

ISSN 2637-1995 (Print)
ISSN 2637-1901 (Online)

15. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci – StES 2022

ZBORNIK RADOVA

Humanističke nauke

15th scientific conference
Students encountering science – StES 2022

PROCEEDINGS

Humanities

Banja Luka
2022.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci,
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
prof. dr Miroslav Malinović
Vladan Gačić

Urednici:
Milica Polić
Danilo Bosnić

Lektor za srpski jezik:
Aleksandra Savić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Štampa:
Mikro print s. p. Banja Luka

Tiraž:
25

Naučni odbor:
Prof. dr Miroslav Malinović, prof. dr Tatjana Marjanović, prof. dr Dragiša Vasić, prof. dr Igor Sladojević, prof. dr Milica Balaban, prof. dr Pero Sailović, prof. dr Željko Ivanović, prof. dr Gordana Broćeta, prof. dr Željko Budimir, prof. dr Milenko Krajišnik, prof. dr Đorđe Savić

Recenzenti:
Prof. dr Srđan Dušanić, prof. dr Ivana Zečević, prof. dr Sanja Macura,
prof. dr Slavica Vasiljević Ilić, prof. dr Slobodanka Prtija, prof. dr Draženko Jorgić,
prof. dr Dijana Tica, prof. dr Boško M. Branković, prof. dr Siniša Subotić, prof. dr Željka Šajin,
prof. dr Dragiša Vasić, prof. dr Đorđe Čekrlija, prof. dr Arandel Smiljanić,
doc. dr Svetlana Mitić, doc. dr Sanja Partalo, doc. dr Ivana Pandžić, doc. dr Slađana Cukut, doc.
dr Mina Đurić, doc. dr Nina Govedar, doc. dr Dijana Đurić, mr Andreja Marić,
mr Goran Milašin, mr Branko Crnogorac, mr Dejan Došlić, Predrag Lozo

SADRŽAJ

RADOVI:

JOVANA ČARAPIĆ, KNJIŽEVNOST SRPSKOG JEZIKA KAO VALJANA OSNOVA ZA FORMIRANJE LIČNOSTI DETETA	7
НАТАЛИЈА АНДРИЋ, КРИТИКА ДРУШТВА У ДЕЛИМА РАДОЈА ДОМА-НОВИЋА И ПЕРСИЈА БИША ШЕЛИЈА.....	17
ТЕОДОРА ЂЕНДИЋ, СЛИКА ДЕТИЊСТВА У ЗБИРЦИ ПРИПОВЕДАКА „ДЕЦА“ ИВЕ АНДРИЋА	33
МАРИНА ЂУРЧИЋ, ДУХОВНО И УМЕТНИЧКО СТВАРАЛАШТВО СРЕДЊОВЕКОВНИХ ПЛЕМКИЊА ДЕСПОТИЦЕ ЈЕЛЕНЕ, КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ И ВОЈВОТКИЊЕ ЈЕЛЕНЕ	45
ЂИНА ВЕСИЋ, ТЕРМИНОЛОШКИ ОКВИР КУЛТУРЕ СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА	65
НАДŽИ ЛУКА КРИВОКАПИЋ, Isidora Lazić, Sava Stamenković, VINO U ANTIČKOM RIMU	75
МАЈА ВИДОВИЋ, ЗАСТУПЉЕНОСТ (ПСЕУДО)ИСТОРИЈЕ НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА – КРАТАК ОСВРТ.....	81
MARINA TOPIĆ, ODNOS CRTA LIČNOSTI I SOCIJALNO POŽELJNOG ODGOVARANJA KOD STUDENATA	95
JANA MIŠOVIĆ, IZAZOVI RODITELJA U VEZI SA OBRAZOVANJEM SVOJE DECE U VREME KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM COVID-19	107
NATALIJA GOJAK, NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM TOKOM I NAKON COVID-19 PANDEMIJE: IZAZOVI I PREPORUKE	121
IVANA BLAGOJEVIĆ, NIVO SOCIJALNE DISTANCE STUDENATA PREMA OSOBAMA KOJE MUCAJU U ODNOSU NA KONTAKT SA OSOBAMA KOJE MUCAJU	133

АПСТРАКТИ:

ЛУКАШ БИРСКИ, ФУНКЦИЈЕ МОНУМЕНТАЛНИХ НАТПИСА МАЈА И ЊИХОВА КЛАСИФИКАЦИЈА	147
АЛЕКСАНДРА ДУГИЋ, ВОКАЛСКИ СИСТЕМ ГОВОРА СКУТРИЋА	149
ВУКАШИН ВУКМИРОВИЋ, УТИЦАЈ ВЛАСТЕЛЕ НА ЖИВОТ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ У СРПСКИМ ИЗВОРИМА	151

RADOVI

KNJIŽEVNOST SRPSKOG JEZIKA KAO VALJANA OSNOVA ZA FORMIRANJE LIČNOSTI DETETA

Autor: JOVANA ČARAPIĆ

e-mail: jovanacarapic13@gmail.com

Mentor: Prof. dr Danijela Popović Nikolić

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Tema koja se prožima kroz ceo ovaj rad jeste pitanje valjanog vaspitavanja dece koje se može formirati samo ukoliko je čvrst temelj na kom ono počiva. Takvo vaspitanje se ustanovljava mnogo pre rođenja deteta – kroz humane odnose među polovima, odnosno, između roditelja, a kasnije se na ovaj temelj nadograđuje i vaspitanje koje škola pruža. Konkretno, u osnovi ovog rada dotaknuta je tema formiranja ličnosti deteta kroz gradivo iz srpskog jezika i književnosti, naročito ono koje obrađuje teme muško-ženskih odnosa. Na taj način, časovi književnosti predstavljaju idealnu priliku da se učenicima prenesu ideje o humanizaciji između polova.

Cilj: Svrha ovog istraživanja jeste predstavljanje određenih aspekata književnih dela koja mogu pozitivno uticati na formiranje čvrste veze u odnosu škola–porodica.

Materijal i metode: Prilikom istraživanja korišćena je komparativna naučna metoda putem upoređivanja muških i ženskih likova iz književnih dela, kroz pristup analize, sinteze, indukcije, dedukcije i generalizacije.

Rezultati: Rezultati analize nastavnih jedinica u školskom programu od 5. do 8. razreda osporavaju stereotipe u vezi sa podelom poslova na muške i ženske, kao i stereotipe o jednoj formiranoj i završenoj ličnosti žene, ukalupljene u već istesane okvire, ali i muškarca, kao oca, supruga i predvodnika porodice. Rezultat istraživanja je i pozitivno shvatanje i osveščivanje učenika da porodica, kao najstarija zajednica koja je opstala do današnjih dana, predstavlja koren svih zdravih i moralnih vrednosti, koje oni, zahvaljujući dobrim, nedvosmislenim primerima iz književnosti, mogu da primene u istom trenutku za bolje sutra svih nas.

Zaključak: Na osnovu svih primera iz književnosti, može se zaključiti da srpski jezik predstavlja odlično tle za razvijanje i negovanje humanih odnosa među polovima kod učenika, kao i svih univerzalnih moralnih aspekata u delima, koja jasno oslikavaju šta jeste ili nije poželjno da učenik usvoji kao obrazac ponašanja.

Ključne reči: humanizacija; stereotipi; vaspitanje; književnost; odnos škola–porodica

Uvod

Jedan od presudnih faktora za formiranje ličnosti deteta, a kasnije i sveukupnog vladanja čoveka u društvu, jeste vaspitanje. Ono se usvaja od prvog kontakta sa porodicom, sa školom, sa društvom, neprimetno se oblikuje i brusi od najranijeg dodira sa majkom, sa vršnjacima, sa kolegama, te kulminira u čoveku kao produkt svih dotadašnjih veza i sklapanja, nebitno u kom periodu života, ranije ili kasnije. Prema Rečniku srpskoga jezika Matice srpske, definicija vaspitanja jeste da je to proizvod vaspitanosti, tj. uljudnog ponašanja, učtivosti (Vujanić 2007: 131). Poželjan produkt takvog načina življenja jeste sposobnost deteta, a kasnije i odraslog čoveka, da dela humano i stvara humane relacije u društvu kao zajednici.

Šta uopšte znači pojam „humanizacija“? Humanizacija je proces kojim je nešto obdareno ljudskim osobinama. Predmet humanizacije može biti stvar, životinja, osoba, grupa ljudi ili institucija. Da bismo razumeli ovaj proces, moramo prvobitno vladati pojmom „ljudske osobine“. Ljudske osobine su, zapravo, čovečnost (ono u čovečjoj prirodi što čoveka čini čovekom), čovečje dostojanstvo, čovekoljubivost, ljubav prema bližnjem, plemenitost, milosrđe; jednom rečju *humanost* ili *humanitet* (lat. *humanitas*) (Vujaklija 2007: 998–999).

Kako je za formiranje humanih odnosa među ljudima i humanih principa ljudskog ponašanja od presudnog značaja upravo vaspitanje dece, ovaj rad ima za cilj da uputi na potrebu za formiranjem valjane veze u odnosu škola–porodica. Humanizacija savremenog obrazovanja doprinosi formiranju odnosa poštovanja prema ličnosti svakog deteta, vere u njegove stvaralačke moći i mogućnosti. Humanizacija je glavni element inovativnog pedagoškog mišljenja koje je usmereno na razvoj psihološki zdrave ličnosti. Među humanističkim trendovima u funkcionisanju i razvoju obrazovnog sistema izdvaja se glavni – orijentacija ka ličnom razvoju. Što je harmoničniji opšti kulturni, društveni, moralni i profesionalni razvoj pojedinca, to će osoba postati slobodnija i kreativnija, te doprineti da se stvori i opstane upravo ta valjana veza u odnosu škola–porodica.

Prvenstveno, čvrsta veza treba da postoji u obe zajednice ponaosob. Nažalost, u svakoj od njih postoje ukorenjeni stereotipi. Usmeravanje dece treba da se vrši upravo izvan tih stereotipa i ustaljenih mišljenja, te je i svrha ovog rada ukazivanje na tvrdnje koje su davno prestale da važe i koje više nemaju nikakvu funkciju, do te da stvaraju iskrivljena uverenja još od najranijeg perioda formiranja detetove ličnosti. Vaspitanje u porodici treba da bude usaglašeno i nastavljeno u školi, što upućuje na činjenicu da treba da postoji saglasje između škole i porodice. Kao ključni činioci vaspitanja dece, ova dva aspekta predstavljaju teme koje zahtevaju nešto temeljnije razmatranje.

Najpre treba da budemo svesni transformacije koju je porodica preživela kroz vekove. Ako pogled usmerimo u prošlost, susrešćemo tradicionalni oblik porodice u kojoj je prisutno patrijarhalno ustrojstvo, gde je žena potčinjeni pol, a muškarci centralne i poštovane figure porodice. Sa stanovišta tumačenja humanog odnosa među polovima, u pesmama pokosovskog ciklusa „Dioba Jakšića“ i „Smrt vojvode Prijezde“, veoma su zanimljivi primeri poređenja dva sasvim različita odnosa muža prema ženi. Ovakva vrsta primera otvara jednu novu temu za diskusiju, dajući učenicima mogućnost da sagledaju položaj žene sa dva različita aspekta, te da iznesu svoje mišljenje potkrepljujući ga valjanim činjenicama koje su dovele do toga da formiraju sopstvene stavove po pitanju ove problematike.

Ako se dotaknemo teme ravnopravnosti, s razvojem industrijalizacije, žene su sticale veća prava i postajale nešto ravnopravniji činioci u procesu zarade. Na zaposlenost žena može se gledati iz dva ugla. S jedne strane, to je pozitivno i korisno, jer zaposlenost žene doprinosi većoj porodičnoj zaradi, a može doprineti i ravnopravnoj podeli poslova u porodici između muškarca i žene; ali s druge strane, žena je pridodala svojoj ulozi supruge, majke i domaćice i ekonomsku ulogu (Burić Ćurković, 1968: 14), te se može desiti da nosi preveliki teret, što se opet dodaje u prilog neravnopravnosti porodičnih uloga. Takođe, i staranje o deci tokom školovanja i izvršavanje školskih obaveza skoro u potpunosti je obaveza i odgovornost majke (Radović 2007: 144). To govori da su se, i pored modernizacije porodičnog sistema vrednosti, određeni stereotipi i do danas zadržali i ostaci patrijarhalne porodice prisutni su i danas. To možemo videti prilikom obrade „Prve brazde“ (Glišić, 2017: 211–218), gde je važno naglasiti da je ova pripovetka primer životne situacije kada je jedan supružnik primoran da obavlja i „muške“ i „ženske“ poslove, ali istovremeno predstavlja dokaz da se ta podela može uzeti sa rezervom. I danas se deci od malih nogu prenose uvrežena mišljenja o muškim i ženskim poslovima ili sportovima, o slabijem i jačem polu, što u velikoj meri utiče na formiranje buduće ličnosti deteta. Zato, da ne bi došlo do stvaranja iskrivljene slike o odnosima između polova u dečijim glavama, valjalo

bi, na osnovu pomenutih primera iz srpske književnosti, razviti diskusiju šta uopšte predstavlja jači, a šta slabiji pol; kakvu ulogu igra dominacija jednog člana u porodici i na kojim aspektima života se ona odražava; koji su to stereotipi uvreženi od davnina, a danas se u potpunosti mogu opovrgnuti; kakav uticaj mogu da imaju predrasude o polovima u daljem formiranju detetove ličnosti; u kojim situacijama se takvi, već formirani stavovi, mogu pokazati kao istiniti itd. S tim u vezi, za buduće humane odnose među polovima neophodno je stvarati porodično okruženje u kome deca neće biti posmatrana kroz prizmu podele prema polu niti će biti opterećena muško-ženskim konotacijama.

Materijal i metode

Za potrebe izrade rada korišćeni su literarni materijali, odnosno, konkretna književna dela, kao što su „Devojka cara nadmudrila“ (Karadžić, 1975a: 88–91), „Ero s onoga svijeta“ (Karadžić, 1975a: 247–249), „Hasanaginica“ (Karadžić, 1975b: 350–354), „Prva brazda“ (Glišić, 2017: 211–218), „Dioba Jakšića“ (Karadžić, 1975c: 390–392), „Smrt vojvode Prijezde“ (Karadžić, 1975c: 314–316), „Desetica“ (Cankar, 2014: 18–21), „Đurđevak“ (Prežihov, 1986), „Kad mati mesi medenjake“ (Radičević, 2001: 15), „Kad mati prašta“ (Radičević, 2002: 18–19), „Kad otac bije“ (Radičević, 2002: 32), kao i određena stručna literatura.

Navedena dela predstavljaju korpus istraživanja na bazi sledećih kriterijuma:

- mahom pripadaju skupini dela iz srpske narodne književnosti, u kojoj izvesni događaji, likovi i vreme radnje odgovaraju obradi teme o humanizaciji ljudskih odnosa kroz nastavni predmet srpski jezik i književnost
- obrađuju se u periodu od 5. do 8. razreda osnovne škole, što je pogodno tle da se osnovcima, kroz primere iz života, približe oni stavovi zahvaljujući kojim bi oni iz ove obrazovno-vaspitne ustanove izašli kao vaspitani, odnosno, učtivi i uljudni
- sva književna dela bave se temom porodičnih odnosa, tj. nekim oblikom porodičnih odnosa – ili između roditelja i dece, ili između bračnih partnera, te na taj način, komparativnim metodama, deca mogu da uporede stanje koje je pretrpela porodica i analiziraju ga sa aspekta sadašnjeg vremena, odnosno, situacije u kakvoj oni odrastaju

U radu su korišćene osnovne metode koje se zasnivaju na logičnom zaključivanju na osnovu analize književnih dela. Komparativnom analizom određenih aspekata književnih dela izvedeni su zaključci o postojanju stereotipa u vaspitanju dece i u oblasti muško-ženskih odnosa.

Rezultati

Najvažniji rezultat koji može da nam pruži istraživanje i analiza srpske narodne književnosti jeste upravo mogućnost prevazilaženja većine ustaljenih vrsta stereotipa pomoću analize književnog dela posebno usmerene na ovaj vaspitni momenat. Razna preplitanja u porodičnim i međuljudskim vezama dodatno komplikuju već dovoljno zamršene odnose muškarca prema ženi, žene prema supružniku i deteta prema nekom od roditelja, pa vaspitno usmerena književna analiza umnogome može poboljšati pravilno razumevanje ovih odnosa iz dečje perspektive. Shvatanje da roditelji treba da deluju usaglašeno i harmonično kada je u pitanju ophođenje prema detetu formira se naročito pri analizi pesama u kojima dominira samo jedan roditelj, dok je drugi podveden pod stereotip, ili da nije dovoljno dobar, ili da je predstavnik već utvrđenih osobina, pripisanih još od davnina. Tako učenici, u pesmama Branka Radičevića „Kad mati prašta“ (Radičević, 2002: 18–19) i „Kad otac bije“ (Radičević, 2002: 32), mogu na licu mesta prepoznati vrlo uočljive stereotipe još od

samog naslova, te navođenjem sopstvenih primera iz porodice dovesti ove dve centralne figure njihovog života na jednu istu ravan, izvan dodeljenih predrasuda.

Bitan aspekt u sagledavanju muško-ženskih i porodičnih odnosa nalazimo u Glišićevoj pripovesti „Prva brazda“ (Glišić, 2017: 211–218), gde se učenicima, kao rezultat analize, stvara mogućnost da shvate koliko je bitno prevazilaženje stereotipa koji su ukorenjeni. S druge strane, u pojedinim pesmama pokosovskog ciklusa, nedvosmisleno se daje nešto drugačija slika žene kao pojma – žena je hrabra, odvažna i centralna figura, koja svojim junaštvom prevazilazi mnoge muške predstavnike potonje srpske književnosti. Takav prikaz naročito je pogodan da osvesti, nadahne i potpomogne kako devojčice koje u tom periodu treba da postanu svesne sebe, tako i dečake, da baš takvu figuru jake žene poštuju, uvažavaju i dive joj se.

Jedan od važnih rezultata analize određenih književnih dela u svetlu ove teme jeste da zajedničko i usaglašeno delovanje roditelja prema deci rukovođeno humanim principima potire stereotipe da je „samo majka ta koja je zadužena za gajenje dece, a da otac donosi važne vaspitne odluke“ (Radović, 2007: 247).

Diskusija

Devedesetih godina prošlog veka Ministarstvo prosvete uvelo je u nastavni program srednjih škola program „humanizacija odnosa među ljudima i planiranje porodice“, koji nije bio poseban, već sastavni deo pojedinih predmeta i nastavnih jedinica kroz koje se ova tema može obrađivati. Zapravo, teme iz programa o humanizaciji spajane su sa konkretnim nastavnim jedinicama i kroz njih su obrađivane. S obzirom na to da je ovaj program imao dosta pozitivnih rezultata, isti metod bi se mogao primeniti i kada je u pitanju program iz književnosti srpskog jezika od 5. do 8. razreda jer, kako smo mogli primetiti, mnoga književna dela obrađuju teme porodičnih i muško-ženskih odnosa, tako da predstavljaju idealnu priliku da se na časovima književnosti učenicima prenesu ideje o humanizaciji odnosa među polovima. „Ideja humanističkog pokreta jeste upravo da škola treba da deluje više vaspitno, u smislu stvaranja pogodne socijalne i emocionalne atmosfere za učenje i poučavanje“ (Radović, 2007: 206), a pojedine nastavne jedinice iz književnosti, uz smišljeno i usmereno vođenje nastavnika, mogu predstavljati dobar okvir za uspostavljanje takve atmosfere u učionici, u okviru koje učenici mogu, putem obrade književnog dela, sagledati konkretne primere humanog ili nehumanog odnosa između polova, oblikujući pri tom vlastite ispravne stavove o ovoj tematici.

U delima Dositeja Obradovića već susrećemo zanimljive misli posvećene ovoj tematici: „Mlada je duša podobna mekom vosku: u kakav ga kalup metneš i saliješ, onaki obraz od njega napraviš; dok je taj vosak još mek, lasno ga možeš pretopiti, preliti i preobraziti; črez dugo vreme bude tvrd kao gvožđe, onda se hoće mnogo truda za pretopiti ga i preliti“ (Obradović, 2004: 11). Time je Dositej naglašavao da pravilno vaspitavanje dece najviše efekta daje u ranom detinjstvu i da su tada, i roditelji i učitelji, dužni i obavezni da deci uliju ispravne moralne stavove, koji će im biti zvezda vodilja u čitavom životu. Ukoliko to tada biva propušteno, po Dositejevom mišljenju, to je nenadoknadiv gubitak, koji se u kasnijem dobu odrastanja dece u mlade ljude više nikada ne da ispraviti. Na osnovu takvog viđenja stvari, a i brojnih teorija¹, roditelj ima izuzetno važnu ulogu u stvaranju ličnosti deteta, u njegovom ponašanju u društvu, a imajući to u vidu, neophodno je onda koristiti humanističke principe u toku vaspitavanja. No, da bi se ovi humanistički prin-

¹ Teorija simboličkog interakcionalizma, čiji su predstavnici Hareiman, Mid, Gofman i Blumer (Hurrelmann, Mead, Goffman, Blumer); Hajderova (Heider) teorija atribucije; teorija empatije Rodžersa i Kotona (Rogers i Cotton); teorija samootkrića Žerarda i Lufta (Jourard i Luft); Bronfenbrennerova ekološka teorija; zatim teorijska tumačenja Vatslavicke (P. Watslawicka) o interpersonalnoj komunikaciji i druge.

cipi mogli ostvariti, potrebno je i postojanje humanističkih odnosa među roditeljima, da njihov međusobni odnos bude prožet poštovanjem, uvažavanjem, kao i naglašen odnos jednakosti među polovima.

U nastavnom planu i programu nastavnog predmeta Srpski jezik i književnost od 5. do 8. razreda mogle bi se izdvojiti pojedine nastavne jedinice koje predstavljaju dobru podlogu da se kroz analizu obuhvati vaspitni momenat koji bi doprineo baš takvom učeničkom viđenju i spoznavanju ovih odnosa.

Konkretno, u petom razredu, između ostalog, obrađuju se narodne pripovetke „Devojka cara nadmudrila“ (Karadžić, 1975a: 88–91) i „Ero s onoga svijeta“ (Karadžić, 1975a: 247–249). Osnovne ideje ovih pripovedaka, koje učenici u toku tumačenja treba da otkriju i zaključe, jesu mudrost, oštroumnost, visprenost, snalažljivost srpskog seljaka Ere, odnosno siromašne devojke koja nadmudruje cara.

U obe pripovetke imamo scene između supružnika u kojima je prikazan osion i drzak odnos muškarca prema ženi. U pripoveci „Ero s onoga svijeta“ (Karadžić, 1975a: 247–249) Turčin grdi i psuje svoju ženu jer je dozvolila da je Ero prevari, a u noveli „Devojka cara nadmudrila“ (Karadžić, 1975a: 88–91), car se u jednom trenutku naljuti na devojkicu, koja mu je postala žena, i bahato je tera od kuće. U toku analize, ove scene se uglavnom tumače u kontekstu devojčine snalažljivosti i domišljatosti, a malo pažnje se obraća na analizu ovih muško-ženskih odnosa, koji predstavljaju upravo primer nehumanog ponašanja muža prema ženi, što učenicima može biti dobar vaspitni momenat za shvatanje potrebe uvažavanja i poštovanja suprotnog pola.

Obrada istovetne tematike može se nastaviti u osmom razredu sa tumačenjem pesme „Hasanaginica“ (Karadžić, 1975b: 350–354), koja je primer vrhunske neravnopravnosti i potčinjenosti žene, bahatog i nehumanog ponašanja muža prema supruzi, koja je, u današnjim uslovima, učenicima često i nejasna. Ova pesma daje mogućnost upoređivanja i sagledavanja procesa evaluiranja koji je proživela bračna zajednica nekada i danas².

Tematika pripovetke „Prva brazda“ (Glišić, 2017: 211–218) Milovana Glišića, koja se obrađuje u petom razredu, omogućava da se u toku analize ospore stereotipi u vezi sa podelom poslova na muške i ženske. Naime, s obzirom na to da je Miona, glavni lik pripovetke, ostala mlada udovica sa troje dece, bila je primorana da radi sve ono što zahteva jedno seosko domaćinstvo i da sama preuzme brigu o deci. Važno je naglasiti da je ova pripovetka primer životne situacije kada je jedan supružnik primoran da obavlja i „muške“ i „ženske“ poslove, ali istovremeno predstavlja dokaz da se ta podela može uzeti sa rezervom, jer, kao što u trenucima krajnje nužde žene mogu obavljati „muške“ poslove (npr. pripovetke, „okopava, plevi, žanje“, stara se o domaćinstvu, deci), tako i muškarci mogu obavljati „ženske“ (kuvanje, peglanje, usisavanje), što ne treba da se primenjuje samo u graničnim situacijama, već je takvu podelu i inače potrebno prevazići, naročito imajući u vidu da su polni stereotipi i danas veoma prisutni. U kontekstu ove tvrdnje, pomenuti aspekt analize pripovetke „Prva brazda“ (Glišić, 2017: 211–218) izuzetno je važan za obradu, jer predstavlja dokaz da je žena sposobna za vođenje domaćinstva potpuno jednako uspešno kao i muškarac.

U srpskoj narodnoj književnosti imamo različita shvatanja pojma žene i u pojedinim književnim vrstama različito je predstavljena. Prema srpskim narodnim poslovicama, „žena je zla, lukava, osvetoljubiva, brbljiva, ćudljiva, i uopšte dominira grub, prezriv odnos prema ženi; smatra se da treba strogo i oprezno postupati prema njoj. Izuzetak čine stavovi prema ženi kao majci“ (Radović, 2007: 248). Međutim, u pojedinim pesmama pokosovskog ciklusa, poput „Diobe Jakšića“ (Karadžić, 1975c: 390–392) i „Smrt vojvode Prijezde“

² S druge strane, ovakav tip stvaralaštva može biti odlična polazna tačka za razvijanje i integrisanje ove tematike na nekom drugom času, poput građanskog vaspitanja. Na taj način bi se priča i aktivnosti mogle usmeriti na odnose u porodici, međusobno poštovanje i uvažavanje, ljubav i podršku između supružnika.

(Karadžić, 1975c: 314–316), nailazimo na veoma pozitivnu predstavu glavnih junakinja, koje svojom hrabrošću i plemenitošću zasenjuju muške likove u pesmama. Anđelija, junakinja pesme „Dioba Jakšića“ (Karadžić, 1975c: 390–392), primer je ljudske topline, trezvenosti i mudrosti u kritičnim situacijama, dok lik njenog muža, koji je oličenje nepromišljenosti, bahatosti i surovosti, pored nje dobija još veću negativnu konotaciju. Prijezdina žena Jelica prava je slika vernosti, a za razliku od Dmitra Jakšića, koji izražava gospodarski i naređivački stav prema Anđeliji, Prijezda u odsudnom trenutku daje svojoj ženi izbor da li će živeti sa neprijateljem ili umreti s njim, čime je iskazao poštovanje ženine volje i ličnosti. Sa stanovišta tumačenja humanog odnosa među polovima, veoma su zanimljivi ovi primeri poređenja dva sasvim različita odnosa muža prema ženi, što otvara jednu novu temu za diskusiju, dajući učenicima mogućnost da sagledaju položaj žene sa dva različita aspekta, te da iznesu svoje mišljenje potkrepljujući ga valjanim činjenicama, koje su dovele do toga da formiraju sopstvene stavove po pitanju ove problematike.

Ako posmatramo odnos roditelja i dece, u nastavnom programu srpskog jezika od 5. do 8. razreda, uglavnom se obrađuju dela koja podrazumevaju neke kritične životne situacije u kojima dete raste uz jednog roditelja, kao što je primer pomenute pripovetke „Prva brazda“ Milovana Glišića ili „Desetica“ (Cankar, 2014: 18–21) Ivana Cankara, gde je dominantan još i motiv siromaštva. U obe pripovetke majka je centralna ličnost dečjeg sveta, dok je otac ili poginuo ili se ne pominje. U pripovetci „Đurđevak“ Voranca Prežihova (Prežihov, 1986), koja sada predstavlja izbornu literaturu, iako postoji ličnost oca, sasvim je u senci, jer iz perspektive dečjeg lika, najvažniji lik je ponovo lik majke.

U okviru izbora Pesama o majci, Branka V. Radičevića, koje se uglavnom obrađuju uoči 8. marta, u školskom programu su uglavnom zastupljene pesme „Kad mati mesi medenjake“ (Radičević, 2001: 15), „Kad mati prašta“ (Radičević, 2002: 18–19) i „Kad otac bije“ (Radičević, 2002: 32). Na osnovu naslova pesama, vrlo je uočljiv kontrast između uloga roditelja: majka, kao neko ko prašta, brine i trudi se da hranom usreći svoju porodicu i otac, koji je strog, zadužen za kruto i beskompromisno vaspitanje, što zapravo i jeste jedan od stereotipa da je majka nežna, a otac strog. Međutim, kada se pročitaju pesme, naročito pesma „Kad otac bije“, dobija se sasvim nova slika, slika o ocu koji je zapravo nežan i koji u pojedinim trenucima može imati majčinski stav. „Nekad se očevi nepovratno pomajče, oproste sinu, a sebe – povuku za uvo“ (Radičević, 2002: 32), kažu poslednji stihovi ove pesme, što može predstavljati dobar povod za analizu humanih odnosa roditelja prema svojoj deci, koja će i sama jednog dana biti roditelji.

Zaključci

Za humane odnose među ljudima, za humane principe ljudskog ponašanja, od presudnog značaja je vaspitanje dece, kako u porodici tako i u školi. Srpski jezik je odlično tle za razvijanje i negovanje humanih odnosa među polovima kod učenika. Počev od starih narodnih umotvorina, pripovedaka i pesama, pa do nekih dela novije istorije našega podneblja, imamo mogućnost da sagledamo čitav jedan razvojni humanistički opus, kako ljudi kao pojedinaца, tako i individue u sklopu zajednice i međuljudskih odnosa. Ono što je čovek danas, nesumnjivo je proizvod okolnosti koje su se tokom istorije dešavale u okviru društva u kom je on rastao, odnosno porodice. Upravo ta porodica, kao održiva i nesuslomiva organizacija od kada je sveta i veka, predstavlja koren svih zdravih i moralnih vrednosti i odnosa unutar nje same. Da li mi kao osnovni činioci te organizacije možemo da utičemo na njeno poboljšanje? Nesumnjivo. Najpre kroz prihvatanje i osveščivanje onih vrednosti koje su nam još u osnovnoj školi date kroz primere naše narodne književnosti, a potom kroz proces humanizacije, ne samo kroz vaspitanje u odnosu među polovima, već i kroz opšte vaspitanje putem oblikovanja deteta. Konkretno, kroz nastavni predmet srpski jezik i književnost, to podrazumeva ukazivanje na one univerzalne moralne aspekte

u delima koji jasno oslikavaju šta jeste ili nije poželjno da učenik usvoji kao obrazac ponašanja za humanije delovanje na okolinu. S tim u vezi, škola u procesu vaspitavanja ima nemerljiv značaj.

U skladu sa iznetim tvrdnjama i primerima iz književnosti, možemo najpre zaključiti da je pravilna analiza književnih dela u osnovnoj školi izuzetno važna za formiranje ispravnih stavova učenika o jednakosti polova. Šta se uopšte može svrstati pod pojam „pravilna analiza“?

Pravilna analiza književnog dela podrazumeva osvrt na sve one strukturne elemente koji sačinjavaju jedno književnoumetničko delo, a neophodni su za njegovo tumačenje i razotkrivanje, kako sa aspekta samog predmeta srpski jezik i književnost, tako i sa, možda još bitnijeg, aspekta humanističkog vaspitanja u nastavi. Ti strukturni elementi su:

- posmatranje književnog dela u kontekstu književnog pravca u kome je nastalo i stvaralačkog opusa autora
- određivanje književnog roda i vrste
- proučavanje građe i njenih izvora
- analiza teme i tematike
- analiza sadržine i kompozicije dela
- analiza likova
- odnos pripovedača prema opisanim zbivanjima
- uočavanje različitih oblika kazivanja i njihove uloge
- tumačenje vremena i prostora u književnoumetničkom delu u vezi sa karakterom likova
- analiza jezika književnoumetničkog dela i piščevog stila
- analiza sveukupnog smisla književnoumetničkog teksta i njegove ideje (poruke)

Kao što je bilo reči u diskusiji, prvi takav primer pravilne analize književnog dela nalazimo u narodnim pripovetkama „Devojka cara nadmudrila“ (Karadžić, 1975a: 88–91) i „Ero s onoga svijeta“ (Karadžić, 1975a: 247–249), u kojima se prožima zajednička poruka, da pamet i mudrost ne zavise od pola i nisu prirodno dati prema polu, već najviše zavise od obrazovanja i životnog iskustva. Time se razbijaju predrasude koje postoje u našoj tradicionalnoj kulturi, da su muškarci „više vrednovani kao osobe koje su sposobnije, koje znaju više od žena, koji umeju da rukovode poslom i kojima zato treba pokloniti posebnu pažnju“ (Radović, 2007: 248). Takođe, naročito dobar vaspitni momenat za shvatanje potrebe uvažavanja i poštovanja suprotnog pola jeste u noveli „Devojka cara nadmudrila“, gde kroz nehumano i drsko ponašanje muža prema ženi učenici u trenutku mogu shvatiti kakav odnos ne treba graditi i negovati u porodičnoj zajednici. Sa gotovo istim rezultatima susrećemo se i u pesmi „Hasanaginica“ (Karadžić, 1975b: 350–354).

Sumirajući sve iznete tvrdnje i činjenice, vaspitne momente i zajedničke poruke koje nam pruža naša dragocena srpska narodna, ali i autorska književnost, možemo doći do zaključka da porodica i školstvo ne mogu koračati drugačije do ruku pod ruku ka zajedničkom cilju davanja vetra u leđa i utemeljivanja najčistijih i najcenjenijih osobina i oblika ponašanja kod dece. To su nesumnjivo oni kvaliteti koji su još od davnina važili za vrline – iskrenost, plemenitost, učtivost, poštovanje prema starijima, ali i samopouzdanje, vera u svoje potencijale i nespitanost kroz more stereotipa i ukorenjenih, a pogubnih obrazaca ponašanja i razmišljanja. Sa takvim usaglašenim delanjem roditelja i nastavnika, kao centralnih figura u odrastanju i samoostvarivanju mladih naraštaja, nesumnjivo se može iznedriti jedno zdravo okruženje, u kom smo svi mi vođeni beskonačnom čistinom nadolazećih umova, otvorenosti prema novim, ali na korist, horizontima, i humanim principima vladanja u društvu i okolini!

Literatura

Izvori:

- Glišić, M. (2017). *Pripovetke*. Beograd: Porta Libris.
- Prežihov, V. (1986). *Đurđevak*. Beograd: Nolit.
- Radičević, B. (2002). *Pesme o majci*. Novi Sad: Riznica lepih reči.
- Stefanović Karadžić, V. (1975a). *Srpske narodne pripovijetke*. Beograd: Nolit.
- Stefanović Karadžić, V. (1975b). *Srpske narodne pjesme III*. Beograd: Nolit.
- Stefanović Karadžić, V. (1975c). *Srpske narodne pjesme II*. Beograd: Nolit.
- Cankar, I. (2014). *Crtice iz moje mladosti*. Tuzla: Bosanska riječ.

Citirana literatura:

- Burić Čurković, O. (1968). *Promene u porodičnom životu nastale pod uticajem ženine zaposlenosti*. Beograd: Centar za istraživanje društvenih odnosa Instituta društvenih nauka.
- MAZIĆ 1999: Mazić, S. (1999). *Vaspitanje mladih za humane odnose prema ljudima i planiranje porodice*. Beograd: Ministarstvo prosvete.
- Obradović, D. (2004). *Život i priključenija*. Valjevo: Merlin Company.
- Radović, V. (2007). *Feminizacija učiteljskog poziva*. Knj. 1–2. izd. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Vujaklija, M. (2007). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.
- Vujanić, M. (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

SERBIAN LITERATURE AS A FIRM BASE FOR FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY

Author: JOVANA ČARAPIĆ

Email: jovanacarapic13@gmail.com

Mentor: Full Prof. Danijela Popović Nikolić

Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: The topic that pervades this paper is the issue of proper children's upbringing, which can be formed only if its foundation is solid. A good approach to raising children is established even before the child is born—through a healthy relationship between parents as well as through the formal education school provides. Generally, this paper touches upon the role of the Serbian language and literature (as a school subject) in the child's upbringing (especially that part of the curriculum that deals with the relations between men and women). In that way, literature classes are a unique opportunity for children to acquire ideas related to humanization between genders.

Aim: This research aims to represent different aspects of literary works that can positively affect the creation of strong bonds in the relationship between school and family.

Material and Methods: This research was conducted by using the comparative scientific method through which male and female characters from literary works were compared. Various ways of comparing those characters include analysis, synthesis, induction, deduction, and generalization.

Results: The results of the research (which encompasses the curriculum from the fifth to the eighth grade) clearly show that the stereotype connected with the division of jobs according to gender is not valid and that today, neither men nor women have to fit the already prescribed gender roles (women need not be housewives, men are not always leaders of families).

Conclusion: If we take into account all the examples from the literature, it can be concluded that Serbian is a good source from which students can learn how to develop and cherish humane relations between genders in a classroom and also understand all universal moral aspects that present which behavior is desirable and which is not.

Keywords: humanization, stereotypes, upbringing, literature, school–family relation

КРИТИКА ДРУШТВА У ДЕЛИМА РАДОЈА ДОМАНОВИЋА И ПЕРСИЈА БИША ШЕЛИЈА

Аутор: НАТАЛИЈА АНДРИЋ

Имејл: natalijaandric31@gmail.com

Ментор: Проф. др Зоран Пауновић

Катедра за англистику

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Увод: Како би се потпуније сагледао значај ангажоване уметности и књижевности, али и да би се показало да такво стваралаштво ипак може да има уметничку вредност, истакнути су неки од значајних друштвено ангажованих уметника, у које, у мањој или већој мери, спадају и Радоје Домановић и Перси Биш Шели. Фокус у раду биће на критици друштва у њиховом стваралаштву, која ће бити сагледана кроз неке од најпознатијих Домановићевих приповедака и Шелијевих песама.

Циљ: Иако се испрва чини да енглески романтичар Перси Биш Шели и српски сатиричар Радоје Домановић немају сличности, циљ овог рада јесте да се покажу додирне тачке између њих. Циљ је и приказати да ли друштвени и историјски контекст утичу на обрађивање исте теме у књижевности, конкретно на критику друштва у стваралаштву ових писаца. Такође, разматра се смисао ангажоване уметности и да ли поменути писци припадају кругу друштвено ангажованих књижевника или не.

Материјал и методе: Основни извори за методе анализе и компарације јесу приповетке Радоја Домановића и дела Персија Биша Шелија. У обзир су узете и друштвене и историјске околности под којима су писци стварали.

Резултати: У раду је скренута пажња на неколико сличности. Најпре, то је критика друштва, као једна од основних тема њиховог стваралаштва. Истакнути су заједнички приповедни поступак, симболи и њихова тумачења, идеали у које су веровали, као и чињеница да, иако нису стварали у истом временском периоду, постоје сличне друштвено-историјске прилике у Енглеској и Србији деветнаестог и двадесетог века.

Закључак: Након детаљне анализе приповедака Радоја Домановића и дела Персија Биша Шелија, уочава се да ова два писца настоје да своја дела обогате критичким тоновима, при чему не занемарују ни саму уметност – управо је то разлог непролазне вредности и актуелности њихових радова, који проговарају у било ком времену.

Кључне речи: Радоје Домановић; Перси Биш Шели; романтизам; реализам; сатира; критика друштва

УВОД

Иако би се на први поглед могло рећи да између Персија Биша Шелија (Percy Bysshe Shelley, 1792–1822), енглеског песника романтизма, и Радоја Домановића (1873–1908), српског сатиричара, нема никаквих сличности, овај рад би требало да покаже да је стваралаштво ових писаца прожето различитим универзалијама, од којих је најупечатљивија критика друштва и времена у ком су живели. И један и други су настојали да у својим делима укажу на деградацију друштва, које је, покоравајући се тиранској власти, најзаслужније за свој пад. Такође, циљ им није био само

да исмеју, већ и да изложе могуће начине за одупирање деспотизму – или макар да подстакну на такву промену. Стога се њихова уметност може окарактерисати као ангажована књижевност. Дела која ће у раду послужити као пример јесу Домановићеве приповетке: „Вођа“ (1901), „Размишљање једног обичног српског вола“ (1902), „Данга“ (1899), „Укидање страсти“ (1898), „Сан једног министра“ (1902), „Мртво море“ (1902), „Страдија“ (1902); и Шелијеве песме: „Енглеска 1819“ („England in 1819“, 1839), „Тужбалица“ („A Lament“, 1824), „Озимандијас“ („Ozymandias“, 1818), „Ода слободи“ („Ode to Liberty“, 1820), „Енглеском народу“ („Song to the Men of England“, 1839) и „Маска анархије“ („The Mask of Anarchy“, 1832).

Жан-Пол Сартр (Jean-Paul Sartre, 1905–1980), један од водећих филозофа егзистенцијализма, у есеју „Шта је књижевност?“ („Qu'est-ce que la littérature?“, 1948) најпре исказује жаљење због тога што су писци попут Балзака и Флобера одбили да се осврну на друштвено-историјске прилике осамнаестог, односно деветнаестог века. Сартр сматра да је „писац ситуиран у свом времену: свака реч има одјека. И свако ћутање“ (Сартр, 1984, стр. 5). Писци не би требало да буду равнодушни према проблемима у које је друштво доспело; уосталом, и они су део тог друштва. Наравно, то не значи да би своју уметност требало да подреде било каквој идеологији, јер онда такво дело, претерано тенденциозно ангажовано, престаје да буде уметничко. Премда Шелијева и Домановићева дела имају критичку амбицију, која је увек присутна у мањој или већој мери, она су и данас често читана, управо због велике уметничке вредности. Она проговарају у сваком времену, што једним делом може бити и поражавајуће – иако се чини да њихови аутори говоре о другачијим политичким и социјалним приликама, они, можда и несвесно, истичу непроменљивост стварности: „Тако, опредељујући се у оном што је особеност наше епохе, ми коначно достижемо вечност“ (Сартр, 1984, стр. 7). Када даје своје виђење ангажоване књижевности, Сартр каже да је свако књижевно дело пишчев покушај да читаоце укључи у његово настајање, односно да се књига „нуди као циљ читаочевој слободи“ (Сартр, 1984, стр. 41). То и јесте намера Домановићевих приповедака и Шелијевих песама наведених у овом раду – њихова литерарна дела јесу друштвено ангажована, али се могу посматрати и као антиутилитаристичка, јер ће се њихов прави смисао видети тек након што буду прочитана, а неће служити као средство за остваривање неких циљева. Тако се успоставља и поверење између читалаца и писаца, чиме писци добијају некакав ауторитет – или би требало да буде тако – што додатно објашњава непролазну актуелност Домановићевог и Шелијевог стваралаштва.

Друштвено ангажована уметничка дела присутна су у свакој од седам уметности. Један од најчешћих примера из сликарства јесте Пикасова „Герника“ („Guernica“, 1937), уједно и његов најоштрији политички исказ. Могу се уочити неке сличности између ове слике и стваралаштва двају писаца. Најпре, „Герника“ је заснована на истинитим догађајима, односно на нацистичком разарању баскијског града Гернике; Домановић се у својим приповеткама осврће на власт свог времена, на краља Александра Обреновића, а Шели на краља Џорџа Трећег – обојица проговарају о стварним догађајима из периода владавине монарха из династије Обреновића, односно из династије Хановера. Можда и најизразитија сродност јесте то што њих тројица верују да уметници не треба да одбаце своје стваралачке пориве, да дела не треба да подреде неком вишем циљу. У музици двадесетог века се истиче енглески композитор Корнелијус Кардју (Cornelius Cardew, 1936–1981), који је био и политички активиста и компоновао за такве прилике. Савремена уметница Орит Ашери (Oreet Ashery, 1966), која, по томе што се у уметности одупире друштвено прихватањем понашању и нормама, помало подсећа на Шелија и његов живот, осврнула се на „Мистерију Буфо“ („Мистерию-буфф“, 1918), позоришни комад Владимира Мајаковског (Владимир Владимирович Маяковский, 1893–1930) на тему револуције.

Ово такође иде у прилог тврдњи да уколико је уметност истински вредна, она ће, заједно са њеним ствараоцима, имати неку врсту ауторитета у сваком раздобљу.

Овај рад би требало да покаже и елементе који прожимају не само Шелијев и Домановићев литерарни рад него и књижевност других писаца, попут Џорџа Орвела (George Orwell, 1903–1950), Олдоса Хакслија (Aldous Huxley, 1894–1963) и Јевгенија Замјатина (Евгений Иванович Замятин, 1884–1937). Заједничко свима њима јесте приказивање система који теже успостављању тоталитарне власти, премда је то код Шелија понекад мање експлицитно назначено, али је свакако присутно. Уз то, ови писци су инкорпорирали и визију будућности, која је често представљена као дистопијски свет. Ове универзалије проистичу из времена у ком су живели и стварали. Када је реч о Домановићу и Шелију, чини се да, као и у њиховим делима, има више разлика него сличности.

Већ крајем осамнаестог века, Енглеска полако улази у доба несигурности и неизвесности, које је најпре изазвано последицама Француске, Америчке и индустријске револуције. Француска буржоаска револуција јесте подарила идеал слободе и једнакости, али је њен утицај покренуо и жустре политичке расправе, у чијем су се средишту најпре налазили интереси владара, а не народа. Краљ Џорџ Трећи, чију је власт Шели оштро критиковао у песмама попут сонета „Енглеска 1819“, изгубио је власт над америчким колонијама и нарушио стабилност државе још током прве две деценије своје владавине, и остао упамћен као тирански владар. Почетак деветнаестог века у Енглеској обележен је и наглим порастом броја становника, поготово у новим индустријским градовима, уздицањем средње класе на друштвеној лествици, настајањем првог радничког покрета – британског социјализма, као и све већим бројем болесних људи, због лоших услова за живот у градовима. У периоду између 1818. и 1820. године, широм Енглеске су се организовали протести и побуне, попут Масакра код Питерлоа, на основу ког Шели пише „Маску анархије“. Енглеска аристократија је страховала од могуће револуције, те су прибегавали суровим мерама, међу којима је и ограничавање слободе говора и штампе.

Након што је краљ Милан Обреновић абдицирао 1889. године, четири године је владало намесништво уместо престолонаследника Александра. Већ тада је дошло до прве озбиљне кризе у Србији – смрћу Косте Протића, једног од намесника, наметнуло се питање његовог наследника, а један од најозбиљнијих кандидата био је Никола Пашић, политичар који ће бити оштро критикован у Домановићевој приповеци „Вођа“. Први државни удар краља Александра изведен је у априлу 1893. године и углавном је наишао на одобравање како народа у Србији, тако и страних власти, за разлику од државних удара који су уследили. Они су, уз краљичину лажну трудноћу, краљеве лоше државничке способности и безуспешне покушаје да суровим режимом одржи своју власт и некадашњу славу Обреновића, довели до незадовољства у друштву, нестабилне државе и угрожених спољнополитичких односа, а онда и до Мајског преврата 1903. године, када су убијени краљ Александар и краљица Драга, чиме је окончана владавина династије Обреновића.

Крвави двадесети век је у Србији и отпочео једним таквим убиством. Углед монархије у Енглеској је почео да опада, након што је на престо ступио краљ Џорџ Четврти. На основу овога се може закључити да, иако је реч о различитим временским периодима током којих су Шели и Домановић живели и стварали, неке друштвено-историјске прилике су сличне. Она која је најзначајнија за сагледавање сродности ових писаца јесте однос тиранских владара и потлаченог народа, што је једна од основних тема Шелијевог и Домановићевог рада, захваљујући којој су стекли статус писаца ангажоване књижевности. Такође, Јован Деретић је у *Историји српске књижевности* за Домановића рекао да је „уз ватрено родољубље, целог живота носио огорчену мржњу на све врсте тираније“ (Деретић, 2004, стр. 862), што

свакако важи и за Шелијеве ставове и приступ у уметности. Желели су да открију разлоге постојања друштвене репресије и да проникну у свест народа, како би показали који поступци владара имају највише утицаја на друштво.

Још један циљ рада јесте указивање на приповедне поступке и симболе којима је прожет књижевни рад енглеског романтичара и српског сатиричара – попут очуђења, описа природе који нису искључиво физичке чињенице и симболике воде. Примећује се и то да су окренути стварности и свесни стварних проблема народа, за разлику од грамзивих и аутократских владара. Међутим, остаје питање да ли је њихов активизам успео да допре до покорног народа или су племените намере писаца биле занемарене и изазвале њихово разочарање, чега се дотакао Милош Црњански у *Есејима и њриказима*. Коначно, Жан-Пол Сартр је у есеју „Шта је књижевност?“ навео и да су „сви људи једнаки: под тим треба разумети да сви подједнако учествују у људској суштини“ (Сартр, 1984, стр. 8). Једнакост је, уз слободу, за Шелија и Домановића један од најважнијих идеала, у чијем би остваривању требало бити истрајан и непоколебљив.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Како би се дошло до циља рада, користиће се метод анализе и компарације, а полазиште за та два поступка представљају приповетке Радоја Домановића и песме Персија Биша Шелија. Разматраће се и друштвене прилике временских периода током којих су живели и стварали.

РЕЗУЛТАТИ

У раду ће бити скренута пажња на неколико сличности. Најпре, то је критика друштва, као једна од основних тема њиховог стваралаштва. Истакнути су заједнички приповедни поступак, симболи и њихова тумачења, идеали у које су веровали, као и чињеница да, иако нису стварали у истом временском периоду, постоје сличне друштвено-историјске прилике у Енглеској и Србији деветнаестог и двадесетог века.

ДИСКУСИЈА

Домановићева приповетка „Вођа“, коју Јован Деретић у *Историји српске књижевности* дефинише као алегоријско-сатиричну причу, написана је током владавине краља Александра Обреновића, периода обележеног државним ударима, неизвесношћу и нестабилношћу. Премда писац говори о стању у својој држави, у приповеци нигде не помиње ни краља, ни Николу Пашића, тадашњег вођу Радикалне странке, чијим је радом Домановић био незадовољан. Такође, не постоје прецизне временске одреднице, место у ком се одиграва радња није наведено, нити је именован народ који је описан на почетку, већ писац каже: „Тако је говорио некад, на неком збору, изнемоглим гласом један од становника неког неплодног краја. Где је и кад је ово било, то се, мислим, не тиче ни вас, ни мене. Главно је да ви мени верујете да је ово било негде и некад у неком крају, а то је доста“ (Домановић, 2004, стр. 89).

Неодређеност времена и места сведоче о универзалности оваквих појава, што Домановићева дела чини разумљивим и након више од једног века. Неименовани становник се обраћа окупљеној маси речима „браћо и другови“ (Домановић, 2004, стр. 89), чиме успоставља једнакост међу окупљенима, али открива и да се та јед-

накост огледа у њиховим особинама – пасивни народ је сам крив за сивило које је прекрило њихов крај. Управо због тих карактеристика које деле, а које им свакако неће донети бољитак, потребан им је вођа, неко чијим ће се наредбама повиновати. За вођу бирају човека ког први пут виде, човека „средњих година, мрка лица, које се готово и не види од дуге косе и браде, седи, ћути као и дотле, и некако замишљено лупка дебелим штапом по земљи“ (Домановић, 2004, стр. 91). Његову замишљеност тумаче као велику мудрост, те га само на основу тога бирају за вођу, кога ће слепо пратити и чије одлуке неће преиспитивати. Охрабрујући говори током путовања ка неком лепшем месту за живот обојени су иронијом: „Јест, изгубићеш друго око – плану говорник – па нека оба изгубиш. (...) Шта ће ти очи кад има ко за нас да гледа и води нас срећи?“ (Домановић, 2004, стр. 96). Говорник ово изговара лако-мислено, несвестан истине која се налази у његовим речима – није важно да ли ће неко од њих остати без ока, да ли ће им се нешто догодити, већ је битно сачувати вођу, али и потхранили њихове илузије о слепом човеку ког једнако слепо прате. Имали су више прилика да размисле и схвате да све раде на своју штету, а на корист вође: „Вођа је имао ретку срећу, те се при паду задржао, као и увек. (...) Неки доле угрувани и расрђени почеше га и псовати, али се он ни на то не осврташе“ (Домановић, 2004, стр. 99); овакви повремени падови вођа нису толико озбиљни по њих, јер знају да су њихови следбеници сувише летаргични да би се томе успротивили. Стога се може закључити да их наратор с правом назива масом, групом у којој ће сваки вид индивидуалности сузбити, а униформисаност подстицати. Освестиће се у тренутку када буде прекасно за било какву промену, и када ће их и тај мали чин побуне суочити са још већом неизвесношћу будућности: „Куда нас водиш и где си нас довео? Ми се теби поверисмо заједно са својим породицама и пођосмо за тобом оставивши куће и гробове наших предака, не би ли се спасли пропасти у оном неплодном крају, а ти нас горе упропасти“ (Домановић, 2004, стр. 100–101). Горка истина коју им вођа предочава истовремено доста говори и о њима – вођа се родио слеп, а народ је постао такав. Ефекат тог суморног сазнања Домановић појачава описом природе којим завршава приповетку. Ветар који разноси опало лишће није налик оном из Шелијеве „Оде западном ветру“ („Ode to the West Wind“, 1820) – промене нема, нити је може бити док се људи поковавају ауторитетима; чује се грактање гавранова, облаци који су заклонили сунце одлазе у неке друге пределе, оне којима не владају мртвило и отупелост осећања.

Протескно-фантастична приповетка „Размишљање једног обичног српског вола“ може се посматрати као други начин на који је прича „Вођа“ могла да се заврши, односно као прича о стицању слободе и о оном што се деси када народ коначно раскине окове власти. Иако изгледа необично то што један обични во мисли, Домановић тиме приказује да су теме ропства и покушаја побуне против ауторитета присутне и међу животињама; уз то, два вола која разговарају у приповеци су представници два табора у друштву – Сивоња оног малобројнијег, који увиђа проблеме, а Галоња је део групе која ради како јој је речено и смета јој свако ко би то мртво море могао да узбурка. Сивоњу збуњује понашање људи, који величају славу прошлост својих предака и ослањају се искључиво на њу: „Ето, да узмем за пример само мога газду (...) његов је прадед погинуо да би мој газда, као његов потомак, могао бити слободан. И он је слободан, али шта ради у тој слободи?“ (Домановић, 2004, стр. 187). Иронично је то што су они и даље подређени некоме, заслепљени су подвизима људи који су гинули за неку светлију будућност, те тако живе у привиду слободе и тиме успевају да обесмисле храброст предака којима се толико поносе. Даље размишљајући о припадницима тог лицемерног друштва, во схвата да је донекле морално супериоран у односу на њих: „Ја нисам никога убио, никог оговорио, ником ништа нисам украо (...) нисам направио дефицит у државној каси (...) а сем тога што нисам

зла чинио, чиним добра и онима који мени зла чине“ (Домановић, 2004, стр. 188). С друге стране, во и даље ради оно што се од њега тражи, па се тако поистовећује са човеком. То сазнање му доноси још већу патњу, јер се његов пијани газда враћа, па и један и други настављају да живе животом робова.

За разлику од приповетке „Вођа“, у којој је кроз лик слепог вође представљен Никола Пашић, Шели у сонету „Енглеска 1819“ не користи никакве алузије на владара, него већ у првом стиху отворено проговара о тадашњем краљу Џорџу Трећем, описујући га као слепог, полуделог и презреног, тако да овај сонет спада у оне у којима је Шели изразито политичан. Слично поменутој приповеци, и овде је власт представљена као похлепна и безосећајна, ван додира са стварношћу и проблемима обичних грађана: „Владари без осећања, у свему потпуно тупи / што сишућ' крв земље своје постају стално све тежи“¹ (Куић, 1969, стр. 68). Стихови којима песник завршава овај сонет – „Све је то гробље Слободе, ал' она може да гране / и да нам сјајна обасја те тмурне и бурне дане“² (Куић, 1969, стр. 68) – могу се схватити на два начина – као дух слободе који ће револуција донети, или као фантом који ће им увек измицати. Још једна сличност између овог сонета и „Вође“ јесте политичко стање у време објављивања двају дела. Наиме, 1819. година у Енглеској је време преокрета, година у којој је краљ Џорџ већ ментално неуравнотежен и влада корумпираном државом. Радоје Домановић је своју приповетку објавио 1901. године, за време владавине краља Александра Обреновића, мало након што је власт желела да, различитим новим одлукама, поново задобије поверење грађана, незадовољних самовољом и личном диктатуром краља.

Већ у наслову песме „Тужбалица“ наговештено је одсуство оптимизма, које је, у мањој или већој мери, заступљено у већем броју Шелијевих дела. Лирски субјекат је потресен суморном садашњошћу, сећа се некадашње славе и верује да се она никада више неће вратити: „Када ће се вратити цвет славе твоје / Никада више – О, никада више“³ (превод аутора рада). Годишња доба се смењују, али осећај дубоке туге и неспокојства у њему се одржава. Уколико би се ова песма тумачила као и Шелијеве друге политичке песме, могло би се рећи да лирски субјекат пати због неминовне пропасти људског рода и више не види могућност промена боље. Као и у „Вођи“, песма се завршава описом природе – „Ново пролеће, и лето, и зима ињем покривена“⁴ (превод аутора рада) – који је у контрасту са емоцијама песникове личности, те се чини да би Домановићев опис тмурне јесени био погоднији велтшмерцу у песми „Тужбалица“. Такав опис јесени се чини још погоднијим ако се узме у обзир да Шели ову песму пише годину дана пре своје смрти, исте године када у Грчкој избија рат за независност – његов дух револуционара одлази у друге пределе, а он, дубоко уверен да свет који га је некада инспирисао, почиње да живи животом у смрти.

На почетку приповетке „Данга“, једне од Домановићевих најоштријих сатира, уочавају се карактеристике које су типичне и за друге домановићевске јунаке – ти неименовани говорници настоје да себе прикажу као узорне и честите људе, док своју државу сажаљевају: „Кад сам и ја миран и ваљан грађанин, добро дете ове намучене, миле нам мајке Србије, као и сва друга деца њена“ (Домановић, 2004, стр. 53). Затим, слично као у приповеци „Укидање страсти“, у којој се читање књига

¹ „Rulers who neither see nor feel nor know / But leechlike to their fainting country cling“ (Shelley, 1998, стр. 407)

² „Are graves, from which a glorious Phantom may / Burst, to illumine our tempestuous day“ (Shelley, 1998, стр. 407)

³ „When will return the glory of your prime / No more – Oh, never more“ (преузето 23. 3. 2022. са <https://www.poetryfoundation.org/poems/45126/a-lament>)

⁴ „Fresh spring, and summer, and winter hoar“ (преузето 23. 3. 2022. са <https://www.poetryfoundation.org/poems/45126/a-lament>)

сматра пороком, и овде је говорник почео да чита књигу само да би га она што пре успавала, а након што је испунила свој задатак, наратор је уснио чудан и узнемирујућ сан. У сну се нашао у једној далекој земљи, непознатој и поново неименованој, земљи „за коју, ваљда, нико живи и не зна, и која се сигурно само у сну може сањати“ (Домановић, 2004, стр. 54). После дугог лутања, одсео је у једној гостионици и у разговору са њеним власником, који свој народ такође сматра узорним, сазнао да су сви они подређени кмету, а потом и пандурима, симболима деспотизма. Будући да зли странци кваре часне становнике овог многољудног града, кмет је наредио да „сви овдашњи грађани иду пред општински суд, где ће сваком ударити жиг на чело“ (Домановић, 2004, стр. 55). Данга је заправо жиг којим се обележава стока и власништво над њом, па се тако послушни грађани изједначавају са животињама, а тај апсурдни чин је за њих „услуга отаџбини, коју не може и не уме сваки народ да цени!“ (Домановић, 2004, стр. 56). У речима кандидата Колба, једног од конкурената за председника збора, сазнаје се да је понизност нормална појава у њиховој средини, да су најцењенији људи они који се никада не противе наредбама и да се такав начин размишљања, ако се за такво друштво уопште може рећи да је друштво које мисли, преноси и на млађе грађане. На одсуство индивидуалности указују и слична имена кандидата: Колб, Талб, Клеард и Леард. Налик запажањима о погрешном поимању слободе из „Размишљања једног обичног српског вола“, Клеард у свом победничком говору охрабрује окупљене тако што помиње витешку крв племенитих предака, који нису посустајали, већ су умирали „за слободу и за добро нас, њихових потомака“ (Домановић, 2004, стр. 58). Овакав демагошки поступак се показао делотворним, јер је на речи побуне узнемиреног стогодишњег старца – „Мени је стотину година, и живео сам без тога... Па зар сада да ми се на ову седу изнемоглу главу удари жиг ропски“ (Домановић, 2004, стр. 58) – окупљена маса реаговала увредама и ударцима, а на крају збора су се заклели да ће наредног дана бити непоколебљиви и храбри, као што су и њихови преци били. Додатна сличност са приповетком „Укидање страсти“ јесте што се у овим делима и новински чланци користе као још једно средство репресије над људима, утицања на њихове ставове и поступке, а уједно се критикују и они који су, конкретно у сатири „Данга“, мање храбри и спремни да потврде статус робова, те се тако стварају и подгрупе унутар једне веће заједнице. Сутрадан се пред судницом посебно истакао Леар, дотад непознат, али након што је тражио да му ударе два жига, постао је вољени и хваљени херој. Оваква храброст је приповедача, потомка славних српских јунака, подстакла да и он покаже да је достојан својих предака, те да му ударе чак десет жигова. Међутим, управо пред тај лакомислени чин, изненада се пробудио и помислио: „Умало ја не потамнех славу њиховог Леара“ (Домановић, 2004, стр. 61). Домановић на крају приповетке поново истиче збуњеност протагонисте због бесмисленог сна, показујући том цикличном композицијом дела да му заслепљеност сопственим врлинама не дозвољава да схвати право значење сна, што наводи на закључак да ни обесправљеност неће бити искорењена, већ ће, мање или више измењена, и даље бити саставни део друштва.

У алегоријско-сатиричној причи „Укидање страсти“, написаној након што је Домановић остао без посла због критичког говора о положају просветних радника у Србији, представљена је једна антиутопијска средина, као и начини за одржавање таквог стања. На почетку приповетке, наратор пореди безбрижни свет у ком он живи са другим несрећним земљама. За њега су те земље застрашујуће, јер: „Кажу – боже нас спаси сваке беде и напасти и далеко им лепа кућа! – како има земаља где се људи једнако крве и кавже око некаквих права, око некакве слободе и личне безбедности“ (Домановић, 2004, стр. 45). Контрастом између супротних светова, приповедач истиче вредности које нису битне у његовој средини, чиме Домановић указује и на недостатак преиспитивања поступака власти. Говори о „некој дале-

кој, много далекој ваневропској земљи“ (Домановић, 2004, стр. 45), која је, као и народ који живи у њој, неименована. Уосталом, те одреднице за приповедача нису ни битне, јер је његова основна намера да исмевањем слободне заједнице уздигне своју, из његове перспективе идеалну. Овакав поступак уочава се и у Шелијевом „Озимандијасу“ – Рамзес Други се нада да ће сви који виде ту скулптуру осетити страхопоштовање према њему и његовој немилосрдној власти, чиме умањује значај демократије и постојања слободног друштва. Такође, како би његова прича звучала веродостојније, користи записе својих сународника. Самим тим, запажања у тим документима нису објективна, чега он није ни свестан, већ, уз медије, представљају још један начин којим је власт успела да успостави контролу над народом, јер све док буду слепо веровали ономе што прочитају, прилике за побуну неће ни бити. То је потврђено у неразумном осуђивању једног учитеља који је предложио куповину књига: „Ово се зло не може трпети, јер развраћа целу околину, и подмеће мирним и поштеним грађанима како траже слободу, а у самој ствари он непрестано говори како је слобода слаба од свега“ (Домановић, 2004, стр. 46). Иако су у „Вођи“ и „Данги“ присутна само два гласа разума, која ипак бивају утишана, овде такви људи чине бројнији део друштва. Међутим, уместо њих, истаћи ће се „десет ваљаних и честитих људи“ (Домановић, 2004, стр. 48) и, забринути да ће њихова земља пропасти, постаће министри. Највећи проблем представљале су страсти, изједначене са пороцима, а најједноставнији начин да спрече њихово даље деловање на људе јесте укидање. Као и у Орвеловој 1984 (1984, 1949), роману *Ми* (*Мы*, 1924) Јевгенија Замјатина или *Врлом новом свећу* (*Brave New World*, 1932) Олдоса Хакслија, романима о стварању и одржавању тоталитарног система, укидање страсти има много дубље значење – то је последња савладана препрека ка успостављању диктатуре и уобличавању привидно идеалног света.

У „Сну једног министра“ преплићу се слике из прошлости, садашњости и будућности господина министра Н. Слично као у приповеци „Данга“, и овде је протагониста, након што је обилно вечерао и попио мало вина, односно „лепо и савесно испунио дужност према својој отаџбини“ (Домановић, 2004, стр. 219), безбрижно заспао. Тај спокој прекинуо је сан, који га је вратио у далеки период младости, у једну зимску ноћ. Размишљао је о својој будућности и благостању своје државе: „Осећао је да ће моћи остварити своје идеале, и да је у стању да савлада све препоне које му год стану на пут, на тај пут врлине, са кога никад неће скренути“ (Домановић, 2004, стр. 220). Ова његова размишљања могу се повезати са описом собе у којој је министар становао, у којој у лампи „чкиљи, пршти и дими слаби пламичак, који се готово једва и види кроз поцрнело стакло“ (Домановић, 2004, стр. 220) – тамно стакло се може протумачити као метафора за суморну стварност, која прикрива и спутава покушаје промене, а „слаби пламичак“ као нада у долазак бољег времена, или некога ко ће допринети томе, мада је, судећи по почетку приповетке, тама потпуно заклонила прилику за блиставу садашњост и будућност. Пред њим се изненада појављује вила, која му, за разлику од краљице вила у Шелијевом спеву „Краљица Меб“ („Queen Mab“, 1813), неће показати прошлост, садашњост и светлу будућност људског рода, већ само безнадежну будућност. Посматра људе који припадају различитим слојевима друштва, представљеним тако што „не стоје сви једнако, него неки на самој земљи, неки мало више од њих, као на каквим лествицама (...) до оних који стоје највише над свима“ (Домановић, 2004, стр. 221). Кроз приповедачеву жељу да доспе до највиших положаја, Домановић настоји да прикаже да успон на друштвеној лествици моћи подразумева безосећајност и равнодушност према свему што другим људима чини штету, као и одсуство способности да се о било чему мисли. Дела „Данга“ и „Сан једног министра“ сродна су и по томе што буђење из сна ни на један начин неће позитивно утицати на протагонисте; снови у њима не изазивају катарзу, нити

их подстичу на преокрет: „Господин министар се ту прену и пробуди. – Свеједно, кад је већ тако! – помисли, и зевну равнодушно“ (Домановић, 2004, стр. 222).

Попут Сигмунда Фројда (Sigmund Freud, 1856–1939) у књизи *Психологија масе и анализа еја* (*Group Psychology and the Analysis of the Ego*, 1921), Домановић у приповеци „Мртво море“ разматра принципе на којима почива маса, понашање индивида унутар ње, као и опхођење према појединцу који не следи иста начела. Већ се у школама примењује деиндивидуализациона теорија, чији је циљ стварање колективног идентитета, тако што се деци предочавају правила којима треба да се воде: „Добро дете иде из школе право кући, мирно, ногу пред ногу, гледа преда се, а не звера лево и десно (...) Кад полази од куће у школу, опет тако исто“ (Домановић, 2004, стр. 194). Инсистира се на реду, миру и послушности, јер су то карактеристике које су заједничке припадницима неамбициозне гомиле. Повезује их још и страх, из ког су и настали мир и послушност; страх од последица које ће морати да трпе ако се буду покренули, што критикује и Шели у песми „Енглеском народу“. Тај страх приметан је и у релативизовању категорија добра и зла, па се добром децом сматрају она која „не иду, не трче, не разговарају, не пењу се на дрвеће, не једу воће, не пију хладну воду, не излазе у шуму, не купају се, и – већ ко ће све то набројати“ (Домановић, 2004, стр. 196).

Као и у „Озимандијасу“, „Данги“ или „Страдији“, приповедач је странац, који се на једном од својих путовања нашао на политичком збору у неименованој држави. Управо због поменутог страха од казне, нико на том збору не жели да буде опозиција, сви се покорављају власти, чак и ако јој не верују. Затим, говор на збору такође има важну улогу, пошто је то средство манипулације и успостављања контроле над подређенима. Исмевају се сви они који су покушали да се истакну у малограђанској средини, конкретно песник, научник, сликар и композитор, и да својим стваралаштвом наруше антиутопијски поредак света. Свако од њих ће масу натерати да се пробуди, макар на тренутак, али само да би осудила и њих, и науку и уметност уопште, а после се „брзо поврати у друштву за часак поремећена хармонија, нестане и тог маленог таласића што се уздиже на мирној, непокретној површини устајале воде“ (Домановић, 2004, стр. 213). Крај дела потврђује да слобода остаје изван антиутопијске средине и да је сваки покушај да се медиокритети уразуме узалудан: „Ух, како се осећа задах устајале воде која се не миче! Дави, гуши! Ветра дај да крене непомићну трулу масу! Нигде ветрића...“ (Домановић, 2004, стр. 218).

Наслов сонета „Озимандијас“ односи се на фараона Рамзеса Другог, моћног владара Египта. Шели, као и Домановић у својим приповеткама, уводи лик путника из далеке, непознате земље, који каже да „У пустињи још леже огромне и без тела / две ноге од камена, а ко потражит’ хтедне / видеће ту и главу“⁵ (Куић, 1969, стр. 67). Беживотност ове скулптуре, или онога што је остало од ње, може се повезати са пасивношћу масе у Домановићевим приповеткама. Изразом лица камене скулптуре овековечена су осећања тиранског владара, чиме се истиче непролазна вредност уметности, која је надживела и некадашњу славну државу. Такође, бесмртност уметности се уочава и у односу скулптуре и предела у ком се она налази. Пустиња, без икаквог зеленила и живота уопште, јесте држава која је некада била моћна и утицајна, али од ње није остало ништа. За разлику од ње, скулптура је и даље ту, иако више не изгледа исто као раније. Тиме Шели критикује и тадашњег енглеског краља Џорџа Трећег (али и остале исувише амбициозне владаре), истичући ограничено трајање његове сурове владавине, па сонет добија и конкретну сврху – то је позив народу да што пре стане на крај моћи бескрупулозног краља. Одбијање да се слепо

⁵ „Two vast and trunkless legs of stone / Stand in the desert. Near them, on the sand / Half sunk, a shattered visage lies“ (Shelley, 1998, стр. 194)

прате правила исказује и кроз структуру песме, јер не следи у потпуности форму ни шекспировског, ни италијанског сонета.

Инспирисан револуцијом у Шпанији 1820. године, Шели, уз есеј „Филозофско гледиште на реформу“ („A Philosophical View of Reform“, 1920), пише спев „Ода слободи“. И за Домановића, и за Шелија, слобода се налази међу најважнијим животним циљевима којима треба тежити. Поред жеље за самосталношћу и индивидуалношћу, ове писце повезује и честа употреба слика воде, која се може тумачити као симбол живота. Међутим, и тај живот се разликује. У „Оди слободи“, вода је узбуркана и неуморна; у „Оди западном ветру“, лирски субјекат се диви моћи ветра који буди Средоземно море и Атлантски океан из сна. С друге стране, вода у „Мртвом мору“ се углавном не мења – „На мирној површини устајале, смрдљиве водене масе по којој се ухватило зеленило, појавило се, искочило неколико таласића, жудећи да се отму, да полете некуд више, али се брзо вратише маси“ (Домановић, 2004, стр. 218) – чак и када се та вода заталаса, брзо буде смирена. За лирског субјекта, слобода је једна персонификована сила, дух који је обузео не само њега већ и друге револуционаре. Присећа се античке Грчке и Атине, Рима, Енглеске из времена краља Алфреда. Ни помињање Италије није случајно – као место настанка ренесансе, она је симбол поновног рађања, за шта Шели сматра да је Енглеској неопходно. Насупрот Домановићу, који у приповеткама „Данга“ и „Размишљање једног обичног српског вола“, критикује народ који се стално позива на некадашње славно време, Шели тим присећањима жели да подстакне Енглеску на промене, Енглеску за коју у тринаестој строфи каже да и даље спава и не одазива се на позив Шпаније, не чује како Везув покреће Етну, нити види сјај ослобођених Еолских острва. Међутим, слобода неће бити присутна непрестано, али ће се након повремених прекида ипак вратити, што значи да постојање слободе не зависи нужно од тренутних околности, већ је она стање свести. Шели оптимистички верује да се она налази иза Блејкових врата перцепције и да ће свако иза њих видети потребу за слободом.

Године 1902, када се краљ Александар суочавао са озбиљним опадањем угледа и поверења свог народа и страних државника у његову владавину, Домановић пише „Страдију“, дело које је приказало краљев деспотизам пред његов коначни пад 1903. године. Чини се да су управо у овој сатири обједињени елементи који су најчешће били присутни у претходно наведеним приповеткама. Читаоце у причу уводи неименовани приповедач, који је читао књигу једног путника о некој необичној земљи. Домановић поново користи очуђење да би свет, у овом случају приказан из перспективе странца, осликао веродостојније. Овим поступком служи се и Шели – лирски субјекат у „Озимандијасу“ је такође путник из далеке земље, који ће на лицу готово уништене скулптуре Рамзеса Другог уочити окрутност и суровост којима се водио, за разлику од његових занесених присталица, који би и тад видели само врлине тиранина под којим су живели. Додатна сличност између ова два дела огледа се у уметничкој и историјској заоставштини: у причи коју на почетку чита Домановићев наратор, њен аутор није сигуран да ли ће његов запис икада доћи до некога. Ипак, он наставља да детаљно пише о свом путовању, па би се то могло тумачити или као оптимистичко веровање да ће се, док књига доспе у руке млађих читалаца, много тога побољшати, или песимистичко – да ће стање у држави остати непромењено, па да ће им његов запис помоћи да увиде ко и шта стоји на путу ка напретку и мотивисати их да они направе први корак. У поменутом сонету, на постољу скулптуре пише: „Озимандијас ја сам, сви клањају се мени / Гледајте дела моја и стрепите пред њима!“⁶ (Куић, 1969, стр. 67); тај натпис ће остати као сведочанство о безобзирности

⁶ „My name is Ozymandias, King of Kings / Look on my Works, ye Mighty, and despair!“ (Shelley, 1998, стр. 194)

и дрскости не само Рамзеса Другог него и министара и власти у „Страдији“.

Затим, елемент присутан у „Страдији“ и „Данги“ јесте понављање историје: у „Данги“ се на то указује цикличном композицијом дела, док у „Страдији“ путник каже да се његов отац, пре једног века, „ожени девојком робинjom, својом земљакињом“ (Домановић, 2004, стр. 112). У њему, детету робинje и некадашњег ратног заробљеника, заслепљеног витешком прошлoшћу своје отаџбине, супротстављене су особине родитеља – понизност и инфериорност с једне стране, а са друге борба за слободу. Ти утицаји се боре за превласт, а на основу краја приповетке наслућује се да ипак нема једног победника – очевој носталгији за некадашњим славним временом придружује се мајчина покорност. Очева сентименталност ствара и погрешну слику о његовој отаџбини, односно Страдији, будући да је он описује као „свету земљу“, коју је „оросила и моја крв, крв твога оца“ (Домановић, 2004, стр. 112). Није изненађујуће то што је путник провео педесет година лутајући по свету, јер његова домовина више не постоји као таква, иако је његов отац, као и Рамзес Други у „Озимандијасу“, наивно веровао у њен незауостављиви напредак. И у овој приповеци чест је мотив воде, која је код Шелија углавном неуморна, док је код Домановића описана као непокретна, као мртво море. Вода је чест симбол у књижевности, који углавном има двоструко значење. Може се односити на рађање новог живота, спокој, слободу, бесконачност, али и на деструктивну моћ, немир, па и смрт. Одражава и расположење народа према друштвеним приликама, па се Домановићево мртво море може протумачити као метафора за друштво. Помало је иронична чињеница да је узрок Шелијеве смрти утапање – он, који је толико веровао у моћ воде да пружи прилику за нови почетак, од ње је добио само крај свог живота. Путник у „Страдији“ је дошао до обале града о ком му је отац причао и види две реке које запљускују градске бедеме. Крај једне обале, рибар се понудио да га превезе до друге стране, али се одмах након тога вратио натраг. Тај рибар, незаинтересован за земљу на супротној страни реке, заправо плива мртвим морем, враћа се у своју учмалу средину, која му и одговара због те пасивности. Река на коју излази путникова домовина донекле подсећа на реку Алф из „Кублај-кана“ („Kubla Khan“, 1816) Семјуела Тејлора Колриџа (Samuel Taylor Coleridge, 1772–1834) – тече великом брзином, протиче поред места које би требало да буде оличење задовољстава и раскоши, а испод ње се налази дивље, бучно, готово демонско подручје. Таква је и власт Страдије: живи у привиду раја који пружа Кублај-канов двор, усредсређена је на задовољства која им могу донети високи положаји које не заслужују, вођена искључиво властитим интересима и несвесна да се та река ипак улива у море без светлости.

Затим, карактеристика која није била присутна у раније наведеним приповеткама јесте помињање античких мислилаца, конкретно Хомера, Тацита и Патеркула. У делима Персија Шелија и других енглеских романтичара, античко доба као извор инспирације заузима важно место, што није случај у размишљањима министра финансија у „Страдији“ – ти антички историчари и писци њему не значе ништа, јер се ни он ни његове колеге не могу похвалити спровођењем демократије или развојем културе и уметности. Демократије нема јер „није овде главно одржати земљу, већ што дуже одржати кабинет“ (Домановић, 2004, стр. 155), битно је да нема истинске опозиције и да власт буде концентрисана у рукама људи огрезлих у корупцији. Дете које „напамет говори лекцију из ботанике“ (Домановић, 2004, стр. 168) обликује се у погодног припадника масе, која је обасјана лажним сјајем ордења. Та маса ће добити још једног члана – путника који престаје да буде странац, губи своју личност и више не чује пакосни глас који се повремено проламао кроз приповетку: „То је твоја отаџбина!... Ха, ха, ха, ха!...“ (Домановић, 2004, стр. 135).

За разлику од Домановића, који је своје најоштрије сатире – „Дангу“ или „Страдију“ – објављивао у време владавине оних које је критиковао, таква могућност

није увек била доступна Шелију. Стога је песма „Енглеском народу“ објављена тек двадесет година након што је написана, а седамнаест година након песникове смрти. Иако је оштрица његове критике усмерена и ка власти, ипак жели да га више разуме радничка класа. Потврда за то налази се и у једноставном језику којим је написана песма, односно демократизацији поезије уопште. Обраћа се Енглезима, робовима који раде зарад добробити владара, и критикује њихову пасивност и помиреност са туробном садашњошћу. Иза таквог понашања заправо лежи страх од побуне и онога што би могло да се деси након ње. О томе говори и Домановић у „Размишљању једног обичног српског вола“, те би се овде енглески народ могао поистоветити са биком Галоњом – они прихватају статус потлачених, постају безлични и нису свесни да слобода може да се стекне, јер ни не знају шта она представља. Људима о којима говори ова два писца као да управља Блејков Јурајзен⁷, док се сличност са Вилијамом Блејком (William Blake, 1757–1827) уочава и у композицији дела. Његове *Песме невиношћи и искуштва* (*Songs of Innocence and of Experience*, 1789) ефектније су када се читају у пару, што је случај и са петом и шестом строфом у песми „Енглеском народу“. Првим стихом пете строфе – „Семе које сејете, други жање“⁸ (превод аутора рада) – предочава се само један од проблема који је обавио енглеско друштво, а први стих шесте строфе – „Сејте семе, али не дајте тиранину да га жање“⁹ (превод аутора рада) – нуди решење. Исти принцип, који позива на протест против несавесних аристократа и велепоседника, прожима преосталих шест стихова двеју строфа. Песма се завршава упозорењем да, уколико не испливају из мртвог мора, све оно што су направили употребиће се против њих, све док се читава Енглеска не претвори у маузолеј. Песимистичне визије будућности приметне су и код Домановића. У приповеци „Сан једног министра“, наратору је приказана слика несрећне будућности, у којој неће сви људи бити једнаки и биће подељени у више друштвених слојева, као што је и радничка класа Енглеске у „Енглеском народу“ подређена тиранима. Такође, ти тирани су једнако слепи за основне потребе и права народа, а ако Енглези не устану против таквог режима, претвориће се у гомилу из Домановићевог „Вође“. Чак и ако се у неком тренутку буду пробудили из живота у смрти, биће прекасно за било какву револуцију – западни ветар ће дух слободе, као нешто чему није место у једној таквој држави, однети далеко од њих, а Енглеска ће све више попримати облик велике заједничке гробнице. На основу оваквог краја, може се закључити да је Шели био измучен непрестаним покушајима да охрабри свој народ да стане на крај моћи краља, јер није видео да га ико озбиљно схвата, о чему пише и Милош Црњански у својим *Есејима и приказима*: „Ја примећујем у његовим последњим годинама, пред смрт, у Италији, да је уморан, при мислима на акције, а све више жељан, размишљања, и самоће, у тој лепој природи“ (Црњански, 1991, стр. 233). Умор и разочарање приметни су и код Домановића, који је био незадовољан временом након Мајског преврата, односно приликама у друштву које су остале непромењене.

Песма коју је такође било исувише опасно објавити за Шелијевог живота јесте „Маска анархије“. Написана је након Масакра код Питерлоа, августа 1819. године, када су се радници из места у околини Манчестера побунили против недемократског уређења. Иако је почео као миран протест, завршио се нападом британске коњице на демонстранте. Као одговор на овај догађај, Шели исписује деведесет једну строфу као позив на побуну, овог пута ненасилну. Лирског субјекта, који се

⁷ Јурајзен (Urizen) је један од владара Блејковог света, отеловљење разума и закона, тлачитељски бог који има неограничену моћ.

⁸ „The seed ye sow, another reaps“ (преузето 19. 4. 2022. са <https://www.poetryfoundation.org/poems/52304/a-song-men-of-england>)

⁹ „Sow seed – but let no tyrant reap“ (преузето 19. 4. 2022. са <https://www.poetryfoundation.org/poems/52304/a-song-men-of-england>)

налази у Италији, из сна буди глас из Енглеске. Као и у „Оди слободи“, Италија, као место настанка ренесансе, указује на могућност поновног рађања и обнове Енглеске након крвавих дешавања код Манчестера. За разлику од приповедака „Данга“ и „Сан једног министра“, у којима буђење из сна ни на један начин не мења протагонисте, у „Маски анархије“ то представља почетак борбе за слободу. Док је вођа у Домановићевој истоименој сатири алузија на Николу Пашића, Шели користи више алегоријских фигура да би представио неке од највећих злотвора у Енглеској тог доба: лик Убиства је алузија на политичара Роберта Стјуарта Каслреја (Robert Stewart, Viscount Castlereagh, 1769–1822), лик Преваре на Џона Скота, првог ерла од Елдона (John Scott, 1st Earl of Eldon, 1751–1838), а Лицемерје је алузија на тадашњег премијера Хенрија Адингтона (Henry Addington, 1757–1844). Вођа Енглезе, вероватно принц-регент Џорџ (касније краљ Џорџ Четврти), представљен је као Анархија. Слика униформисаности, показана кроз узвике поданика да је Анархија Бог, и Закон, и Краљ, сведочи о одсуству индивидуалности, о чему је реч и у „Вођи“ – понављање тог наученог текста проистиче из страха од побуне. Једини противник Убиства, Преваре, Лицемерја и Анархије јесте алегоријска фигура Наде, коју спасава дух из природе. Насупрот „Сну једног министра“, у ком тама спречава продијање светла, односно исквареност и корумпираност онемогућују да се чује глас оних који би се изборили за нормалан друштвени поредак, Шели у двадесет шестој строфи чини супротно: у суморну Енглеску, дух доноси трачак светлости и постепено се уочавају оптимистични тонови у спеву. Премда је Анархија убрзо срушена, то је тек почетак стварања друштва у ком неће бити класне поделе, нити илузија о слободи, и успоставиће се државно уређење без суровости и аморалности. И у „Оди слободи“, и у „Маски анархије“, може се уочити Шелијев став да људи најпре треба да пронађу слободу у себи, коју касније нико неће моћи да одузме, па самим тим неће ни пристајати да буду марионете у рукама деспотских владара.

ЗАКЉУЧАК

Историјске прилике у Енглеској краја осамнаестог и почетка деветнаестог века и у Србији краја деветнаестог и почетка двадесетог инспирисале су ова два аутора да дају свој допринос борби за независно друштво. То указује и на универзалност оваквих појава, без обзира на време и место. Како би показали те универзалије, Шели и Домановић често користе очуђење, односно уводе перспективу странаца, захваљујући којима ће уметничка слика стварности бити веродостојнија.

У уводу се истиче и повезаност између различитих уметности, попут сликарства, уметности и књижевности, као и значај уметника који своје стваралаштво оплемене критичком амбицијом, при чему не занемарују саму уметност и тиме остварују некакав ауторитет – способност да буду јасни у сваком времену и да – у случају Домановића и Шелија – читаоцима помогну да испливају из мртвог мора. Референце на Замјатинов роман *Ми*, Орвелову *1984* и Хакслијев *Врли нови свет* показују да су теме друштвене репресије и стварања тоталитарног света, што су неке од најважнијих тема српског сатиричара и енглеског песника романтизма, остале актуелне и кроз двадесети век.

Такође, поред елемента очуђења, заједнички Домановићу и Шелију јесте и начин уметничког доживљавања природе. Он не представља физичку чињеницу која се тиче амбијента збивања, већ има дубље значење и одражава филозофију живота енглеског и српског друштва. Честе су и слике воде, чији смисао није тек да употпуни позадину радње. Са својим двоструким значењем, она показује не само различитост људске свести него и различите карактере ових писаца, те је за оптимистичног

Шелија она углавном симбол рађања. Домановић не занемарује ту страну, али више истиче њену смиреност, односно пасивност народа.

Оба аутора су у свој књижевни рад укључила визије будућности, односно дистопијског света. Ако би се у обзир узело место радње у поменутиим Хакслијевим, Орвеловим и Замјатиновим романима, може се закључити да су се њихове пророчке визије испоставиле као тачне. Наиме, колико год да су поред критике друштва желели да понуде и потенцијални пут који ће их одвести до слободе, ипак се, у појединим делима, може осетити и њихово разочарање, што уочава Милош Црњански.

Затим, примећује се и њихова свестраност, будући да се служе другим уметностима да би поткрепили своје ставове о узајамном утицају уметности и живота. Уз то, Домановић показује и значај новинских чланака, који владарима служе као једно од средстава при успостављању аутократије и сузбијању било каквог вида индивидуалности.

Може се закључити и да време и место у ком су живели и стварали нису пресудни за тумачење Шелијевог и Домановићевог опуса и уочавање сличности. Критика друштва јесте значајан аспект њиховог стваралаштва, али оно што такође повезује и њих двојицу, и поменуте прозне писце, и Вилијама Блејка јесте слобода; слобода као најважнији идеал у животу, ком бескомпромисно треба тежити. Идеал који повезује све епохе, књижевне правце, различите врсте уметности и њихове ствараоце. Захваљујући литерарном раду Радоја Домановића и Персија Биша Шелија, јасно је да је смисао уметности да подстакне да „увек изнова промишљамо свет, да не пристајемо на рутинске, унапред задате путање мисли и емоција“ (Пауновић, 2018, стр. 165).

ЛИТЕРАТУРА

- Деретић, Ј. (2004). *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.
- Домановић, Р. (2004). *Пријоветике и сатири*. Нови Сад: Школска књига.
- Kuić, R. (1969). *Pesme*. Beograd: Rad.
- Paunović, Z. (2018). *Doba heroja*. Beograd: Geopoetika.
- Sartr, Ž. (1984). *Šta je književnost*. (F. Filipović, N. Bertolino, prev.). Beograd: Nolit.
- Shelley, P. B. A Lament. Преузето 23. марта 2022. са <https://www.poetryfoundation.org/poems/45126/a-lament>
- Shelley, P. B. A Song: "Men of England". Преузето 19. априла 2022. са <https://www.poetryfoundation.org/poems/52304/a-song-men-of-england>
- Shelley, P. B. (1998). *Selected Poetry And Prose Of Shelley*. (Wordsworth Poetry Library) (Reprint ed.). Ware: Wordsworth Editions Ltd.
- Црњански, М. (1991). *Есеји и њрикази*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

CRITICISM OF SOCIETY IN WORKS OF RADOJE DOMANOVIĆ AND PERCY BYSSHE SHELLEY

Author: NATALIJA ANDRIĆ

Email: natalijaandric31@gmail.com

Mentor: Full Prof. Zoran Paunović

Department of English Language, Literature and Culture

Faculty of Philology, University of Belgrade

Introduction: In order to perceive the significance of engaged art and literature more fully, but also to display that such works can nevertheless have an artistic value, the emphasis is placed on some of the notable socially engaged artists, including, to a greater or lesser extent, Radoje Domanović and Percy Bysshe Shelley. The focus will be on the criticism of society in their work, which will be observed through the prism of some of their most renowned works.

Aim: Although it seems that English romantic poet Shelley and Serbian satirist Domanović have nothing in common, the aim is to show the points of contact between them. Then, the goal is to show if the socio-historical context affects the representation of one and the same topic in literature, precisely the criticism of society in these writers' creativity. The meaning of socially engaged art is examined, and whether or not these authors belong to socially engaged writers.

Material and Methods: The primary sources for analysis and comparison were Domanović's short stories and Shelley's works. Socio-historical circumstances under which they wrote are also taken into account.

Results: The light is shed on a few similarities: the criticism of the society, one of the main topics of their artistry; the common narrative technique; symbols and their interpretations; the ideals they believed in, alongside the fact that, though they did not compose during the same time period, there were similar socio-historical circumstances in England and Serbia in the 19th and the 20th centuries, respectively.

Conclusion: After the detailed analysis of Domanović's short stories and Shelley's works, it can be noticed that the writers tend to enrich their pieces with critical tones while not excluding the art itself. That is exactly the reason behind the imperishable value and acclaim of their works, which speak at any time.

Keywords: Radoje Domanović, Percy Bysshe Shelley, Romanticism, Realism, satire, criticism of society

СЛИКА ДЕТИЊСТВА У ЗБИРЦИ ПРИПОВЕДАКА „ДЕЦА“ ИВЕ АНДРИЋА

Аутор: ТЕОДОРА ЋЕНДИЋ

Имејл: teodoracendic16@gmail.com

Ментор: Ванредни професор др Милан Алексић

Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Увод: Збирка приповедака „Деца“ објављена је 1963. године у оквиру девете књиге сабра-них дела Иве Андрића. За наслов приповедне збирке узет је наслов појединачне приче „Деца“, чиме је уједно обележена природа циклусне целине, везана за приказивање света детињства. Књига „Деца“ посматрана је изван опсега књижевности за децу јер својом сложеном психо-лошком и тематском продубљеношћу превазилази подручје књижевности намењено деци. Тема која у књизи „Деца“ представља основни идејни покретач тиче се унутарњих процеса у човеку. Анализом приповедачког поступка показатељемо како Андрић у приповеткама мења позицију приповедача, приказујући одраслог човека који се сећа догађаја из детињства. Мотив који је интересантно посматрати у оквиру наведене приповедне збирке везује се за поимање зла, јер се зло јавља као постулат трпљења. Детаљном анализом приповедака указаћемо како тескобе у детињству обликују човека и утичу на сложене процесе његове унутрашњости.

Циљ: У раду се подробно анализирају одабране приповетке из књиге „Деца“ Иве Андрића. Посебна пажња посвећена је тумачењу слике детињства како би се, преко анализе мотивације и поступака јунака, указало на значај ове теме у Андрићевом приповедном свету.

Материјал и методе: У раду ће бити примењене методе анализе, синтезе и компарације.

Резултати и закључак: На основу детаљне анализе збирке приповедака „Деца“ Иве Андрића, показали смо особености Андрићевог погледа на детињство. Истакли смо како је приказано одрастање у овим приповеткама, како су јунаци обликовани и са чиме се они суочавају.

Кључне речи: Иво Андрић; поетика; приповедачки поступак; слика детињства; авангарда

УВОД

Тема која у збирци приповедака *Деца* представља основни идејни покретач тиче се унутарњих процеса у човеку. Иво Андрић покушава да допре до слоја човекове личности који најчешће остаје одбачен или потиснут због човековог страха од суочавања са истином. Фројдова мисао да је дете отац човека заиста проналази место у Андрићевим приповеткама јер у њима видимо на који начин дечја свест обликује будућег човека. Није необично што у приповеткама долази до промене приповедачке перспективе, те видимо одраслог човека као неког ко се сећа свог детињства и у тим сећањима буди потиснуте делове своје унутрашњости. „Кафкијански синдром непо-стојеће кривице своди се у Андрићевим приповеткама, на више места, до нивоа пуке и безразложне баналности, у којој се људско достојанство артикулише као нејасан вапај човековог безнађа и немоћи“ (Милинковић, 2014: 210). Познато је да је зло у човеку једна од важних тема у Андрићевом делу и да тему зла проширује у разли-

чите контексте. Приповетке су некада везане за јунаке који су носиоци зла, некада за оне који зло трпе, али је кључно место приповедака везано за запитаност над поретком света и увиђање његове природе. Испитујући тему зла као обележја света у Андрићевим приповеткама, Милан Алексић истиче да не можемо препознати наду, оптимизам или спас у приповеткама које се баве темом зла, што је посебно видљиво у приповеци „Прозор“. „Једино што Андрић, као творац приповедног света, поставља у своја дела, јесте вечно трајање живота као природне појаве. У ту сврху су постављени епизоди у приповеткама, они симболично показују да живот наставља трајање и после нестанка појединачне егзистенције“ (Алексић, 2012: 620). Управо је наведено тумачење веома важно за нашу анализу јер приповедач у приповеци „Панорама“, сећајући се минулих догађаја из детињства, спознаје како „свет, у својој лепоти и пролазности, још живи и траје“ (Андрић: 1963: 147).¹ Са друге стране, у појединим приповеткама зло се јавља као постулат трпљења, те видимо како су са злом суочена деца, која у свом стадијуму свести нису способна да зло прихвате као опште место човековог бивствовања. Интересантно је посматрати на који начин зло обликује јунаке у погледу унутрашње мотивације њихових поступака, поред зла које се одражава као последица историјског тренутка. „Страхови, кривица, грех, отеловљени су у овом делу као саблазни пратиоци осећајности књижевних јунака, без којих би ови сношљивије и подношљивије живели, али без којих би њихови и онако празни животи постали ништавни“ (Џаџић, 1996: 293). Све Андрићеве приповетке носе у себи снажан мисаони, емотивни и психолошки набој, који се концентрише око суштинских питања живота, стога ћемо детаљном анализом приповедака показати како је приказан свет детињства.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

У раду ћемо применити методу детаљне анализе приповедака, како бисмо иста-кли детаље који су веома важни за тумачење слике детињства. Методама синтезе и компарације покушаћемо да допремо до циља рада и да укажемо на значај слике детињства у Андрићевој поетици.

РЕЗУЛТАТИ

Приповетке које смо одабрали за анализу са намером су разнолике у тематско-мотивационом погледу, како бисмо показали на који начин Андрић приказује свет детињства, постављајући јунаке у различите ситуације са којима се суочавају. На примеру приповедака „Кула“, „Прозор“ и „Деца“ показали смо на који начин се отвара питање суочавања са злом које се у свету детињства испољава посредством неког од облика физичког насиља. У приповеци „Екскурзија“ сва напетост приповедања садржана је у суочавању са страхом, који се испољава у сну, приликом чега се мењају време и место приповедања. Приповедни фокус се измешта у подручје подсвесног и недокучивих снова, те видимо јунакињу која постаје жртва хтонског прогонитеља. Суочавање са ирационалним страхом посебно је видљиво у приповеци „Књига“, која је изразито психолошки разрађена и у којој се открива како трауматична искуства остављају последице у детињству. Приповетка „Мила и Прелац“ показује нам како је специфично осећање детињске љубави повезано са осећањем кривице или страха јер су околности у којима љубав настаје неизвесне. Поетски детаљи у приповеци „Панорама“ указују на значај маште у детињству, те видимо

¹ Сви наводи Андрићевих приповедака биће према овом издању.

како велики механички калейдоскоп постаје прибежиште дечаку који се препушта недостижним пределима, градећи тако сопствену слику света. Збирка приповедака *Деца* обогаћена је тематско-мотивском разноликошћу, њена слојевитост инсистира на неисцрпности идеја везаних за слику детињства.

ДИСКУСИЈА

Збирка приповедака *Деца* објављена је 1963. године у оквиру девете књиге сабра-них дела Иве Андрића. У естетској структури приповедака снажно је остварена ево-кација детињства која се у низу асоцијативних детаља доживљава као реална слика живота. „Чак ни у савременој причи за децу, која обухвата широк распон социјалних, психолошких и мисаоних нивоа, нема оне тајанствене мудрости и емотивног набоја, који, у своме карактеру носе Андрићеве јунаци“ (Милинковић, 2014: 208). Како указује Милинковић, у другим Андрићевим причама, у којима су јунаци деца, ми нећемо наћи безбрижне и срећне јунаке, већ беспомоћне и саме, лишене родитељ-ске љубави и заштите или сиромашне и несрећне, прерано гурнуте у беспошtedни вртлог живота да искусе сопствену егзистенцију. Препозната је Андрићева тежња да прикаже реалну слику света, раздијајући илузију детињства као слику раја за којим ваља жалити. Уколико се осврнемо на приповетку „Смрт у Синановој текији“, која је изван збирке приповедака „Деца“, али је уско везана за догађаје из детињства, можемо посматрати како Андрић приказује невину и инфантилну људску свест. Радован Вучковић истиче психолошке могућности манифестације патологије зло-чина који се остварује над невином и инфантилном људском свешћу у наведеној причи, јер је један од најзначајнијих догађаја ове приповетке преломљен кроз дечју психу која је дата као пасивно-инфантилна. „И кад је носилац приповедачке дина-мике дечја свест (или уопште пасивно-инфантилна свест, каква је овде и женска), онда се уметнички процеси у приповедачкој структури одигравају на два нивоа и имају два значења: оно непосредно значење које може имати дечја психа по себи и рефлекс тог значења у оквирима једног општег алегоријског смисла“ (Вучковић, 2011: 275). Управо је то карактеристика која се може повезати са већим бројем при-поведака у књизи *Деца* јер је у њима носилац приповедачке акције дечја свест, а сви помињани психички процеси одвијају се у њеним границама. У свеопштој несрећи, усред света коме је пропаст усуд, та „инфантилна и пасивна хумана свест“ предста-вља лелујаву и танку нит која одржава људско над тамним понором бесмисла и зла, како примећује Раде Прелевић поводом Вучковићеве анализе (Прелевић 1989: 15).

У приповеци „Кула“ видимо на који начин Андрић гради слику детињства као „конструкцију наивне свести“ и како се слика рата као продукт игре урушава у једном тренутку, постајући симбол велике промене у животу младог бића. Слика света у овој приповеци заснива се на фингираној слици рата, тачније на осмишље-ној илузији деце да је њихов сукоб, који се кроз игру остварује, заправо рат између Срба и Турака. Протагонисти приповетке су деца, а игра се одвија у кули која има симболично значење јер представља „прави, главни и истински свет“ јунака (Андрић 1963: 10). Дечачке жеље бирају често за своје поприште забачена, напуштена места и рушевине, како се казује у приповеци, јер их маштом преобликују. Важно је указати на приповедачки поступак у овој приповеци јер можемо посматрати на који начин су укрштена два гласа и два времена. Један глас поуздано сведочи из времена радње, а други глас из времена приповедања коментарише оно што је у радњи садржано. „Та два дискурса – приповедачки и коментаторски, знак су укрштених гласова и времена. Још више су знак детињства и зрелог доба у којем се детињство оживљава сећањем и носталгично васпоставља као зачудни и магијски простор игре“ (Пија-

новић, 2005: 180). У тексту сазнајемо да су се дечаци играли рата, подељени на Србе и Турке, тако што би се једна војска попела на ивицу зида и ту се утврдила и сакрила, док би друга настојала да открије непријатеља и да га својом виком избаци из скривеног положаја. Дечаци су нападали и бранили се маневарским опкољавањем, виком, трком и убијањем које није болело, јер су прави ударци били реткост. Међутим, посебно се истиче како је баш по таквом изузетку дечак Лазар запамтио своје ратовање у кули. „То сећање он неће моћи, чини му се, потпуно избрисати док год носи своје две руке и десет прстију на њима“ (11). Рукама причвршћеним за греду на ивици зида у кули, у полутами, Лазар је дочекао изненадни долазак непријатељског војника, који је дрвеним мачем почео да удара по његовим рукама. У том часу Лазар је осетио „огњено поље бола“, приликом чега се физички бол стопио са много дубљим болом који прожима свест јунака. Каже се да су „у том трену изгореле све речи и сви појмови са којима је досад живео и са којима је малопре весео кренуо у дивну и безазлену битку. Тај пламен који је, полазећи од прстију, обухватао цело његово тело – то је рат; а тај невидљиви што бије без престанка и милосрђа – то је непријатељ“ (12). У часу када игра бива нагло прекинута, дечак губи дотадашњу илузију о животу, те се свет не прихвата више „као конструкција наивне свести, већ оне која је примерена одраслом човеку“ (Пијановић, 2005: 45).

Још један битан мотив који Андрић уноси у ову приповетку тиче се појављивања девојчице Смиљке чије присуство смета најстаријем дечаку Ђорђију, јер „у играма на кули и око ње нису никад учествовале девојчице“ (15). Слика се сужава на сцену у којој Ђорђије, најснажнији и најстарији међу дечацима, пружа руку ка плавом темену девојчице, а све очи су упрте у њега. У том часу у Лазару се буди мисао „да ли ће је ударити или помиловати“, као и запитаност над сусретом жене и мушкарца, о чему он ни не сме да размишља и што доживљава као нешто мутно и неодређено, док осећа како му срце јако бије. Решење свих својих недоумица налази у лику Ђорђија који му одједном постаје много старији, „достојан жаљења и дивљења“. Сцену прекида долазак Смиљкине мајке, те неразрешеност унутар јунака бива појачана, па се на самом крају истиче како је тај кратки и нејасни приказ памтио Лазар још дуго, „исто као и оне болне ударце по прстима, као и оно изbezумљено трчање кроз тамни ходник“ (18).

У студији „Андрић и Крлежа као писци детињства“ Раде Прелевић примећује да је у приповеткама „Кула“, „У завади са светом“, „Прозор“ од битног значаја постојање строгог оца, „јер његово присуство у причи даје не само психолошку уверљивост, већ је важно за конституцију и коначан смисао приче“ (Прелевић, 1989: 13). У приповеци „Прозор“ присуство строгог оца је веома важан мотив јер остварује ширу слику када је у питању суочавање са злом и поретком у свету. У тој приповеци посматрамо дечака који не жели да раздије прозоре баби Кокотовићки, али због тога бива кажњен од стране свог друга који му раздије прозор на кући. Видимо како дечак одбија да чини зло, али убрзо постаје неко ко зло трпи, не само од друга, већ и од оца који га пребије због раздијеног прозора. Слика детињства у овој приповеци може се посматрати кроз речи које приповедач изговара на самом крају приповетке: „Целог века се после лечимо од тог детињства“ (72). Ова мисао је веома значајна јер је можемо довести у везу са приповетком „Деца“ у којој се на сличан начин показује како се деца суочавају са тешким тренуцима у детињству:

„Мали људи, које ми зовемо ‘деца’, имају своје велике болове и дуге патње, које после, као мудри и одрасли људи заборављају. **Управо, губе их из вида.** А кад бисмо могли да се спустимо натраг у детињство, као у клупу основне школе из које смо одавно изишли, ми бисмо их опет угледали. Тамо доле, под тим углом, ти болови и те патње живе и даље и постоје као свака стварност“ (62).

Посебно смо истакли реченицу у којој се препознаје како искуство из детињства

бива потиснуто и наизглед заборављено, а са друге стране трагови „тих болова и те патње“ остају подједнако живи. Мајсторство Андрићевог приповедања препознато је у разоткривању онога што човек чува као своју тајну и носи са собом кроз живот као једино место истинског сусрета са собом. Трауме везане за детињство представљају недовољно расветљени део човековог психичког живота и остају у великој мери потиснуте. Као што смо већ напоменули, тема детињства била је присутна и у другим Андрићевим делима, као посебна карика живота у којој се здружују сви елементи који формирају одраслог човека. У том духу можемо сагледати и један одељак из књиге *Немири* у ком се изразито интимистички говори о значају мајчинске улоге у детињству и потрази за утехом у Творцу:

„Теби ме је завјетовала мајка моја у часу тјескобе, у једном од оних часова кад нема ниоткуда помоћи и кад су сва врата затворена осим врата Твојих. Ко је још видео да се мала деца тако отпремају у свијет, са крстом сиромаштва и теретом великих завјета? А ипак, Ти си ме тако послао и са лицем оца који се ријетко смије, строго означио пут мој“ (Андрић, 2013: 79).

Наведени одломак можемо повезати са коментаром који је присутан и у приповеци „Деца“ у коме се открива сва тежина спознаје која са собом носи неминовно повлачење у себе у часовима бола и патње: „У нашим најдубљим душевним мукама наши родитељи нам могу мало помоћи, мало или ништа“ (63). Управо се у овој реченици крије егзистенцијални моменат Андрићеве поетике и спознаја поретка света. У приповеци „Деца“ Андрић укључује тему која је била отворена и у приповеци „Писмо из 1920. године“, а која се тиче живота у верски и национално подељеној заједници, те видимо на који начин Андрић конкретизује питање мржње о којој се говори у „Писму“. Страшну сурову игру, непримерену деčјем свету, обележава средина у којој је свакидашњица трпљење или чињење зла. Слично као у приповеци „Кула“, унутарња напетост ове приповетке појачана је јер готово да нема монолога и дијалога, већ ћутање односно „одсуство вербализовања унутарњих стања“ у основи представља карактерно обележје ликова (Пијановић, 2005: 186). Приповетка садржи оквирни и унутарњи текст, први приповедачки глас говори из „ми“ позиције, а тај глас исповеда ауторски приповедач, помоћу којег је приповедачава позиција поистовећена са позицијом јунака или неименованих слушаца којима се причом из детињства обраћа „проседи инжењер“. Битно је указати на портрете јунака, Палика и Мила, који су предводници групе која напада дечаке, припаднике других заједница. У кратким портретима најдоминантнији је контраст између Мила и Палика, предводника групе. Миле је осликан као блед, оштар, са лицем сувише израђеним за своје године, док је Палика буцмаст и румен и има отеанут и тежак изговор. Миле и Палика су позвали дечака да пође са њима како би напали јеврејску децу, те видимо како дечак осећа част што је позван од стране великих вођа. Врло је психолошки упечатљива, пропраћена ловачком метафориком, карактеризација дечака Јевреја, који су се затекли на чесми и уплашили попут „срна на чистини“ када су угледали групу дечака. Основна мотивација приповетке налази се у суровој деçјој игри у којој видимо трансформацију људског бића које полази да чини зло, што је присутно и у приповеци „Мустафа Маџар“. Из притворне повучености, дечак Миле се трансформише у сурово биће које удара јеврејску децу и виче. Мотив прогањања представљен је тако што јеврејски дечаки беже у напуштену школу, док Миле и његова дружина прогањају дечака који је остао. Примећено је да у приповеци „Деца“ зло у дечацима који прогоне јеврејску децу настаје као последица прихватања одређених образаца из света одраслих. „Зло које Андрић открива у детету више је последица света који га окружује и који је, затрован својим конфесионалним идеологијама, у својој бити зао, него ствар деçје урођености“ (Прелевић, 1989: 54). Дечаку је било намењено да удари у лице избезумљеног јеврејског дечака, ког су Миле и Палика без милости

гонили. Јеврејски дечак приказан је у оквиру хришћанске симболике мученика, веома истанчано приповедач описује његово лице у часу када се дечак припрема да га удари: „уста му напола отворена, усне беле, очи без погледа, разливане као вода без икаква израза више и одавно избезумљене. Ту је требало ударити“ (60). Међутим, у моменту када је требало да удари дечака, летвом са зарђалим ексерима, он одустаје, те бива жигосан и попљуван од стране својих другова. Отвара се питање судбине хумане свести која се нашла између гониоца и гоњених, те писац поставља питање одговорности пред делом и погрешном ангажованошћу, а сличну идеју видимо и у приповеци „Жеђ“. „Дечја игра се може схватити као сукоб гониоца и гоњених, између којих се недужни дечак нашао, чиме се отвара и једно етичко питање, јер видимо како осећање хуманости надвлађава агресију у свести гониоца“ (Вучковић, 2011: 276). Са друге стране, долази до етичког парадокса јер онај ко одбија да почини зло постаје онај који је кажњен.

Период детињства је најподложнији спољашњим утицајима јер је дете недовољно способно да им се одупре унутар себе, те се у дечјој души сакупљају сва проживљена искуства, али остају неразрешена. Такво таложење искуства које остаје необјашњено гради поглед на свет детета и има велики утицај на његово искуство и у каснијим годинама. Андрић спознају таквог искуства открива у приповеци „Књига“, истичући у први план сиромашног дечака који воли књиге, али није у могућности да их приушти, те једва чека да оде у библиотеку и да позајми књиге које за којима жуди. Након што је дечак отишао у библиотеку, сва његова радост је у часу изгледела, јер је ненамерно испустио из руке књигу и покидао њене корице. Страх који се од тог тренутка разбуђује у дечаку прераста у анксиозност у којој он постаје опседнут размишљањем о различитим исходима који се могу догодити када дође час да врати књигу библиотекар. Сва жудња за књигом прекинута је због превеликог страха који дечака исцрпи, тако да није био у стању ни да отвори књигу. Једино његово размишљање било је везано за страх од будућег исхода. Андрићеве приповетке као слике детињства претежно фиксирају битне тачке у животном добу, што нам се открива и на самом почетку ове приповетке: „Са осећањем сличним страху почињем да пишем кратку историју једног дугог и великог страха“ (73). Човек је врло танким слојем одвојен од другог дела свог бића у којем лежи сав мрак историје живљења, те Андрић с разлогом истиче како се цео живот лечимо од детињства. Управо је детињски страх у овој приповеци мотив о коме се говори као о нечему што „остаје у детету, расте са њим заједно, испуњава, ломи и сатире му душу, трује живот као скривена бољка и тешко оптерећење“ (74). Веома је важно напоменути да и у осталим Андрићевим приповеткама често видимо како се слика сужава на само једну особу која постаје носилац тешког искуства. У приповеци „На обали“ говори се како девојчица трауматски прихвата свађе својих родитеља и почиње да осећа изразиту потиштеност због таквих околности. Све то нам показује тежњу писца да отвори једну битну тему која се тиче страхова и траума везаних за детињство, а које су неминовно повезане са одрастањем и формирањем слике света. У приповеци „Књига“ посебно је интересантан расплет догађаја јер библиотекар ни не погледа дечака у часу када му он врати похабану књигу. „...али у тој празнини која је услед наглог и повољног решења одједном настала у њему, не може та радост да нађе места ни одјека“ (94). У даљем току приповедања видимо да дечак постаје избезумљен јер се није манифестовао ниједан сценарио који га је мучио и изазивао дубоки страх, али је у њему остало трауматско искуство. Андрић често истиче како једино пролазно време може унеколико избрисати горка сећања из детињства: „Тек доцније, младићке године избрисале су потпуно тај спомен из мога сећања и истисле ту слику из мојих снова. Али то је већ био заборав, смрт детињства“ (64).

У приповеткама Андрић осветљава дубинске слојеве дечје психе, „откривајући

разлоге неочекиваних поступака својих јунака, који су често збуњени и немоћни пред тешком загонетком живота“ (Милинковић, 2014: 209). Приповетка „Мила и Прелац“ посебно је интересантна јер је у њој препознат мотив љубави „у финим спиритуалним наговештајима“, како истиче Радован Вучковић. „Она је овде тек сан, сублимација лепоте, за којом се чезне као за врховним оваплоћењем духа“ (Вучковић, 2011: 278). Приповетка је написана у трећем лицу, а место радње везује се за вишеградску касабу и дешавања у њој. У овој приповеци тетка Мила постаје централна фигура дечакове перспективе, а „наративни фокус којим доминирају мушки ликови у приповеци, развија се заправо тек помоћу женског лика који је постављен насупрот њих“ (Грбић, 2018: 358). Дечак је очаран лепотом своје тетке, посебно се истиче како он посматра и упија белину њених руку, мирис њене косе, као и сваки њен покрет, који у њему разбуђује изразито осећање топлоте:

„И доцније у животу, у најтежим приликама и на најстрашнијим положајима он је много пута успео да заспи са мишљу на дивну жену која бди негде у близини, али невидљива; мудра, лепа, моћна жена због које се човек, док склапа очи на сан, унапред радује буђењу и сунцу“ (33).

Врло је интересно што се на самом крају приповетке мења начин на који дечак доживљава тетка Милу, те њена удаја, као и смрт која је брзо дошла, у дечаку изазивају непријатност. На основу тога видимо како се са годинама све више продубљује искуство, те у овом случају неостварена фантазија према тетци Мили прераста у неку врсту огорчености. Приповедач посебно истиче тескобно осећање кроз које дечак пролази када освешћује да ће његова жеља остати неиспуњена, „али са том мишљу седети на сунцу, у авлији, значило је не бити сам, бити због нечега бескрајно и узвишено тужан и горд“ (52). Врло је интересно што кроз изразито јак спектар осећања пролази дете, док са друге стране, управо је у његовој дечачкој љубави садржана сва чистота и безазленост осећања. Детаљно се описују дечакова размишљања о Прелцу, као и његова радозналост да сазна ко је он и какву улогу игра у животу његове тетке, осим што она своје погледе задржава на њему. У широј слици открива се судбина Прелца, те сазнајемо како је он дошао „однекуд из Лике“ да тражи посао и да се погодио са општином да побије све варошке псе, те је постао „у очима целе касабе последњи створ на свету“. Битно је указати на дигресију која се јавља као увод у причу о Прелчевом послу и која је повезана са ликом Ђоркана, који је дечаковој свести познат по љубави према циркуској играчици², а чија смрт обележава један битан сегмент ове приповетке. Прелчева лична драма преноси се на дечака у виду осећања кривице, те видимо како дечак постаје јако узнемирен у часу када посматра Прелца како подиже крваву руку и изговара богохулне псовке. „После тог доживљаја дечак је живео неколико дана као у тешком сну. Немогућно је било заборавити оно што је видео и чуо...“ (48) У даљем тексту сазнајемо како је Прелац остао за дечака неразумљива тајна, не само о његовом правом бићу него и о свету и људима уопште. Нигде се не говори какав је однос између Миле и Прелца, нити да ли постоји, истиче се како дечак не разуме односе који се успостављају међу одраслима и њихове разговоре. Међутим, он и те како интензивно наслућује и осећа жариште унутар срца тетке Миле, јер њу интимно доживљава и самим тим као да разуме и оно што није способан да разуме у свом узрасту. „Оставила га је као друг на кога је био навикао. Сад је знао: и да је велики и да је за женидбу, не би узео тетка Милу, не би је могао узети, јер је плакала за Прелцем“ (52). Важно је напоменути да сва осећања поводом Миле остају у дечаку као тајна коју никоме не открива и као нешто неразрешиво, самим тим је још снажнији тренутак у ком он осећа сву бези-

² У питању је алузија на приповетку „Ђоркан и Швабица“, а познато је да лик Ђоркана у Андрићевој прози носи одређену симболику коју испуњава и у роману „На Дрини ћуприја“.

злазност свог положаја. „И тај грешни њен плач тиштао га је сада као неразумљиво понижење и бол без лека, и без икакве утехе и улепшања. Осећај гневног гађења изазвао је у њему потребу да кида са свима, да бежи, да умре, али далеко негде“ (53).

У часу када Мила сазнаје да је Прелац мртав, перспектива се поново сужава на свест дечака, те се каже како се њему чинило да та божанска жена тоне и пропада у неку мрачну дубину. Позната је Андрићева склоност да врло марљиво ради на свом тексту, те је врло занимљиво са становишта текстологије посматрати промене које су се десиле унутар ове приповетке у првом издању, у *Српском књижевном гласнику*, у односу на завршну верзију. У питању је управо опис сцене која долази након Прелчеве смрти, у којој је доминантна слика дечаковог разочарања у тетку Милу. Драгана Грбић примећује да се „у опису сцене у наведеној верзији једном речју додатно наглашава дечја перспектива из које је посматран свет у приповеци, али и подвлачи разлика у годинама између дечака и његове прве љубави, док у завршној верзији приповетке епитет ‘детињским’ бива изостављен“ (Грбић, 2018: 359). „Да би боље разабрао, дечак устаде, обухвати јој главу својим детињским рукама.“³

У Андрићевим приповеткама долази до повезаности између страха и чулности, а у непосредној вези са тим греха и кривице, што је присутно и у приповеци „Смрт у Синановој текији“. „Код Алидеде наго женско тело још у детињству рађа страх који ће заувек искључити жену из његовог живота, а код дечака из ‘Миле и Прелца’ страх је упадљиво корелативан са љубављу према рођаци“ (Џаџић, 1996: 291). Дакле, може се увидети да су еротске сензације у детињству исходиште потоњих осећања страха и кривице. Стога је љубав у овој приповеци дата као осећање које распарчава делове душе јер се на психичком нивоу напор улаже у нешто што истовремено изједа биће немогућношћу да се оствари. Када године прођу, јунак се са огорченошћу сећа свог удела у односу који није лако рационализовати, те често остају необјашњиви пориви који се јављају унутар човека, као и одлуке које јунаци доносе у часу суочавања са нагонима.

Приповетка „Екскурзија“ веома је специфична по својој тематици, јер Андрићев реализам у њој постаје обogaћен елементима привида, света снова, као и халуцинације која постаје медиј преко ког се прича саопштава. У причу нас уводи наизглед сасвим једноставан догађај, боравак две гимназијалке из провинције у Београду и обилазак знаменитости на Калемегдану. Међутим, у часу када девојке наиђу на Дамад Али пашино турбе, девојка удари на врата турбета, те у шали позове Дамад Али пашу, понудивши се да му буде верна робиња. Безазлена шала преобразиће сан младе девојке у ноћну мору у којој ће она постати жртва мучења Али паше. Пре него што јунакиња утоне у сан, приповедач нам открива мисао о неспознатљивости тешких снова који опседају биће током ноћи. „Ако је погрешно и свирепо нетачно казати да се сваком човеку у животу дешава оно што заслужује, сто пута би горе било казати да сваки човек има снове какве је заслужио“ (199). Остаје отворено питање до које мере је мотив сна у овој приповеци продукт подсвести јунакиње. Такође, остаје отворено колико се такав сан може тумачити као део одређене трауме из прошлости која се пројектује у сну, те се у датом тренутку преобликује у виду сусрета хтонског прогонитеља и жртве.

У приповеци долази до преклапања хронотопа, те видимо изразито истанчан опис нежности и лепоте девојке која тоне у сан, на кревету у соби, крај своје другарице. Истовремено, видимо белину њеног тела које је склупчано у каменој просторији са оживелим пашом који је приказан уз изразити мрак, а чије лице остаје затамњено. Изванредним приповедачким поступком Андрић сужава свест јунакиње тако да све што она види у мрачној просторији бива повезано са њеним неким

³ Иво Андрић, „Мила и Прелац“, у: *Српски књижевни гласник*, књ. 47, бр. 8 (16. април 1936), стр. 586.

страхом од мрачног човека који јој прети злостављањем. У једној изразито сабла-сној сцени Алипаша саопштава девојци жеље чије једино испуњење налази у њеном пристајању, те их саопштава пажљиво и полако, а не грубо и насилно, како би своју манијакалну природу у потпуности задовољио. „Од свих жена на свету за мене нема више ниједне. Само ти и само за ову ноћ, овај тренутак. Сада“ (205). Драматичност ситуације појачавају елиптичне реченице у којима се открива како паша чезне за разговором, жуди за лепотом и задовољством чула. Његову исповест прекидају напори девојке да га одгурне од себе како би зауставила игру која је почела као безазлена шала. Трауматско искуство пропраћено је спојем ероса и танатоса, при-каза живе смрти, а слику неиздрживе игре прекида буђење из кошмара, које девојку враћа топлини своје собе и другарици која је снажно грли и брише сузе. Занимљиво је што овој Андрићевој приповеци није посвећена велика пажња проучавалаца, а њено присуство у збирци приповедака *Деца* нам несумњиво открива сложеност психичких процеса који се дешавају унутар младог бића. Без обзира на то да ли је реч о детету као јунаку или о младим јунацима чији се карактер још увек обликује, суштински фокус је управо на интензитету догађаја и околности којима јунаци сведоче. Било да су те околности део реалије или сна, њихов интензитет је исти и увек је повезан са одређеним мрачним слојем искуства са којим се човек суочава кроз живот. „Поремећај у детињству код Андрићевих јунака, са свим пропратним симптомима (страха и осталог), са кошмарима који бујају, подударају се са оним што психоанализа назива 'неурозом страха'. У Андрићевим ликовима занимљива је генетичка веза између либида и страха“ (Џацић, 1996: 291). Слика детињства у приповеткама наведене збирке изразито је обogaћена разноликошћу садржаја које Андрић узима као тематско-мотивске елементе.

Приповетка „Панорама“ настала је у последњим годинама Андрићевог живота и веома је значајна по свом путописном карактеру. У досадашњим проучавањима је истицано да се приповетке „Португал, зелена земља“, „Бајрон у Синтри“ и „Пано-рама“ могу повезати у једну целину својом заједничком темом и мотивом. „Опсјед-нутост тајновитом чежњом, осамљеношћу и страшћу за недостижним смирењем на бројним путовањима други је дио сродности романтичарског разматрања Андри-ћева споменутог приповједачког стваралаштва“ (Варга Освалд, 2012: 364). Припо-ветка „Панорама“ написана је у првом лицу једине, а почиње ретроспективним приповедањем у ком се приповедач присећа свог детињства у Сарајеву с почетка XX века. У том сећању посебно место заузима панорама, велики механички кален-доскоп, у ком су живе слике далеких предела биле надхват руке онима који су их из провинцијског света посматрали. Из приповедања сазнајемо да је приповедач у панораму одлазио као у свето место и да му је она представљала прибежиште свету маште, што у детињству оставља посебан траг. „Тако сам сваке недеље живео један сат очима и маштом у срећи и савршеном блаженству. Негде у дну те светле среће био је један таман тон: страх да она пролази и да јој се ближи крај“ (147). Када панорама због неисплативости буде уклоњена из Сарајева, у дечаку ће ипак остати склоност ка маштању и изградњи измењеног света. У тексту сазнајемо како је дечак мењао слику света стварности и како је на дубљи начин посматрао људе око себе. Детаљ који је веома важно истаћи поводом ове приповетке везан је за размишљање у сликама, приповедач нам са жаром описује сећање на слику детињства симболички повезану са сликом живота у панорами:

„Очигледно је да је панорама, која ми је доносила часове великих задовољстава, отварала у мени видике за које нисам ни слутуио да постоје и будила страсно и гордо дивљење величини света, имала и своје наличје. Због те страсти за светом и животом са слика, која је потпуно овладава мном, ја сам постао дужник према стварном свету и кривац у животу који сам живео“ (162).

Посебно је важно указати на наратив о девојци Маргарити из Рио де Жанеира, чију је слику из „панораме“ дечак дуго носи у себи, а потом и замишљао како чита њен дневник и како је прати. О њој сазнајемо како је годинама касније срела своју несусретну младалачку љубав, а потом нам приповедач врло верно описује симболику тог сусрета у преломној тачки живота: „Живот би био лакши и лепши кад би било мање излишних сусрета, али кад се већ не могу избећи, треба их колико је могућно скратити, настојати да се не понове и – што пре заборавити“ (175). Уношењем појединачне људске судбине која искрсава у сећању, Андрић унеколико отвара тему која ће заузети посебно место у његовом последњем, постхумно објављеном делу *Кућа на осами*. Приповедач ће дуго носити у себи слике детињства везане за панораму и далеки, нестварни свет који у његовом сећању живописно траје. Изразито поетским детаљима, приповедач нам поверава како осећа пролазност сопственог живота подједнако снажно као и живот у панорами. Слика детињства у овој приповеци можда је и најизразитије приказана јер нам приповедач отворено говори о слици света формираној у детињству, која остаје дуго у сећању као жива слика детињства. „Таква је та љубав која је у мени планула некад, док сам у оној затвореној и полу-светљеној просторији гледао слике градова и предела, а никад се више није гасила ни смањивала, него је са мном заједно расла, сазревала, не губећи с годинама снагу ни сјај. Била је скупа и тешка та страст, али ја сам је плаћао радосно и нештедимице, не више никленим грошевима, него најбољим делом себе“ (183).

ЗАКЉУЧАК

У традицији проучавања често је истицано како се Андрић „сврстао међу најбоље и најдубље сликаре дечјег живота у нашој књижевности“, што се посебно препознаје у његовом интересовању за приказивање унутрашњих процеса у човеку (Јеремић 1981: 240). Оно што суштински повезује све приповетке у погледу композиције и одабира везује се за изразиту психолошку продубљеност унутрашње слике света јунака, те је посебна пажња усмерена на унутрашње процесе у младом бићу. У питању је тема која је присутна у Андрићевом делу још од његове прве збирке *Приповедака* из 1924. године, стога „интерес за приказивање подсвести и различитих облика ирационалног понашања“ представља средиште око ког су груписане приповетке (Алексић, 2018: 380). Приповетке везане за свет детињства посебно су важне за тумачење Андрићевог приповедног света, јер нам откривају јунаке који се суочавају са унутрашњим немирима и носе у себи слику детињства која је и након минулих година подједнако жива.

ЛИТЕРАТУРА:

- Иво Андрић, *Деца*, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније, 1963.
- Иво Андрић, *Ex Ponto*, *Немири*, *Лирика*, Зрењанин: Sezam Book, 2013.
- Драгана Грбић, „Приповетке Иве Андрића у Српском књижевном гласнику“, у: *Дело Иве Андрића*, зборник радова, Београд: Српска Академија наука и уметности, 2018.
- Милан Алексић, „Зло као обележје света у приповеткама Иве Андрића“, у: Научни састанак слависта у Вукове дане, зборник радова, *Иво Андрић у српској и европској књижевности*, МСЦ, Београд, 2012, 41/2.
- Милан Алексић, „Андрићева прва збирка приповедака – одабир и композиција“, у: *Дело Иве Андрића*, зборник радова, Београд: САНУ, 2018.
- Никола Мирковић, *Иво Андрић*, Београд: С. Б. Цвијановић, 1938.

- Раде Прелевић, *Андрић и Крлежа као њисци дејинствва*, Бања Лука: Глас, 1989.
- Радован Вучковић, *Велика синџеза*, Београд, Ниш: Киз алтера, Филолошки факултет, 2011.
- Сигмунд Фројд, *Из културе и уметности*, Београд: Невен, 2014.
- Тина Варга Освалд, „Однос естетике и умјетности у Андрићевим приповијеткама *Мост на Жели и Бајрон у Синири*“, у: зборник радова „Иво Андрић књижевник и дипломата у сјени двају свјетских ратова“, Београдска књига, 2012.
- Петар Џацић, *Иво Андрић – есеј*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.
- Иво Тартаља, *Приповедачева естетика*, Београд: Нолит, 1979.
- Љубомир Жиропађа, *Развојна психологија*, Београд: Чигоја штампа, 2012.
- Миомир Милинковић, *Историја српске књижевности за децу и младе*, Београд: Bookland, 2014.
- Петар Пијановић, *Наивна љича*, Београд: Српска књижевна задруга, 2005.

REPRESENTATION OF CHILDHOOD IN ANDRIĆ'S COLLECTION OF SHORT STORIES NAMED "CHILDREN"

Author: TEODORA ĆENDIĆ

Email: teodoracendic16@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Milan Aleksić

Faculty of Philology, University of Belgrade

Introduction: This paper analyses Ivo Andrić's stories "Children," published in 1963 within the ninth book of collected works of Ivo Andrić. The title of the narrative collection was taken from the title of the individual story "Children," which also marks the nature of the story, related to the depiction of the world of childhood. The book "Children" is observed outside the range of literature for children because its complex psychological and thematic deepening transcends the area of literature intended for children. The ideas in this book show the inner processes in people and their effect on self-being. By analysing the narrative process, this paper shows how Andrić changes the way he narrates, portraying a grown man as someone who remembers the image of childhood. A motive that is interesting to observe within the above narrative collection relates to the idea of evil because evil occurs as a postulate of suffering. This paper analyses how childhood anxiety shapes people and affects their psychic life.

Aim: This paper analyses selected narratives from Ivo Andrić's book "Children." Special attention is paid to the interpretation of the image of childhood in order to analyse the motivation and actions of the characters to mark the importance of this topic in Andrić's narrative world.

Material and Methods: The methods of analysis, synthesis, and comparison will be applied in the paper.

Results and Conclusion: Based on a detailed analysis of Ivo Andrić's stories, this paper showed the characteristics of Andrić's view of childhood. The paper analyses the characters' childhood, actions, and traits.

Keywords: Ivo Andrić, poetics, stories, childhood, avant-garde

ДУХОВНО И УМЕТНИЧКО СТВАРАЛАШТВО СРЕДЊОВЕКОВНИХ ПЛЕМКИЊА ДЕСПОТИЦЕ ЈЕЛЕНЕ, КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ И ВОЈВОТКИЊЕ ЈЕЛЕНЕ

Аутор: МАРИНА БУРЧИЋ

Имејл: marinacvojvotkinja@gmail.com

Ментор: Проф. др Бошко Сувајџић

Катедра за српску књижевност са јужнословенском књижевношћу
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Увод: Духовна и уметничка дела су многобројна кроз историју балканских народа и кроз историју хришћанске вере, али у овом раду пажња ће бити усмерена на дела љубави деспотице Јелене потоње монахиње Јефимије, кнегиње Милице потоње монахиње Евгеније и њене кћери благоверне војвоткиње Јелене. Кроз рад ће се представити светородно порекло, темељно васпитање и високо образовање наведених славних племкиња.

Циљ: Представљање правих, уметничких и духовних вредности високо образованих и талентованих жена, потомака светородних династија које су и саме својим вредним личношћима и делима ствараним из љубави заслужиле да уђу у вечно царство светлости.

Материјал и методе: Средњовековна литература, текстови и књиге сродне уметничке и средњовековне тематике. Текстовна, аналитичко-синтетичка, индуктивна и дедуктивна, биографизам и метода рецепције.

Резултати и закључак: Манифестација поучних примера жена које су упркос многобројним искушењима и препрекама пред које их је живот немилосрдно стављао успеле захваљујући богатом знању, јакој и непоколебљивој вери и правој љубави према Свестворитељу, свету и човечанству да изађу као великодушне победнице добровољне да своје драгоценост искуство и знање пренесу будућим поколењима путем дела са трајном вредношћу. Праве вредности, какве видимо кроз животе и дела деспотице Јелене, кнегиње Милице и њене кћери војвоткиње Јелене, остају као путоказ у којем правцу би човек требало да иде како би првенствено спознао смисао свог живота у овоземаљском свету, постојања своје душе, како би оставио иза себе трајнији спомен, заслужио Божију милост и живот у небеском царству.

Кључне речи: светитељке; духовност; средњи век; уметност; дела; љубав

УВОД

Духовна и уметничка дела су многобројна кроз историју балканских народа и кроз историју хришћанске и исламске вере, али у овом раду пажња ће бити усмерена на дела љубави деспотице Јелене потоње монахиње Јефимије, кнегиње Милице потоње монахиње Евгеније и њене кћери благоверне војвоткиње Јелене. Кроз рад ће се представити светородно порекло, темељно васпитање и високо образовање наведених славних племкиња. Захваљујући томе, остављају нама, будућим поколењима, дела са трајном вредношћу: књиге, свете задужбине и значајне примере из властитих живота, вредних пажње и сећања, да над нама бдију и попут вечне светлости да нам осветле пут правде, мира и љубави. Рад је класификован на три дела како би свака целина била посвећена уметничким и духовним делима средњовековних племкиња, али и делима која су посвећена њима ради постизања свеобухватности. У оквиру њих биће представљене њихове биографије кроз које ће се на сажет начин истаћи

мисли, поуке и дела љубави захваљујући којима и после земаљске смрти настављају да живе¹, воде и бдију над будућим нараштајем. На крају сваке целине у кратким цртама ће се изложити најважније песме испеване у њихову част од стране песника и народне поезије.

1. Живот и духовноуметничка дела деспотице Јелене, потоње монахиње Јефимије – Јевпроксије

Прва српска књижевница, песникиња и једна од најумнијих жена средњег века рођена је око 1346/47. године, вероватно, у старом очевом завичају, те је као дете дошла у Дриму којом је управљао њен отац Војихна по одлуци цара Душана Силног. Васпитањем и духовним сазревањем Јелена је била везана за Серску област² коју је краљ, потоњи цар Душан, освојио заједно са Халкидиком и Светом Гором пре новембра 1345. године. Јелена је била из честите и угледне породице, од оца Војихне, господара Дрме, касније кесара којег је цар Душан изузетно поштовао, што се види у једној повељи, у којој о њему пише следеће: „властелин, суродник царства ми братучед Војихна“ (Трифунковић 1992: 7). Војихнова кћи Јелена ово је име добила на крштењу³, о чему сведочи запис са поменом деспотице Јелене на пергаменској Сарајевској Крмчији.

1.1. *Туја за младенцем Уљешом*

Јелена се удала за намесника Уљешу, потоњег деспота, брата краља Вукашина, са којим је родила чедо Уљешу Деспотовића који прерано напушта овоземаљски свет, душу предаје Творцу, а тело манастиру Хиландару да почива заједно са моштима свога деде Војихне. Деспотица Јелена, племенита верница и унесрећена мати, своју тугу и бол трансформисала је у чин рађања „духовног детета“, дела посвећеног своме сину са симболичним називом *Туја за младенцем Уљешом* уписаног у двоструку дрвену иконицу, даровану манастиру Хиландару. У два синтаксична целина Јефимија казује о свом дару – иконици *Мољење Господу Исусу Христу*. Обраћа се Исусу Христу и Пресветој Богородици у духу Православља. У молитвену књижевност која је према византијској традицији увек у општим местима, Јефимија уноси дирљив лични тон, смрт коју је угледала на својим родитељима и на ономе кога је она родила, треба вазда да је подстиче на старање и бригу о одласку њене богоугодне душе, тј. о њеној сопственој смрти. Она, међутим, не може као хришћанка да суздржи бол због губитка сина јер је на то нагони њена материнска природа. Из Јелениног натписа може се прочитати да је две мале дрвене иконице, од којих је на једној изрезана Богородица са младим Христом у наручју, окружена пророцима у попрсјима, док су на другој иконици представљена света Тројица у облику Гостољубља Аврамовог окружена апостолима у попрсјима, коју је „велики и свети муж даровао младом младенцу Уљеши Деспотовићу“, што несумњиво указује на талентованог серског митрополита Теодосија који је на чело митрополије дошао 1366. године, када је имао прилику да младог и већ вероватно болешљивог Уљешу дарује (по мишљењу

¹ Веровање да ствараоци, креатори дела и после своје смрти у овоземаљском свету настављају да живе потиче још из античког времена и најпознатијих Хомерових дела Илијаде и Одисеје

² Серској области није сметала временска удаљеност од старих српских средишта како би успешно наставила српску средњовековну традицију кроз хармонично јединство наслеђа Душановог царства.

³ Етимологија имена Јелена највероватније потиче од грчке речи *helios* чије је значење сунце, тј. сунчева светлост или светлосни зрак, самим тим име Јелена представља женска бића која сијају лепотом. За ширење овог имена у хришћанству заслужна је светитељка Света Јелена, мајка римског цара Константина I Великог (272–337), рођеног у Нишу.

И. Руварца који нам је први осветлио ову важну информацију). Јелена је овај вредни дар предала вештим мајсторима како би обе иконице уоквирили сребрним оковом и украсили бисером, плавим и црвеним полудрагим камењем. На полеђини иконица уграђене су сребрне и позлаћене плоче да би се у њима могле сачувати урезане речи материнске Јеленине „Туге за младенцем Угљешом“ који је понео на себи очево име, али не и очеву судбину. Јефимијина високоумност, емотивна интелигенција и истинска духовност развијали су се на плодном тлу – Серској области за коју је као књижевно средиште био везан на извештан, следећи начин светогорски инок Исаија, будући да је важан посао превођење Псеудо Дионисија Ареопагита успео да оствари по жељи серског митрополита Теодосија у другој половини 14. века, у време тешке маричке битке 1371. године. Последице битке за српско царство биле су катастрофалне.

Животе су изгубили Јеленини девер Вукашин и муж Угљеша, иначе храбар и продуховљен човек, који је непосредно пре судбоносног догађаја посетио светогорске манастире. Као што су то вековима пре њега чинили владари, тако је сада и Угљеша дошао да молитвом и поклоњењем прими помоћ од заштитнице Свете Горе и невољних Богородице. Трима манастирима посвећеним Пресветој Богородици издаје априла 1371. године повеље: Лаври (Светом Атанасију) и Хиландару на српскословенском, а Ватопеду на грчком.

1.2. Завеса Мољење Господу Исусу Христју

Јелена, као просвећена и високоумна жена и посвећена верница, имала је свест да је овоземаљски живот варљив, несталан и несигуран те да је цело човечанство рођено како би испунило мисао, задатак свог живота који је на земљи подвргнут великом испиту од чијег резултата зависи у које ће царство, светлости или мрака, наше душе бити за век векова пресељене и уdomљене. Након три деценије од тренутка даровања саборној цркви манастира Хиландара иконице и *Туге за младенцем Угљешом* великодушна деспотица Јелена, сада монахиња Јефимија поново Хиландару дарује завесу за царске двери са извезеним ликовима читавога стаса Исуса Христа, Јована Златоустог и Василија Великог, која се начином казивања извезеног текста *Мољење Господу Исусу Христју*, наменом и близином повезује са претходно дарованом иконицом која је у то време, тако створена, била ретка појава. Монахињу Јефимију инспирисале су мудре речи Симеона Новог Богослова и Симеона Метафраста којима се послужила у оквиру складно општих мољења и молитава спајајући их са тадашњим савременим тренутком, те изгледа да је композиција текста хармонично везана за новија схватања Божанске литургије у Српској цркви из времена славног кнеза Лазара. За редак мотив из цркве манастира Раванице који Исуса Христа приказује са раширеним рукама како попут првосвештеника служи уместо на дотада уобичајени начин како причешћује, Војислав Ђурић нам указује да је заједничко са Јефимијином духовном визијом која нам, такође, Христоса представља са раширеним рукама којима благосиља своје верне следбенике и духовне сроднике Јована Златоустог и Василија Великог. На питање да ли је завеса везиљски рад талентоване монахиње Јефимије, срећемо разне одговоре. Већина писаца је става да то јесте монахињин везиљски рад. Са друге стране, Војислав Ј. Ђурић, Добрила Стојановић и Гордана Бабић не мисле тако. Недавно се појавило „средишње“ мишљење Светислава Мандића:

„Можда је, Јефимији, неко сликарски вештији, исцртао основу за хиландарску завесу, за оних пет фигура на њој, али је на тој завеси као и на Лазаревом покрову, основу за слова могла да уради сама. Чак и да је цртеж слова урадио неко вештији од ње, она

их је могла извести златном жицом. Такав посао није везиљама туђ ни данас, а није могао бити туђ ни у то далеко доба“ (Трифуновић 1922: 22).

У прилог овом мишљењу сведоче стилске и граfiјске сличности између покрова и завесе, те је нпр. орнамент у виду лозице који се јавља на одеждама личности на завеси веома сличан оном са покрова за свете мошти великомученика Лазара. Деспотица Јелена је била у крвном и духовном сродству са кнегињом Милицом са којом је имала искрено пријатељство оплеменењено љубављу и спремношћу да једна за другу увек, и у добру и у злу, буду подршка и ослонац, што се види кроз историју њиховог односа, и два кључна примера из којег су обе светитељке изишле као духовне и моралне победнице стекавши боље знање о самима себи, једна другој и тајнама љубави. Након тешких трагедија, смрти оца, мужа и сина, деспотица Јелена се замонашила. Тако је, и пре боја на Косову 1389. године, монахиња Јефимија дошла у Србију, на двор кнеза Лазара и кнегиње Милице којој је била велика потпора у васпитању и образовању деце која су, захваљујући оваквим женама-узорима, одрасла у квалитетној средини и стасала у лепо васпитане, високо образоване, моралне људе благословљене вредним талентима и способношћу за грађење духовног живота што је, нажалост, заборављени смисао човековог постојања. Најзначајнија подршка мудрој кнегињи Милице била је њена рођака у кључним и најтежим догађајима: Косовском боју, прихватању вазалства према Турској и свега што то подразумева, а најгоре од свега је за кнегињу Милицу као кнегињу, удовицу и мајку било то што је морала своју најмлађу кћер Оливеру, која је имала свега 16 година, да преда за закониту жену двоструко старијем човеку који јој је погубио оца.⁴

Јефимија је несребично сву своју мудрост, знање, енергију улагала у решавање сложених ситуација од којих је једна подразумевала одлазак на турски двор 1392/93. године и поклоњење цару Бајазиту како би се објаснила клевета одређених српских племића и оправдао деспот Стефан којег су оптужили да се приволео Угарској страни, а против цара Бајазита, што је и са собом носило смртну казну кривцу, те су две часне монахиње, Јефимија и Евгенија, биле приморане да брзо и мудро реагују у чему им је, поред главне помоћи од стране више силе, Богоматере на коју

⁴ О животу и судбини значајне султаније Оливере за осигурање мира и развитак средњовековне српске државе и за очување људског рода писали су многи признати историчари, филолози и монаси: Дука, Георгије, Сфронијеса, Лаоник Халкокондил, Костантин Филозоф, Константин из Островице, Јован Леунклавије, Мавро Орбин, гроф Ђорђе Бранковић у *Хроникама*, Јован Рајић, Ђуро Даничић, Стојан Новаковић итд. Тачну годину Оливериног рођења немамо, нажалост, у литератури, али уважавајући мишљење признатих стручњака закључује се да то спада у период између 1373. и 1376. године. Образовање које је стекла на двору родитеља састојало се из учења читања и писања на матерњем и на страним језицима од којих су се морали тачно знати латински и грчки. Такође, посвећено се учила хришћанска теологија, филозофија, строга дворска етикеција, математика, правила и тајне дипломатије и разне врсте уметности. Више свештенство и приватни учитељи били су задужени за гајење племенитих врлина будућег племства, људскости и љубави ка развијању личности у зреле, интелигентне и великодушне људе које ће историја памтити, баш каква су била Миличина и Лазарева деца. Стечена висока и хумана знања из разних научних и животних области чине њихове личности истински оствареним. Захваљујући томе, Оливера је могла имати велики и племенити утицај на свог брачног сапутника цара Бајазита мењајући његову плаховиту нарав и обезбеђујући за српску земљу и српски род заслужени мирнији живот и шансу да се природно шире границе српске средњовековне државе. Званични брак између српске кнегиње Оливере и турског султана Бајазита I склопљен је недуго након боја на Косову 1389. године и да је он примарно био политички, сведочи чињеница да је тешка одлука стајала испред Оливерине мајке Милице, која ју је и као владарку и као мајку право у срце погодила моћно претећи да га разори као и целокупну српску земљу, због чега је Оливера морала бити жртвована да би се спасило Христоименито стадо од вукова који су га клали. Титула која је красила Оливерину личност била је *Domina Despina* тј. *Imperatrix Despina*. У прилог томе сведочи тестамент Оливерине рођене сестре Јелене Балшић и дубровачке власти из 1441. године.

су положили сву своју наду, била од велике помоћи и Миличина кћи. Султанија Оливера, будући да је тачно знала Бајазитову природу и карактер, могла је дати најбоље савете како да наступе и успешно остваре циљ, а тако исто и племениту мисију због које су се након пет, шест година од поменутог догађаја поново нашле пред царем Бајазитом од којег су измолиле пренос светих моштију Свете Петке из Трнова у Видин и Србију. О овом догађају говори средњовековни дугарски писац, црквени поглавар и митрополит Григорије Цамблак прилично веродостојно, будући да је живео у то време, те приповеда:

„Догоди се да је ту на цареву виђење дошла благочастива кнегиња Српске земље, супруга увек помињаног и светог кнеза Лазара, са двојицом јој благочастивих издака Стефаном деспотом и Вуком, и са супругом великог и најхрабријех деспота Угљеше – по имену Јефимијом. Будући испосништвом украшене, делима и врлинама у премудрости и оштроумљу многе превазилажаху“ (Трифуновић 1992: 11).

Јефимија је лета 1402. године саставила *Похвалу* своме добротвору кнезу Лазару који јој је помогао када је изгубила дом и ближње, примивши је на свој двор као равноправног члана породице. У време настанка дела, кнез Лазар је у српској цркви већ био канонизован. У циклусу српских списа о Косовском боју израстао је у главног јунака и победника кроз погипију, како га Јефимија види, с обзиром на то да је земаљско царство оставио ради небеског царства и тиме много више од *Похвале* заслужио, како каже Јефимија, али моли га да прими „мала приношења“ које му дарује њезин „мали разум“. Овај поступак унижења не твори се због чињеничног стања већ због величања врлине скромности и уобичајан је био за средњовековну књижевност у којој скромност писце води до те мере да су неки своја дела остављали непотписаним. У визији средњовековних писаца кнез Лазар није поклекнуо пред наиласком многобројне турске војске већ је светлим разумом и чистим срцем изабрао часно борилачко решење и предају душе своме Творцу који га је наградио јунаштвом, духовном победом и вечним животом. Дело је замишљено као похвала, мада је пут стварања пресудио да *Похвала* буде састављена из три дела: првог који је остварен као кратка похвала; средишњи, молитвени и најдужи део изграђен је на познатом мотиву живописачке и књижевне иконографије у којој писац кроз непосредну молитву иште од Светог Лазара да умоли од Господа и светих великомученика Георгија, Меркурија, Прокопија, Димитрија, Теодора Стратилата, Теодора Тирона помоћ за своја чеда; трећи и последњи део обимом је близак првом, али је садржајем супротан јер у њему Јефимија лично говори о себи, о кнезу хранитељу, о „бури љутој“ душе и тела, и о малој награди коју жељно и стрпљиво чека. Кроз целокупно дело уочава се присан, топао и пријатељски тон. Присутна су осећања искрене и чисте љубави и дубоког поштовања писца дела према оном коме је дело очигледно из срца посвећено, као и молитве пуне боли, очаја и брига за тренутно немилосрдно стање како на општем плану, у држави и њеној будућности, тако и на приватном плану. Из те забринутости произлазе корисни савети упућени Светом кнезу Лазару да принесе умилне молитве свестворитељу и свецима, и да заједно са светима моли милостиву Тројицу ради спасења. Правопис и уопште језик Јефимијиних списа потпуно прати правилност и стање у српскословенском последње четвртине 14. века. Према Јефимијином рукопису, или према тексту на покрову, начињена је верзија која ће служити као синаксарско (кратко) житије у оквиру *Службе Светом кнезу Лазару*. Похвала је извезена сребрном позлаћеном жицом на црвеном атласу и Јефимија га је даровала манастиру Раваници да покрива ћивот са моштима Светог кнеза Лазара. Похвала⁵ се данас налази у СПЦ у Београду. Недуго затим монахиња

⁵ Похвале су се развиле из житија у посебну врсту средњовековне књижевности. Као засебан спис она

Јефимија је, вероватно, променила име, примивши још строже монашке завете те је од малосхимнице Јефимије постала великосхимница Јевпроксија. Своје последње дане је највероватније провела у манастиру Љубостињи у коме и данас почивају Јефимијине и Евгенијине свете мошти.

1.3. Песма Јефимија Милана Ракића

Песму Јефимија чувени српски песник Милан Ракић је написао у помен и славу неправедно потиснуте у заборав велике средњовековне личности, прве српске књижевнице, талентоване песникиње и везиље, узорне кћери, поштоване супруге, брижне мајке не само свог већ и све деце њеног и потоњег времена којој оставља оно најбоље од себе и своје светле душе. Оставља нам то као својеврсну помоћ у искушењима пред које нас живот ставља, утеху у боли, радост у весељу, спону ка њој и Свестворитељу. Ова песма је у функцији повезивања прошлости и садашњости из којих треба да извучемо и научимо поуке које нам несебично остављају наши преци као кључ који треба да нам откључа ризницу боље будућности. То нећемо постићи уколико не будемо људи увек спремни за стицање знања из најважнијих области: хуманости, ренесансе и љубави.

2. Живот и духовноуметничка дела кнегиње Милице, потоње монахиње Евгеније – Ефросиније

Доба свестране кнегиње Милице може се поделити на три периода: 1. Од рођења до мужевљеве смрти 2. Од периода удовства до замонашења 3. Од периода замонашења до часа смрти.

Племенито⁶ порекло кнегиње Милице која је рођена у 14. веку, око 1335. године, као и њено високо образовање које је стекла на двору њеног рођака цара Душана и његове жене Јелене, помогло је њеном мужу кнезу Лазару Хребељановићу, за којег се око 1353. године удала, да постане наследник светородне лозе Немањића. Достојни наследник је постао у потпуном смислу те речи: државном, војном, али и у погледу неговања традиције; подизања и обнављања светих задужбина, цркава и манастира, што можемо видети у помену, у интитулацији повеље светогорском манастиру Лаври, издатој 8. августа 1381. године:

„Ја у Христа Бога благоверни и самодрживи Стефан кнез Лазар са супругом мојом кнегињом Милицом“ (Хиландарски зборник 1983: 92–93).

У овом првом периоду, као што смо видели, имамо помене на кнегињу Милицу, али много више оних који су посвећени њеном супругу и формирању његове моћи и угледа у једном незахвалном и преломном времену за српске средњовековне земље. У временском периоду између 1389. и 1393. године личност кнегиње Милице избија у први план, а на то су утицали следећи фактори: смрт кнеза Лазара у боју на Косову

се јавља као похвала или похвално слово. Похвала је текст са лирским обележјем у коме се велича и прославља врлина неког свеца или историјске личности. У контексту религије похвала симболизује чин хваљења Бога и његових дела. Најстарија је приписана Теодосију Хиландарцу који је начинио Похвале Светом Симеону и Светом Сави, а затим је створена Похвала монахиње Јефимије, коју чини и молитва.

⁶ У средњем веку појам порекла био је толико значајан да се могао на основу њега одредити којем друштвеном статусу припадају одређене личности. Узевши у обзир да је по побочној линији кнегиња Милица била у сродству са оснивачем светородне династије Немањић, великим жупаном Стефаном Немањом, потоњим Светим Симеоном, како једногласно представљају стари српски родослови и летописи, Миличини преци били су: најстарији син Стефана Немање Вукан, жупан Дмитар, кнез Вратислав и кнез Вратко, отац кнегиње Милице.

1389. године, малолетност Миличиних синова и самим тим њихова онемогућеност да истински и квалитетно преузму велики терет тешког бремена које је пред незаштићену удовицу поставило готово нерешиве државне задатке, пре свега окупљање и очување подршке властеле која је за Милицу била од круцијалног значаја јер јој је од ње зависила борба за очување наслеђа њеног супруга. У томе јој је значајну подршку пружила црква, прво на челу са српским патријархом Спиридоном, а затим и са патријархом Данилом III. Да је воља и промисао Божија уз кнегињу Милицу била, запазиле су и забележиле дубровачке вести наводећи да се кнегиња Милица за кратко време успешно успела изборити са гадним искушењима која су претила да угрозе њен и животе њене деце, те су Дубровчани позитивно одговорили на молбе посланика Domine comitis, ioris quondam comitis Lacari обећаваши 12. октобра 1389. године прибежиште у случају потребе, а 14. октобра исте године даровали су јој 100 перпера у знак очувања пријатељства (в. Динић 1964: 518, 533; Пурковић 1987: 15).

Божија промисао Милицу је ставила у средиште сакралних догађаја од свеопштег значаја с обзиром на то да је она била потомак светородне династије Немањића, али и удова Светог кнеза Лазара. Веома је била цењена, што сведоче дубровачка писма⁷. У једном писму издатом пре 6. августа 1392. године и упућеном у Дубровник од кнегиње Милице и од кнеза Стефана видимо како испред титуле и имена Миличиног сина стоји њено што несумњиво говори о кнегињиној моћи. Осим адресовања страних, најчешће дубровачких писама, на њено име са великим поштовањем њене изузетно способне личности у обављању државничких и пословно-финансијских послова сведочи и садржај који испуњава наведена писма. Једном приликом, 30. јула 1396. године Дубровчани моле госпођу Евгенију и кнеза Стефана да се не прогањају трговци из Новог Брда. Следећом приликом они им се захваљују што су се госпођа Евгенија и њен син код султана Бајазита заложили да дубровачки трговци несметано иду кроз турску државу. Једна је ситуација веома занимљива и на прецизно сликовит начин осликава силну моћ кнегиње Милице: Наиме, Дубровчани као вешти познаваоци спољнополитичке ситуације која је владала у Србији у Миличино време жалили су се 4. маја 1398. године искључиво госпођи Евгенији јер су протовестијар Јован и цариник Маћедам премлатили и осрамотили дубровачке трговце који им нису начинили никакву неправду, већ су само тражили да им се врати дуг. Да су Дубровчани знали да буду захвални показује да су Дубровчани на својим већима одлучили о посланству ad dominam comitissam и вредност дара које је оно имало да понесе у висини од чак 500 дуката (Одлуке дубровачких вијећа, 1395–1397, 246).

„Моћ кнегиње Милице не испољава се само у добробити за земаљски свет, већ и за црквенорелигијски, па чак и за духовни: Благоверна монахиња Евгенија са синовима, кнезом Стефаном и господином Вуком даровала је хиландарском Пиргу Светог Василија село Ливача на Биначкој Морави“ (Младиновић 2007: 164).

Монахиња Евгенија са синовима ослободила је 1394/95. године устаљених обавеза поседе Лавре Светог Атанасија у Петрушкој области. Великодушно и са љубављу је кнегиња Милица заједно са синовима даровала светогорски манастир Светог Пантелејмона 1395. године.

2.1. *Књижевни дар кнегиње Милице надахнућ царским љубави*

Српска, али и европска књижевност средњег века, ако бројем књижевница није богата, јесте квалитетом божанствених књижевница какве су биле монахиња

⁷ Писама има сачуваних 18, а већином, шест од девет, упућена су кнегињи почившега кнеза Лазара, како је већ називају, или су упућена њима трома: госпођи монахињи Евгенији, кнезу Стефану.

Јефимија, војвоткиња Јелена Балшић и њена мајка славна кнегиња Милица. Истински књижевни таленат који је оплеменио личност кнегиње Милице испољава се у писању и издавању повеља међу којима се издвајају три најважније:

1. *Повеља манастиру Високи Дечани* садржи аренгу састављену од химне и молитве. Веза између химне и молитве успоставља се на основу информација о кнегињином одласку у манастир Високи Дечани, а заснована је на емотивном антагонизму јер, иако је окружена дивном сликом рајског места на којем монаси бораве чекајући вечни живот, она је ражалошћена знањем да је манастир њеног даљњег рођака Светог краља Стефана Уроша III, прозваног управо према својој божанственој задужбини као Стефан Дечански (иначе довршеној захваљујући синовљевој љубави према оцу тј. љубави цара Душана према своме оцу Стефану Урошу), настрадао, осиромашео и због тога узноси молитву Спаситељу Господу Богу. Управо ова молитва, која се као поджанр јавља најчешће у житијима, а веома ретко у повељама, привлачи књижевне историчаре својом необичношћу.

Кнегиња Милица је утеху и сигурно склониште за своју племениту душу пронашла у љубави молитве у којој се обраћа своме Спаситељу Исусу Христу, попут својег рођака Стефана Првовенчаног, као што видимо у његовој *Повељи манастиру Свете Богородице на Млеју*. Следи лирски интонирана молитва кнегиње Милице љубављу и тугом стварана:

**„Боже, који си пре свих векова
И којег у Тројици певају са страхом бестелесне силе,
и који од јединственог Сина твојег,
очовечењем нераздвојена, Господа нашег Исуса Христа,
од пречисте и пресвете Деве Богородице примаш,
и од нас грешних славословље и службе духовне,
Владико, неистражљива премудрости Очева,
Смилуј се мојим гресима,
Оснажи моја чеда у благоверју и срећи,
да у благочашћу послуже теби, Богу своме
као господин и родитељ њихов светопочивши Кнез,
и да будемо ја и они други ктитори ове свете обитељи,
да када дођеш поново,
ти као суд живим и мртвима са светим твојим анђелима,
поставиш мене да ти будем са десне стране, судијо праведни,
са изабранима твојим који су ти од века угодили“** (Бојовић 2014: 32).

У обема молитвама имамо подсећање на тајне Премудрости и да је сам Христос *„премудроси Очева“*. Овај софиолошки мотив видимо и код краља Стефана Дечанског, на почетку повеље као и у Доментијановом *Житију Светиога Симеона* у којем се истиче Симеонова заслуга да те Божије непознате и тајне премудрости постану Симеоновој земљи отачаства познате. Исконски творац ове молитве је Свети Апостол Павле и утицаји литургијске поезије. На почетку Миличине повеље сија Божијом светлошћу, тј. налази се слављење Христове Цркве чији је крај похвала монашком животу. Поред уводних Давидових псаламских стихова, у овој химни непролазном светлошћу су засијале и друге псаламске прераде попут: Снага моја јеси и песма, Стога певаћу те у све дане живота мога, Јер се моја душа прети уз тебе. Такође, видимо и трећи стих 128 псалма. Не сме се не поменути утицај литургијске поезије, мисли Светог Апостола Павла о вечној лепоти љубави, али и цитат једног од најпознатијих новозаветних есхатологизама Христове речи: *„Ја сам с вама до краја века“* (Мт. 28,20).

Управо нас ово уводи у пређашње поменути молитву која се завршава у знаку

есхатолошких идеја: мотив Христа као судије који ће судити живима и мртвима је новозаветни и уједно из Символа вере. Мотив десне стране на страшном Христовом суду је општехришћански мотив⁸.

2. Повеља манастиру Светиої Паниїелејмона на Светиој Гори

Повељу су обогатили, због чега је и карактеристична, библијски цитати већ у самом уводу. Један је из Старог завета, а три из Новог завета: први цитат је из Јовановог јеванђеља (14, 15); други цитат је из Посланице Римљанима Светог апостола Павла (8, 14); трећи цитат је из Јовановог (12, 26) и Матејевог јеванђеља (20, 10; 27, 22). Новозаветни цитати су у функцији објашњавања и откривања свести о божанској светлости и светости.

3. Повеља њосвећена светињи Великој Лаври на Светиој Гори

Ова повеља обогатена је раскошним књижевним и духовним украсима тако да већ на почетку видимо мотив духовне светлости који је пророцима био од велике помоћи у прорицању будућности. Исти овај мотив веома је обележио за средњовековну књижевност Доментијаново дело, као и сликарско дело његовог духовног и уметничког сабрата у Сопоћанима. Пророк Давид, надахнут духовном светлостју која извире из срца милостивог Господа Бога, објављује речи које кнегиња Милица са љубављу цитира: „*Доћи ће сви народи и њоклониће се њред њодом Госњоде!*“ Кнегиња Милица о Божијем пророчанству говори, а уједно и о будућем животу, чиме се у овој повељи сведочи како је настала од народа, налази се у Доментијановом Житију посвећеном Светом Симеону. Идеја⁹ дела уводи есхатолошки мотив испуњен осећањем греха и покајања, али и осуду савести, што представља врсту претходног суда. Одређене мисли кнегиње Милице резултат су рецепције богослужбене поезије о којој и сама сведочи обраћајући се молитвом Христу који, како каже, прима „и од нас грешни славословље и службе духовне.“

2.2. Духовни и црквени животи у време владавине кнегиње Милице

Лазарева удовица и њени синови имали су потпуну подршку цркве након судбоносног боја на Косову, што је олакшало кнегињи Миlici у доношењу изузетно тешких и компликованих одлука по опстанак српске државе и њихове власти. Једна од најтежих одлука, по породични живот кнегиње и њене деце, због тога што је носила тежак чин склапања мира са Турцима, као и то да кнегиња мора да прихвати вазалне обавезе у људском, војном, материјалном износу, али и да се најмлађа Лазарева и њена кћер Оливера венча са Бајазитом I. Та одлука је донета на Сабору¹⁰ одржаном формално у периоду 29. јуна до 11. августа по жељи малолетног Миличиног сина кнеза Стефана, а о чему Стефан говори у предговору Закона о рудницима:

„Примивши савет од патријарха кир Спиридона и од других архијереја и од мајке ми кнегиње Милице и од свега сабора“ (Радојчић 1962: 37).

⁸ Есхатолошка тематика у српској књижевности почиње са Светим Савом и крајем његовог житија посвећеног своме оцу Светоме Симеону који је у знаку хришћанске есхатологије.

⁹ У софилошким и есхатолошким мотивима који су новозаветне провинцијенције осећа се утицај Светог Апостола Павла и јеванђелиста Јована и Матеја.

¹⁰ Средњи век је карактеристичан између осталог и по томе што светородност у великој мери доприноси избору и легитимитету власти. У времену нове Спиридонове црквене власти, не дуго после боја на Косову, патријарх Спиридон је заједно са свештеницима Лазарево часно тело сахранио у цркви Ваведена Пресвете Богородице у Приштини, а без присуства Лазареве породице, што јасно показује да је стварање култа кнеза Лазара започето захваљујући патријарху Спиридону одмах након судбоносног боја. Затим следе отварање првобитног гроба као неизоставни чин приликом остваривања светости, подизање и пренос моштију на друго гробно место ткз. кивот и њихово представљање у храму. Процес канонизације прате богослужбени текстови: житија, службе и духовно појање.

На челу Сабора је Стефан, што се тиче државног врха, и патријарх Спиридон, са чијом смрћу бива угрожена власт Лазаревића и у први план избија породица Бранковић.

Једна од најзначајнијих народних песама у којој се слави кнегиња¹¹ Милица и њен муж кнез Лазар јесте песма „Цар Лазар и царица Милица“. Епска народна песма из циклуса косовских песама. Ово је песма у којој се у један метафорички речено океан љубави сливају многобројна језера земаљске љубави: љубави између мушкарца и његове жене, љубави између брата и сестре, љубави ка домовини, љубави ка народу којим се влада, али и о којем се брине. Дobar владар попут кнеза Лазара чак и гине, управо да би заштитио свој народ, али и хришћанску веру за коју га, као и остале јунаке у песми, спаја бесконачна љубав која побеђује све и у коју се као у океан сливају све те остале љубави. Ова песма је песма и жртвовања, страдања ради онога што је вечно вредно и што је увек ту са нама, и у нама какве год човека радости и веселја или пак муке и патње искушавале, а то је Творац космоса, света и људи. На самом почетку песме читаоце очекује дијалог између цара Лазара и царице Милице. Такође и једно осећање дубоког страха које проистиче из знања да их чека тешка и мрачна будућност како за припаднике мушког рода који ће се херојски борити да би сачували српско царство, одбранили људску слободу и хришћанску веру од најезде Турака, тако исто и за припаднице женског рода које ће морати достојанствено да поднесу сву тежину терета Косовског боја.

„Поред тематизовања колективне пропасти царства, народна традиција имала је саосећања и према личним удесима људи обележених ратом“ (Сувајџић 2021: 126).

3. Живот и духовноуметничка дела благоверне војвоткиње Јелене Лазареве Балшић Хранић

Јелена је рођена око 1365. године, као светли изданак светородне династије

¹¹ Мудрост и свесност царици Милице не да у овој ситуацији нису били од помоћи, као ни мајци Југовића у истоименој песми, већ су јој додатни стрес причињавали јер је знала да се све више приближава тај одлучујући час који ће променити њен и животе читаве нације. Караџић нам дочарава како је кнегиња Милица са молећивим ставом сву браћу редом устављала, почевши од славног Бошка Југовића, не би ли их некако одговорили од одлучне намере која подразумева да ће **„за крст часни крвцу прољевати, и за своју вјеру умријети!“** (Караџић 1845: 288–295). Треба имати на уму да цар Лазар, у историји познат као кнез Лазар, жртвује свој земаљски живот и оставља овоземаљски свет ради небеског царства. У овој узвишеној и племенитој мисији пратили су га верни косовски хероји. Ову песму оплемењује љубав Агапе која је несебично усмерена на Свестворитеља, свет природе, као и Старге која је усмерена према породици и која познаје опрост, жртву и великодушно прихватање других људи какав год они имали карактер. Управо оваква љубав чини цара Лазара сличним великом јунаку Бановићу Страхини којег не да само издваја од других јунака изврсна вештина ратовања, већ и моћ срца која му даје могућност да своју љубу не казни смртном казном зато што је са силним Влаха-Алијом, који ју је отео, провела ноћ у његовом загрљају и зато што је у одлучујућим тренуцима борбе између Влаха-Алије и Бановић Страхине стала на Турчинову страну физички нападши свог мужа. Бановић Страхина је могао својој љуби да опрости неверу и издају тако што се са личног и ускогрудог нивоа подигао на људски и хришћански који ни под каквим рзлозима не дозвољава убиство, самоубиство и друге велике грехе већ приповеда и слави љубав, првенствено према Творцу Господу Богу Исусу Христу, а онда љубав према самима себи и нашим ближњима, чак и према непријатељима, јер каква је сврха волети само оне који нас воле! Тек се вредност и снага личности отварају и испољавају на човеку који може да има разумевања и емпатије за своје непријатеље, баш како нас и уче Свето Писмо и Јеванђеље по Луки: **„Благосиљајте оне који вас куну, и молит се Богу за оне који вас вређају. Који те удари по образу, окрени му и други; и који хоће да ти узме кабаницу, подај му и кошуљу. А свакоме који иште у тебе, подај; и који твоје узме, не ишти. И како хоћете да чине вама људи чините и ви њима онако“** (Библија, Глава 6 Вук Караџић).

Лазаревић и Немањић. Од оца, кнеза¹² Лазара Хребељановића, наследила је љубав ка правди, храбро и јуначко срце, челичну истрајност и снажну одлучност, а од мајке дијамантску издржљивост, божанску лепоту, душевну доброту, величанствене таленте – за чињење великих хуманих и религиозних добробити и стварање књижевних дела вечите вредности. Дела војвоткиње Јелене *Оййисаније доіољубно* спада у прва песничка дела на простору Црне Горе. Јеленина дела су и *Зборник Шестіогнев, Горички зборник; Молийџа Боіородици*. За животне сапутнике изабрала је Ђурађа II Страцимировића Балшића¹³ и као плод њихове велике љубави даровани су од божије, више и праведне силе дететом¹⁴ Балшом III. Други¹⁵ супруг био јој је Сандаљ Хранић.

3.1. Јеленина личност и божанска лейоіа

Војвоткиње Јелене спољашњи¹⁶ изглед био је бајан. Од ране младости Јелена је зрачила посебном дивотом пре свега унутрашњом позитивном енергијом и духовношћу која се пресликавала на спољашност, чинећи је најдивнијим цветом у царској

¹² Цар Срба и Грка Душан Немањић кумовао је светој брачној заједници између Лазара и кнегиње Милице 1353. године. С нестанком царства, после изненадне смрти цара Душана, а како његов син Урош није имао потомства, многи су крупни и ситни феудалци почели да угрожавају јединство српских земаља. Слика распада јасно се осликавала, а изгледала је овако; Западна Македонија припадала је сину и наследнику краља Вукашина, Краљу Марку потоњем турском вазалу, Источна Македонија Константину и Јовану Драгашу, такође турским вазалима после 1371. Западна Србија жупану Николи Алтомановићу, Зета Балшићима, Косово Вуку Бранковићу, Морава господару Лазару Хребељановићу. Веран традицији владара из династије Немањић, многе угледне манастире је подигао Лазар, али и подигао ауторитет цркве мирењем Пећке и Цариградске патријаршије 1375. године. Као спасилац српске земље, представник моралне победе и мученик за хришћанску веру отишао је из Боја на Косову 28. 06. 1389. у вечно царство где је духовно за домовину засијао као светац.

¹³ Муж кнегиње Јелене Ђурађ II Страцимировић Балшић живео је у другој половини 14. века и првој половини 15. века. Владао је од 1385. до 1403. Године. Био је господар Зете, кнез Хвара и Корчуле, данашње Црне Горе у време турског продора на Балкан и у борби са њима пао је у ропство и принуђен је био да им за своју слободу преда град Скадар. Када се нашао на слободи поново га је 1395. ослободио уступивши га Млетачкој републици док је градове у Приморју, Бар и Улцињ, задржао за себе. Преко мајке Милице родбинске је везе имао са Мрњавчевићима, тако да му је брат од ујака био краљ Марко.

¹⁴ Син Јелене и Ђурађа са 17 година наследио је оца који је млад умро „у добром узрасту“ како су Дубровчани навели. Живео је од 1387. до 1421. године, а владао од 1403. до 1421. Године. Желећи да обнови стару славу династије Балшић уз подршку свог ујака деспота Стефана са Венецијом је улазио у ратове намеравајући да заустави њену незајажљиву експанзију. Приликом оснивања манастира Светог Николе у Прасковици изнад Светог Стефана постављао је прве монахе и издао оснивачку повељу. Почетком 19. века манастирска црква је порушена од стране Наполеонових Француза. Балшини поступци према противницима, а посебно према људима који су се одметнули од њега, одликују се строгошћу, што је служило другима као опомена.

¹⁵ Сандаљ Хранић био је најстарији син Храње Вуковића, млађег брата Влатка Вуковића. Титулу војводе је наследио од стрица. Његова област се простирала од Омиша до Дрине и Лима на истоку. Водио је самосталну политику, номинално је био под круном краља Срба и Босне, имао је вазале. Из своја три брака није имао децу, па га је после његове смрти 15. 3. 1435. године наследио његов братанац Стефан Вукчић Косача. 1404. године је учествовао у свргавању краља Остоје Котроманића и том је приликом припојио комплетну територију некадашњих Санковића чији су део Павловићи тада држали, што је између њих узроковало честе борбе у којима је помоћ добијао од Османлија, чиме беху уведени у унутрашње борбе у краљевини Босни. Сандаљ је подржао Ладислава напуљског услед борбе за угарски престо, за шта бива награђен градовима Скрадином и Островицом 1407. године од краља Владислава.

¹⁶ У средњовековној Србији, по угледу на византијску традицију и културу, преузет је византијски костим. Тканина је дизајнирана по угледу на италијанске са геометријским мотивима које красе ромбови и кругови са урезаним двоглавим орловима.

башти. Интелигентна и скромна девојка, потоња угледна жена снажне воље, храбре и одлучне нарави и правдољубиве личности белог тена, високог и тананог стаса на који се као водопад спуштала фризура сјајне и светле боје.

3.2. Јеленине удаје за обласне јосиодаре

У средњем веку света брачна заједница заснивала се између припадника из сличних сталежа и блиских интересовања; сличног нивоа образовања, сличних владарских циљева, духовне и емотивне повезаности. У средњовековној Србији владари су стриктно водили рачуна за кога удају своје кћери. Како би проширио високи углед у земљи и изван ње, и да би био политички осигуран са свих страна, Лазар је дао пристанак да се његова сестра Драгана уда за владара Горњег Ибра и Звечана, челника Мусу. Кћерке, најстарију кнегињицу Мару која се најраније удала 1371. године венчао је за господара Косова Вука Бранковића, кћи Теодору за једног од најмоћнијих угарских великаша и сина Николе Другог Горјанског, кћи Драгану за престолонаследника бугарске царске породице Шишмана Јована Александра, кнегињицу Јелену за Ђурађа Другог Страцимировића Балшића господара зетске и приморске земље. Тај свечани чин уласка кнегињице Јелене Лазаревић и Ђурађа Другог Балшића у свету брачну заједницу догодио се у 14. веку у јесен 1385. године. Јелена је тада имала око двадесет година и божанску лепоту. Живот им је подарио сина и наследника династије Балшић, Балшу III Страцимировића Балшића. Јеленин животни пут донео јој је за другог супруга Сандаља Хранића господара простора од Неретве до Дрине са титулом „великог војводе русага босанског“.

3.3. Пример Јелене Балшић као дивне мајке

Кнегиња и господарица свој зетској и приморској земљи Јелена Лазаревић Балшић и њен супруг Ђурађ Страцимировић Балшић бивају даровани 1386/7. године рођењем сина Балше Трећег, наследника династије и врлина својих поштованих родитеља; од оца наслеђује храброст, снагу и борбеност, а од мајке мудрост, племенитост и челичну истрајност у борби за правду. Балша Трећи живео је у времену сачињеном из мора бурних догађаја. Као ни његове родитеље, живот га није миловао већ постављао пред nelaгодна искушења у којима није био сам већ, захваљујући мајци, заштићен у немилосрдним ситуацијама. Да би осигурала што више лојалних и јаких савезника за себе, а поготово за сигурну владавину свога сина, поред славног брата, то је учинила удајом за Сандаља Хранића који је, с обзиром на то да није имао деце, Јеленином сину био као прави, брижни отац. У мају 1408. године дошло је до трећих преговора између кнегиње Јелене и Млетака из којих се, после два неуспела преговора, родио мир. То подразумева да су Млеци напокон били спремни на прихватање понуде сачињене од давања Будве са околином од ртачке цркве до Паштровића, да узму Љуштицу, хиљаду и пет стотина дуката и све солане. Али ту није стављена тачка на сукобе будући да су Млечани већ у јулу исте године изјавили да имају још захтева те из тог разлога желе да јој син дође у Млетке. Како би свој наум остварила, затражила је помоћ од Дубровника у облику зајма и галије којом би се тамо одвезла. Дубровник јој се извинио са изговором да немају потребног новца, али да ће јој изаћи у сусрет што се галије тиче. Тако је у Венецију крајем јула 1409. године стигла и уместо живота свог сина, свој живот је положила преузимајући кривицу на себе за све што је у Зети учињено, а све то извела је на достојанствен, прибран и енергичан начин. Храбро и одлучно је затражила у преговорима да јој обезбеде заслужени миран и частан живот за њу и вољеног јој сина.

3.4. Поштовање традиције

Кнегињица Јелена се, баш као и њени славни родитељи, што својој деци пренесоше љубав према домовини и угледање на мудра дела својих предака, мудрим мислима Светог Саве водила упућеним српском племству:

„...да нема достојног живота и улажења у Царство Небеско без борбе, без жестоког окршаја, тако да само они који се истински боре успевају и да га задобију. Нико лењив није никада постигао победу, нити је ко год спавајући и сањајући победио свог ратног непријатеља; оних су победни венци који добро трче, који се боре, који задрже трудове од борби и кроз многе невоље прођу“ (Хиландарски типик 1200: глава 41; Текст ЕТ 42).

3.5. Јелена као духовна мајини и њена светиа задужбина

После смрти другог супруга, Јелена напушта Босну 1435. године и враћа се на Приморје не настављајући директну политичку борбу. Јелена тежи остварењу сопствене и мужевљеве хумане и духовне жеље и намере која би представљала грађење православне цркве и убожишта; дом за старе и немоћне ван дубровачких зидина, што нажалост бива безуспешно, пошто дубровачка влада није имала озбиљну намеру да дозволи подизање новог Православног храма, иако је Сандаља Хранића, Јелену и Јеленине родитеље изузетно ценила. Из тог разлога Јелена је одлучила да се за остварење намере обрати свом успешном сестрићу деспоту Ђурађу Бранковићу, који је такође добио сличан одговор, да изградња цркве не може бити учињена пошто они немају ту моћ већ дозволу доноси искључиво духовни ауторитет папе. Јелена се одлучила, вративши се месту које је повезује са најтоплијим успоменама Зети, дивном Скадарском језеру и светим манастирима које је богато даривала и тиме помагала опстанку православне вере за коју се свим срцем, умом и душом најпосвећеније борила не жалећи себе труда, знања и блага. Јеленина црква посвећена Благовештењу Пресвете Богородице подигнута је 1439. године на обали уздигнутој десетак метара над језерском водом. Једнобродна мала црква са божанственим погледом на небо, удаљене планине и блиставо језеро. То је уједно гробно место ове дивне и велике светитељке и задужбина настала на темељима старије грађевине, тробродне базилике. Одликује се најдивнијом фасадом свог времена. Свете мошти племените војвоткиње Јелене у миру поменутог Богородици посвећеног Храма почивају у, од камена створеном снежнобелом ћивоту, којег краси уклесани грб Јеленине породице Балшић. Јеленина задужбина је, поред поменутог непроцењивог блага њених светих моштију, обогачена посмртним остацима чувеног родољуба и штампара Божидача Вуковића Зећанина¹⁷, положеним у параклису Свете Марије Египћанке. Поводом обележавања манастирске славе¹⁸ Благовести одржава се велики црквено-народни сабор на острву Бешки. Из пријатељског дијалога вођеног августа 2022. године између аутора овог дела и једне од монахиња из манастира војвоткиње Јелене, чију жељу поштујемо не помињући име, будући да је желела да остане анонимна, сазнали смо информације да је пре 18 година прва монахиња дошла у манастир на острву Бешка. Пре тога манастир је 300 година био пуст и нико није живео на том месту, тако да је на темељима старе цркве посвећене Пресветој Богородици војвоткиње Јелене

¹⁷ Богат трговац у Италији, Холандији, Турској и великодушни дародавац православних светиња, наставилац штампарске традиције Црнојевића и то баш у потребном тешком тренутку, после турских освајања балканских земаља.

¹⁸ У част тог славља сваке друге године заслужним уметницима и ствараоцима додељује се вредни књижевни дар „Јелена Балшић“. Непроцењива вредност личности Јелене Балшић исијава управо из онога чему нас је учио и свети патријарх Павле дарујући нам своје мудре мисли: „Ум је наше унутрашње око, али је он хладан. А доброта (срца) је топло, али слепа. Успостављање равнотеже у развијању ума и срца је суштина. Иначе, ум без доброте срца прелази у злоћу, а доброта без ума у лудост.“

подигнута и реновирана нова, по угледу на стару цркву, с обзиром на то да је све: под, иконе, готово цела црква пропала. Црква је реновирана пред смрт патријарха Амфилохија. Талентовани црногорски сликар и иконописац насликао је фреске у цркви Јелениног мужа Ђурађа која је посвећена Светом Георгију којег су, иначе, Јелена и њен муж славили. У Јелениној цркви добар део икона сликале су монахиње из тог манастира. Ђурђева црква је нешто већа од Јеленине. У њој почивају мошти кнегиње Оливере према сведочењу историјских података који говоре да је кнегиња Оливера након смрти деспота Стефана напустила кућу у близини братовљевог двора на Калемегдану, у Београду и како више није имала блиских сродника осим сестре војвоткиње Јелене, највероватније се преселила на Скадарско језеро и, попут сестре Јелене, замонашила се. ДНК није рађен, али су рађене извесне анализе које потврђују да су мошти које се налазе на левој страни унутар Ђурђеве цркве Оливерине.

3.6. Библиотека и тестамент војвоткиње Јелене Башић

Прво посебно место у великој Јелениној библиотеци заслужује и добија Свето Писмо, Псалтир и Јеванђеље Мирослављево; затим не мање важно место заузимају и остала значајна штива у вредносном и духовном смислу: Диоптра или Зрцало Филипа Пустиака, иначе популарно монашко штиво у Византији, Шестоднев, Зборник слова и беседа Црквених отаца, Молебствије Богородици за деспота Стефана Лазаревића, Лествица Јована Синајског, Богословски списи Светог Дионисија Ареопагита у преводу светогорског старца Исаије на српски језик и др.

Јеленин се тестамент¹⁹ данас налази у историјском архиву у Дубровнику. У тестаменту и подели Јелениних вредности, стечених за живота, а подељених на хуман и брижан начин, не заборављајући притом ни сироте људе, духовне и верске светиње, своје најближе, потврђује се још једанпут и осведочава Јеленина племенитост, великодушност, рационалност и напослетку оно најбитније, а што је пред Господом Богом нашим Исусом Христом и Пресветом љубљеном Богородицом и свим осталим свецима и светитељкама најмилије, то је управо тај печат који нашу вољену Јелену чини великим човеком и светитељком; сједињење високоумности, праведног владања и великог емотивног срца у којем има места за свакога. Добра и велика мајка је била свом детету, али и целом српском царству.

Тестамент Јелена пише у првом лицу множине по тадашњем обичају: *Ми, ѿсѣоѣа Јелена*, говорећи о себи као кћери Светопочившега господина Лазара, не помињући своје брачне сапутнике. На самом почетку војвоткиња Јелена дословно приноси мољење и призивање: *У име Оца и Сина и Светѿога Духа у Светѿој Тројици, амин!* Као и њени што чињаше родитељи, тако и Јелена из срца наставља традицију стављања вере и Свете Тројице са којима све почиње и завршава се на прво место, оправдано и заслужено у свом животу, чиме се испољава њена духовна личност у добром светлу одгајана. У наставку сазнајемо да се сусрела са Сандаљевим наследником и синовцем војводом Стефаном Вукчићем Косачом у Горичинама пре започињања писања тестаментa у циљу да добије његову реч која подразумева да ће испоштовати њену вољу. Знала је врло добро наша света кнегиња Јелена да живи у варљивом свету; поштовала је сваког човека и све што на овом свету дише и испуњавала је дату реч, али је и тражила исто толико од других људи. Њену имовину поделила је на следећи начин: 1. Војводи Стефану завештава две свите; свечано византијско одело, опточено бисерима и проткано златним нитима, углавном црвене или зелене боје, али и црне, огртач украшен златом, велика чаша и 500 дуката.

2. Унуци Јелени плашт са бисерима, оглавље Јеленино са бисерима и драгим

¹⁹ Оригинални текст није сачуван већ поуздани текст – препис из књиге тестаментa Никше Звиздића, цењеног канцелара дубровачке српске канцеларије.

камењем, и велики обоци.

3. Праунуку Владиславу суд за воду од позлаћеног сребра, редак, скупocen прстен са окцем змајевим донесен из Индије (Радојковић 1969: 209–212).

3.7. Дела Јелене Балишић Хранић захваљујући којима остварује у срцима људској рода – Горички зборник

Духовник Лазареве кћери Никандар Јерусалимац²⁰ и господарица Зете Јелена Балшић били су личности-стожери Зетске Свете Горе, док је њен најдивнији плод поред знатних задужбина био Никоново и њено богато, и од срца стварано бого-словско дело. Настао је у Зети у тешка и захтевна времена за српски род захваљујући Јелениној наруџбини узрокованој њеним монашењем на Горици и устројавањем манастира, цркве која је уједно Јеленина Гробна Црква. Састављено је у облику писама – посланица. Дело је оплеменењено исихастичком духовношћу и представља заштитни темељ Православља сачињен од разноврсних хагиографских, бого-словских, молитвених, природословних, црквеноправних и апокрифних мудрости посвећених додатном Јеленином усавршавању већ стеченог високог образовања. Сведочанство Никоновог духовног очинства и посвећеног васпитавања представља суштину дела чија сврховитост стоји у утврђивању источне духовне, православне оријентације и збиру знања ондашње теологије, црквене проблематике и егзактне науке. Никандар Јерусалимац је писац овог важног Јеленином срцу дела сачињеног од 273 страна испуњених енциклопедијским знањем које се може поделити у три дела: Први део чува Прву Јеленину посланицу и одговор њеног духовног оца; Никандарево писмо одликује се златним саветима за спасење од искушења, заводљивих лукавстава нечастивог, упутстава исправног приношења молитви, подсетника неопходности страха од свестворитеља нашег за миран живот и спокојан починак, и трима кључним метафорама:

- духовни савети као слатка (медна) духовна храна

- праведни живот као постепено достизање све значајних (лествица) врлина.

- посвећеност Богу као залог за удаљавање од греха, казне и достизање (завет с Богом) вечног блаженства.

Други део чува Отписаније Богољубно; Другу Јеленину посланицу упућену свом духовном оцу, написану у свечаном стилу са личним топлим поштовањем, захвалношћу пре свега Господу Богу на посебној прилици да таквог човека и духовника упозна, који осваја својом личношћу и дивотом почасно место у срцу људи који имају част упознати га и управо из тог споја посебности и скромности Никандареве личности рађа се жал узрокован недовољним задовољењем жеље да се у његовој близини која оплеменењује буде дуже јер их, како каже Јела, деле море и гај. Анђеоска Никандарева природа нуди људским душама духовну храну и срца им обасјава божијом светлошћу коју угрожава море мука и искушења овог сујетног земаљског света, док човек у томе слеп поред очију остаје и без могућности за спознају суштине постојања на земљи. Молбу му чисто Јеленино срце приноси са питањима која треба да реше људе дилема: „Може ли милостиња да очисти сваки грех?“ Никандарев одговор бива вођен мишљу Светог Атанасија да има **грехова и грехова, и милостиња и милостиња**.

„Да ли човек може да се спасе на лакши начин осамљивањем или у заједници?“

Никандар одговара примерима; **Илија се спасао осамљивањем, а Мојсије у заједници, притом између њих не постоји расуђивање**. Затим се цитирају случа-

²⁰ Никандар Јерусалимац (око 1380–1468), грчког порекла, био је српски средњовековни писац и духовник Јелене Балшић, чија се преписка убраја у сам врх српске средњовековне епистографије.

јеви константинопољског богаташа осуђеног на смртну казну због повратка дате милостиње, са друге стране случај сиромашне удовице и императора Зинана који је помилован за учињене велике грехове тиме што је милостињу великодушно приносио.

„Да ли је *йрече давање милосѣиње или йосвећени йринос молиѣве*?“ На ово питање Никандар даје следећи одговор; битно је све, и молитва и милостиња, пошто без милостиње не можемо припадати другим људима, а без молитве не можемо упознати своју личност и бити своји. Трећи део представља последњи и најдужи део *Еѣисѣолију йтретѣију*. Никандар нам представља делове посланице који се односе на Јеленино подизање Гробне Цркве са опомињућим тоном да је жртвеник подигла на Брезовици, мада (званично) облик посланице немамо. Добро познавајући Јеленин живот испуњен патњама, искушењима и разноразним опасностима са којима се могла изборити само челична, трпељива личност саздана од срца верујућег и талентованог за узвишена дела које је најбоље Никон разумео и зато јој у поуци излаже Старозаветне примере чистих и нечистих жртава и Слово о загонетном Мелхиседеку, који способност има за издржавање патњи и, попут Јелене, спасење налази у вери. Јеленина заинтересованост била је везана за патње човекове душе после судњег часа, у чему види сличност овога са примером Светог Макарија коме је анђео Божији, сусревши се са њим, одговорио „*Чуј слуѣо Божији Макарије: ниједну бескорисну сѣвар није Боѣ зайовиједио да се врши у Свешѣј Цркви Њеѣовој*“. Тако разумно и Никандар своје духовно и љубљено чедо подучава; човек после смрти у трећи дан мења свој изглед, у девети дан сем срца сржи човековог тела, промена организма следи и он се разлаже, а у четрдесети дан и срце. Овај процес бива изједначен са најважнијим догађајима у сфери духовности: трећи дан је обележен Христовим Васкрсењем, девети Јављањем и четрдесети Вазнесењем на небо, што открива да се човековог бића и тела (у времену и есхатону), у Христовом Телу тајна скрива због тога је значајно да се за трећине, деветине и четрдесетине служи Света Литургија, да би се божанска љубав, милост и утеха Цркве и ближњих слила на покојника у Тајни приноса Тела и Крви Христове. Теза да *добар изданак ниче из доброѣ корена* представља похвални одговор на Јеленино питање о свом пореклу. Никандар Јелени посвећено беседи о постанку света, првом Христовом доласку у људском облику да искупи људски род, Латинима чије је опхођење грешно према Иконама и Седмом Васељенском сабору, космологији, метеорологији коју прати Никон, као човек предан евхаристији, Повест о јерусалимским црквама, местима у пустињама Јордану, Еуфрату, а која има ритам и збијеност литургијске анамнезе. На крају имамо Никандарево исповедање вере, садржајно обраћање чеду љубљеном, запис кнегиње Јелене који сведочи да Зборник на дар прима Црква на Горици (*Трећа йосланица*), Молитва Мајци Божијој и Јеленина и Никандарева клетва као ктитора и писца дела: „*Ко се дрзне да узме ову књију храма Твоѣа реченоѣ у Горици (буди) њему освешѣница, Владичице. Сврши се у лейѣо 6950. (1442.) Смирени Никон*. Исповедање православне вере у Свету Тројицу нераздељну истинском љубављу, слободом личности и уједињеношћу у заједницу узајамне љубави где влада посебност једнакости између Оца, Сина и Светога Духа у које истинита Саборна Црква Христова верује у Бога Свету Тројицу и брижљиво негује то кључно спасење људског рода како у мирним временима, тако и још више у мрачним, под Турском најездом ширења и раскола међу српском браћом.

3.8. Молиѣва Боѣородици од Јелене Лазареве Балишић Хранић

Нема те похвале којом људски ум може захвалити извору живота и умилоствити Богочовекородицу као најближу светињу Господу Богу да пред њим буде заступник

људске слабости и искупи наше спасење, да јој срце не беше и не оста у све векове веће, чак и од њеног неприкосновеног значаја и зато најмање што дугујемо и можемо учинити је узношење неизмерног поштовања наших срца.

3.9. Зборник Шестоднев војвојкиње Јелене

Верује се да је писан 1439/40. године у владајућој духовној атмосфери на Скадарском језеру. Божија промисао и жеља Јелениног срца изабраше Никона за коаутора и одабирача превода из грчког дела *О стварању светиа* Северијана Гавалског. Циљ Зборника био је испуњење главног задатка светопредањске књиге; У Зборников састав улазе и списи преисихастичких аутора: Григорије Синаит, Симеон Нови Богослов, Патријарх цариградски Калист Ксантопуло, Свети Антоније Велики, Свети Василије Велики, Свети Макарије Велики, Свети Јован Лествичник, Свети Максим Исповедник, Евсавије Кесаријски, Свети Нил Анкирски или Синајски, Марко Пустинјак, Евагрије Понтијски, Свети Кирил Александријски, Свети Атанасије Александријски, Свети Генадије Цариградски, Дијадок Фотички, Исак Сириј, Григорије Нисијски, Јефрем Сириј, ава Таласије, ава Варсануфије, ава Филимон, ава Памва, ава Агатон и Никита Ститат. Структура Зборника темељно је грађена и организована на тај начин да срце исихастичке духовности буде подигнуто на пиједестал. Највећа вредност овог дела почива у несебичном дељењу посебног Никоновог искуства литургијског сусрета са Живим Богочовеком Исусом Христосом и живо повезана богословска учења која су у садејству са хармоничним током Никонових мисли којима је подарио живот живећи како пише.

3.10. Народне њесме исјеване у славу и часиј војвојкиње Јелене Балшић

У предању мадона Јела, како су је стари Дубровчани звали, остала је запамћена у народним и епским песмама као Вукосава, Обилићева Јела, у Зети као млада Ђурђевица и Ђурђевица Јела, а у Херцеговини као Јелена Сандаљевица.

Војвоткиња Јелена Балшић имала је унуку која се по њој звала херцежица Јелена, ћерка Балше III и жена херцега Стјепана Вукчића Косаче коју је неизмерно волела и у аманет јој оставила истиниту причу којој су после народни певачи и преносиоци уметнички обликовали, а у центру приче је мотив свађе Јелене преобликоване у лик Вукосаве са сестрама. Има неколико варијаната поменутих приче које се у мањој мери разликују зависно од извођача. Тако је на двору херцега Стјепана Вукчића Косаче и херцежице Јелене Косаче пушкар Јерг из Нирнберга први пут чуо и записао најстарију усмену причу са мотивом свађе Лазаревих зетова са којим почиње епопеја о боју на Косову, како тврди проф. Јелка Ређеп.

ЗАКЉУЧАК

Земаљски живот наизглед је деспотици Јелени, кнегињи Милици и војвоткињи Јелени обећавао удобан, лаган и срећан живот, с обзиром на такво њихово племенито порекло, лепо васпитање и квалитетно образовање, али Божија промисао желела је за њих нешто друго. Наменила им је тежак и болан живот на земљи, али зато вечни живот под његовим окриљем који су заслужиле уздржавањем од пролазних овоземљаских задовољстава и посвећено поштујући Божије заповести. Знање, мудрост, истрајност, неугасиви вулкан генијалности и трпељивост савезници овим светитељкама бејаху и у љутој борби за правду и истину верно их служише, али све то довољно не би било да у душама брижљиво божију тајну нису чувале, а у благим срцима свом непобедиву хришћанску веру и љубав ка тријумфовању правде.

Овим су верно као преци њихови што су чинили ка задовољењу божијих заповести ишле радосно у сусрет. Корачале су путем мука не би ли даровале у аманет будућим поколењима људског рода спас, мудрост и олакшање већ довољно отежаног пута. Праве вредности, какве видимо кроз животе и дела деспотице Јелене, кнегиње Милице и њене кћери кнегиње Јелене остају као путоказ правца којим би човек требало да иде како би првенствено спознао смисао свог живота у овоземаљском свету, постојања своје душе, како би оставио иза себе трајнији спомен, заслужио Божију милост и живот у небеском царству. Прави примери великих људи са срцем племенитим, истрајним и великодушним су свакако монахиње Јефимија, Евгенија и благоверна Јелена Лазарева Балшић Хранић у средњем веку. Заувек заслужно у мислима и душама нашим остају, да нас чувају и над нама бдију у срећним и страдалним временима; посвећено и са љубављу уносимо стварано дело у славу и част којим обасјавају образ хришћанског и српског рода. *Љубав само живи вечно. Неиро-ценљиви је она дар и ко је доживи вечни блајослов Свесветје Тројице, Мајере Госјода моја Исуса Христја, симбола љубави Марије Мајдалене и свих свейих сјознаје, душу и личности своју шрајно оилемењује.*

ЛИТЕРАТУРА:

- Ковачевић, Љ., & Јовановић, Љ. (1893). Историја српског народа. Београд: СКЗ.
- Сувајџић, Б. (2021). Кључ од Косова. Београд: Албатрос
- Сувајџић, Б. (2007). Иларион Руvaraц и народна књижевност, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Недељковић, М. (2019). Благоверна Јелена Лазарева Балшић, Сопот: Слатина.
- Ђурић, В. (1988). Антологија народних јуначких песама, Београд: СКЗ.
- Блехова Челебић, Л. (2002) Жене средњовековног Котора, Подгорица: ЦИД.
- Марјановић-Душанић, С., & Поповић, Д. (2004). Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд: Сlio.
- Трифуновић, Ђ. (1992). Јефимија; књижевни радови, Крушевац: Багдала.
- Кнегиња Милица - монахиња Јевгенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозицијума, Трстеник 2014.
- Том 5 књиге Хиландарски зборник, Српска академија наука и уметности. Хиландарски одбор, Академија, 1983.
- Радојковић, Б. (1969). Накит код Срба од XII до краја XVIII века Београд: Музеј примењене уметности.
- Динић, М. (1964). Одлуке већа Дубровачке републике, Београд: САНУ.
- Младеновић, А. (2007). Повеље и писма деспота Стефана, Београд: Чигоја штампа.
- Бојовић, Д. (2014). Доментијан у Сопоћанима, Књижевност, година LXIX, бр. 1.
- Бојовић, Д. (2009). Понављање патристичких цитата у српској црквеној књижевности, *Philologia Mediana* 1.
- Хиландарски типик 1200, глава 41 преузета је из текста ЕТ 42.
- Радојчић, Ђ. (1962). Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд.
- Радојчић, Ђ. (1999). Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд: Вајат.
- Томић, Светозар. (1949). О Горичком рукописном зборнику из 1442. године, књига 1, свеска 1-2, Београд: Гласник САН.
- Радојчић, Ђ (1958). О смерној Јелени и Отписанију Богољубном, Србија: Дело 4.

SPIRITUAL AND ARTISTIC CREATIVITY OF MEDIEVAL NOBLEWOMEN DESPOT JELENA, PRINCESS MILICA, AND DUCHESS JELENA

Author: MARINA ĆURČIĆ

Email: marinacvojvotkinja@gmail.com

Mentor: Full Prof. Boško Suvajdžić

Faculty of Philology, University of Belgrade

Introduction: Spiritual and artistic works are numerous throughout the history of the Balkan peoples and throughout the history of the Christian faith, but in this paper, the attention will be focused on the works of love of despot Jelena (later nun Jefimija), princess Milica (later nun Evgenija), and her daughter, the pious duchess Jelena. The paper will present the origin, thorough upbringing, and higher education of the above-mentioned famous noblewomen.

Aim: Representation of the true, artistic and spiritual values of highly educated and talented women, descendants of holy dynasties that, with their valuable personalities and works created out of love, deserved to enter the eternal kingdom of light.

Material and Methods: Medieval literature, texts, and books related to artistic and medieval themes. The textual, analytical-synthetic, inductive and deductive, biographical methods, and the method of reception.

Results and Conclusion: A manifestation of instructive examples of women who, despite the many trials and obstacles that life mercilessly put in front of them, succeeded thanks to their rich knowledge, strong and unwavering faith, and true love for the Creator, the world and humanity, to come out as generous winners willing to pass on their valuable experience and knowledge to future generations through works with lasting value. The true values, as we see them through the lives and works of despot Jelena, princess Milica, and her daughter, duchess Jelena, remain as a guide in which direction a person should go in order to realize the meaning of their life in this earthly world, and the existence of their soul in order to leave a lasting memory, deserve God's mercy, and life in the heavenly kingdom.

Keywords: spirituality, middle age artworks, saint, love

ТЕРМИНОЛОШКИ ОКВИР КУЛТУРЕ СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА*

Аутор: ЂИНА ВЕСИЋ

Имејл: vesic_djina@hotmail.com

Ментор: Проф. др Никола Грдинић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Увод: Врло често у политичком, научном, и другом јавном дискурсу чујемо синтагме култура сећања и култура памћења, међутим, нажалост, још чешће значења поменутих синтагми не распознајемо у потпуности. Разлог томе можемо пронаћи, првобитно, у чињеници да је литература која се бави овим, врло важним, питањима, првенствено са страног говорног подручја, самим тим, много шта зависи од сензибилитета преводаца, од њиховог разумевања ова два појма, као, напоследку, и од интензитета потребе да заиста разумемо њихова права значења.

Циљ: С тим у вези, циљ овог рада јесте управо проблематизација термилошког аспекта културе сећања и културе памћења, будући да се ради о изузетно важним областима студија културе.

Да ли су ове две синтагме апсолутни синоними, како их поједини аутори употребљавају, да ли постоји одређена дистинкција у њиховом значењу, и да ли аутори који користе ове синтагме са јасном дистинкцијом дају релевантно објашњење истих, само су нека од питања којима ће се бавити овај рад.

Материјал и методе: Кључни метод, поред осталих, који ће бити употребљен у овом раду јесте метод анализе, метод синтезе, али и метод оспоравања и доказивања.

Резултати: Резултати овог рада састоје се из образложења јасне дистинкције која се тиче термилошког оквира културе сећања и памћења.

Закључак: Разумевање јасне дистинкције између термина културе сећања и памћења доприноси бољем сагледавању слике значаја једног националног идентитета чији су поменути термини конститутивни елементи.

Кључне речи: култура сећања и култура памћења; термилошки оквир; студије културе

1. ВРЕМЕНСКИ И ПРОСТОРНИ ОКВИР ТЕОРИЈЕ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА

Да би се у потпуности разумела проблематика употребе синтагми *култура сећања* и *култура памћења*, неопходно је напоменути временски и просторни оквир афирмације ових термина.

Оно што проучаваоци културе сећања и памћења најчешће наводе на почетку својих излагања и радова јесте чињеница да су ове области свој врхунац афирмације достигле крајем осамдесетих и почетком деведесетих година двадесетог века.

* Рад је део ширег пројекта Матице српске *Поетичке, тематске и рецепцијске координате савремене српске прозе*, односно део подтеме пројекта *Култура сећања и памћења у српској књижевности 20. и 21. века*. Такође, излагање на истоименој тему одржано је на Филозофском факултету у Новом Саду у оквиру конференције *Језици и културе у времену и простору 10*.

Међутим, важно је нагласити да је француски социолог Морис Албваш [Maurice Halbwachs] најзаслужнији што је ова област из неуробиологије, којој је првобитно припадала, померена и у друге дисциплине.

Поред Албваша, помиње се увек и Аби Варбург [Aby Warburg].

Независно један од другог, њих двојица, још двадесетих година двадесетог века, развијају две теорије – теорију колективног и социјалног сећања.

Ипак, важно је поменути и Хуга фон Хофманштала [Hugo von Hofmannsthal] који је заправо први, како Џефри К. Олик [Jeffrey K. Olick] и Џојс Робинс [Joyce Robbins] наводе у свом раду „Студије о друштвеном сећању: од *колективног сећања* до историјске социологије мнемоничких пракси”, експлицитно, 1902. године употребио појам *колективно сећање*, док Албвашов колега, историчар Марк Блох [Marc Bloch] употребљава овај појам исте године када и Албваш,¹ као и касније, у књизи о феудалном друштву, 1939.²

С друге стране, најзаслужнији за ширу афирмацију самих термина, за оживљавање ових области, и за проучавање свих компоненти истих јесте интердисциплинарна радна група из Немачке под називом „Археологија књижевне комуникације”, која се формирала крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века.

Главни представници ове радне групе јесу супружници Алаида [Aleida] и Јан Асман [Jan Assmann].

Самим тим, литература у вези са овим областима у суштини је са страног говорног подручја и као таква захтева посебно разматрање.

Дакле, као што смо напоменули, култура сећања и култура памћења, која је важна дисциплина студија културе, представља мултидисциплинарну област која обухвата и компоненте медицинских, и компоненте психолошких, неуролошких, политиколошких, културолошких, друштвених, историјских, верских, литерарних и других области истраживања и анализирања.

Поред тога, да би се у потпуности разумело јављање, развијање и проучавање културе сећања и културе памћења у оквиру поменуте интердисциплинарне радне групе у Немачкој, па и шире, морају се разумети све геополитичке околности које су довеле до такозваног *мемори дума* или пак *ексцелозије сећања* крајем двадесетог века.

Иако ова тема захтева један посебан рад, у овом случају ћемо поменути само неке од компоненте које су довеле до поменуте појаве.

Алаида Асман у свом раду „Сећање индивидуално и колективно” наводи, такође, неке од њих:

Пре свих, у питању је слом такозваних великих наратива који је, на крају Хладног рата, створио оквир за тумачење прошлости без стега одређених идеолошких форми, посебно у случају бивших комунистичких земаља.

Такође, посттрауматска ситуација после Холокауста, и како каже Алаида Асман, осећај кривце који постепено и са закашњењем испливава на површину након периода психичке парализе и тишине.

Као и одлазак генерација сведока ових траума чије је искуствено сећање сада преведено у екстернализоване и посредничке форме (Асман, 2015. стр. 71–72).

Дакле, као што видимо, да би се у потпуности разумело истраживање и проучавање ових области, мора се у потпуности разумети контекст јављања и геополитички оквир истог.

С тим у вези, будући да је, као што смо рекли, литература у вези са овом дисци-

¹ 1925. када и Албваш објављује књигу *Друштвени оквири сећања*.

² Погледати: Olick, K. Dž., Robins, Dž. (2015). *Студије о друштвеном сећању: од „колективног сећања” до историјске социологије мнемоничких пракси*, у: М. Сладечек, Ј. Вasiljević, Т. Petrović Trifunović (ur.), *Колективно сећање и политике памћења*. Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. стр. 87.

плином, у суштини, са страног говорног подручја, сам термиолошки оквир који проблематизујемо у овом раду зависи пре свега од преводаца, од њиховог познавања геополитичке ситуације, од познавања оквира и контекста у ком се термини култура сећања и памћења јављају, од самог сензибилитета или напослетку од њиховог разумевања ова два појма.³

Управо због свега наведеног неретко се сусрећемо са ситуацијама да се синтагме *култура сећања* и *култура њамћења* употребљавају као синоними, из чега следи случај да се на једном месту у једном раду употреби синтагма *култура сећања*, а на другом месту у истом раду, употреби синтагма *култура њамћења* са истим значењем, што читаоцима, који се уско не баве проучавањем ових области, уноси поприличну конфузију.

2. ТЕРМИНОЛОШКИ ОКВИР КУЛТУРЕ СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА

Будући да обе синтагме, и *култура сећања* и *култура њамћења*, имају исти садржај, појам *култура*, кренућемо од значења управо те речи.

За појам *култура* у речнику филозофије Светислава Марића пише:

„(Л. Обрађивање, неговање)

Kultur; Culture. Усавршавање онога што постоји људским радом ради људских животних циљева; усавршавање људских способности, нарочито стваралачких, које долазе до израза у творевинама и које настају у заједници, као што су морал, религија, уметност, наука, право итд.“ (Марић, 2004. стр. 76–77).

Дакле, основно, и у нашем случају, кључно значење појма култура је управо *обрађивање, неговљење, усавршавање*.

Даље, у случају појма *сећање* у истом речнику је наведено:

„*Erinnerung; Souvenir*. Поновно јављање у свести ранијих доживљаја са знањем о томе да су већ били у свести и када су се први пут јавили у свести“ (Марић, 2004. стр. 115).

И напослетку, термин *њамћења* је дефинисан као:

„Скуп свега онога што је некада био садржај наше свести и што можемо поново дозвати у свест кад хоћемо; способност којом се то чини. (...) Логичко (јудициозно) памћење, које се оснива на разумевању и познавању веза и односа међу садржајима које хоћемо да запамтимо“ (Марић, 2004. стр. 97).

Која је, дакле, кључна разлика између термина *сећање* и термина *њамћење* на основу наведених дефиниција?

Кључна разлика је у томе што *сећање*, у већини случајева, повезујемо превасходно са доживљајем, са неким личним искуством које смо проживели, и за које, како је наведено, можемо да се сетимо да је било у свести, и када се први пут јавило у свести.

За разлику од *памћења*, које, као што видимо, не мора да буде нужно лично искуство, већ скуп свега оног што је некада био садржај свести и за које се, у случају логичког *памћења*, што је врло важно, заснива на разумевању и познавању веза и односа између садржаја, свега оног што имамо у свести.

На основу наведених дефиниција увиђамо да је *сећање* пре повезано са појединцем него са групом људи, и да је *сећање* пре лично искуство, за које није нужно

³ Проблем који може да се јави код преводаштва јесте свакако и непревођење са изворних текстова, што је, наравно, врло често условљено недоступношћу изворних текстова.

Такође код радова различитих аутора који су приређени, примера ради, у једном зборнику, додатан проблем може да представља то што са једног језика не преводи један преводилац како би пре дошло до усаглашености у вези са употребом термина.

потребно разумевање и познавање односа међу садржајима свести.

Док је памћење, на основу наведене дефиниције, једна виша инстанца, која не искључује сећање, већ га интерпретира, анализира, и систематизује како би дошло до разумевања и познавања наведених веза и односа међу садржајима које хоћемо да запамтимо.

Међутим, као што смо већ нагласили, већина аутора не прави разлику, пре свега, између термина *сећања* и *памћења*, па самим тим, ни између синтагми *култура сећања* и *култура памћења*, као ни између свих наведених синонима.

Наравно, важно је нагласити да то није увек ни могуће, као, примера ради, понекад код преводаштва, али је такође важно нагласити и то да би преводац требало да нагласи, уколико је самоиницијативно прилагодио значење термина нашем језику, односно уколико и сам ове синтагме користи као синониме без јасне доследности.

Ипак, важно је истаћи и то да поједини аутори флексибилност употребе ових термина виде као позитивну појаву, између осталог, и због проблематике преводаштва.

Приређивачи зборника *Колективно сећање и политичке памћења*, Michal Sladeček, Јелена Васиљевић и Тамара Петровић Трифуновић, 2015. године, који је свакако изузетно важан због свих преведених текстова који су се нашли у зборнику, а до којих је било тешко доћи, у вези са употребом термина у самом зборнику наводе следеће: За сам крај, треба изрећи напомену о коришћеној терминологији.

Иако се уобичајено сматра да је сећање пасивнији садржај запамћеног, репозиторијум прошлих утисака и догађаја, а памћење активни чин захватања и актуализовања тог догађаја, ове појмове нисмо могли користити са тако јасном дистинкцијом на уму. Разлог лежи у томе што се различити контексти употребе, као и разне синтагме које користе ове појмове, напосто опиру таквом оштром разликовању.

Иако се сећање чини као пасивнији појам када желимо да укажемо на јавне колективне акције обележавања догађаја из прошлости, говорићемо пре о сећању на догађај и сећању на јунаке (нпр. сећање на Косовску битку), него о памћењу.

Како је, пре свега, реч о области изучавања која је развијана изван нашег говорног подручја, у овој проблематици ослонили смо се превасходно на налоге текстуалних контекста и интуицију преводаца.

Дакле, неуједначеност употребе ова два појма кроз текстове који следе (у зборнику, прим. Ђ. В.) не сматрамо пропустом, већ напротив, нужном флексибилношћу ради приближавања преведеног садржаја (Sladeček, 2015).

Овде је важно нагласити да је напомена у вези са тим да, иако се сећање чини као пасивнији појам, када се жели указати на јавне колективне акције обележавања догађаја из прошлости, користи се пре појам *сећање* него појам *памћење*, на нивоу информативног карактера у вези са овим зборником, а не нужно у вези са широм употребом ових термина.

С тим у вези, као што смо нагласили, иако већина аутора не прави јасну дистинкцију између ова два термина, у свом раду „Културно памћење, идентитет и књижевност” Вахидин Прељевић наводи следеће:

За разлику од памћења које је статично, а у случају функционалног и прописано, сјећање подразумејева спонтаност и динамичност (...).

Глагол *памити* који је у непосредној етимолошкој вези с именицом *памет*, дословно значи *држати на уму, у свијесци, не заборавити*.

Карактер радње коју обележава овај глагол статичан је и трајан.

На први поглед *сјећаи* значи исто, међутим, узмемо ли његов свршени облик *сје-*

ишћи се, уочавамо битну разлику.

Он дословно значи, цитирам Андрићев Рјечник хрватскога језика *оживјети* *нешћо* или *која* у *свијести*.

Већ сама та ријеч упућује на динамичан карактер радње сјећања.

Она доноси промјену у свијест, за разлику од памћења које ту промјену не допушта.

Није чудо што је наш језик развио разне варијанте овог глагола које означавају различите начине сјећања: *присјетишћи се*, *досјетишћи*, *подсјетишћи* (Прељевић, 2005. стр. 130).

На први поглед наведена дефиниција сећања и памћења чини нам се прилично прихватљивом.

Дакле, као што смо рекли, за разлику од неких других аутора, Прељевић прави јасну дистинкцију између термина *сећања* и *памћења*, иако не нужно између синтагми *култура сећања* и *култура памћења*.

Сећање се, у овом случају, везује за један динамичан процес, са чим смо сагласни, јер не сматрамо сећање пасивним, за нешто што је увек *живо*, за нешто што је спонтано, док се с друге стране памћење везује за нешто што је *фиксирано*, нешто што даље није подложно променама и обликовању као сећање.

Међутим, у наставку, Прељевић истиче:

За динамичност везана је и друга кључна семантичка одредница: сјетити се можемо само нечега што тренутно није присутно у нашој свијести, дакле, у памћењу.

Међутим, сјетити се можемо само нечега што је већ било у нашој свијести, што је (...) *исћало* из памћења.

Ријечју, ничега се не можемо сјетити што претходно нисмо заборавили.

Заборав је, дакле, предувјет сјећања.

То сугерира и коријенска блискост ове ријечи с именицом *сјета*, која подразумева осјећај туге због нечега што је изгубљено (Прељевић, 2005. стр. 130).

Дакле, иако смо са првим делом објашњења дистинкције сагласни, други део нам се чини помало дискутабилним.

Пре свега можемо рећи да је тачно да се првенствено можемо сетити нечега што тренутно није присутно у нашој свести, односно што је већ било у нашој свести, али не нужно оног што је *исћало* из меморије, тачније, оног што смо претходно заборавили, управо зато што је немогуће све небитне, па и битне ствари, доживљаје, догађаје и људе константно *држати* на *памћени*.

С тим у вези, уместо глагола *заборавишћи*, можда би адекватнија била употреба глагола *одложишћи*, првобитно због тога што, као што смо нагласили, не мора да значи да смо одређене ствари, које нам нису константно на уму, заборавили, већ да смо их, метафорички речено, одложили у неку од *фиока* у мозгу и на тај начин, између осталог, декларисали битно од небитног.

С друге стране, констатација о коренској блискости ове речи са именицом *сјети*, такође нам се чини помало дискутабилном, јер уколико сета подразумева *осјећај* *ишће збој нечеј ишће је изгубљено*, поставља се питање како можемо осећати сету због нечега што смо изгубили ако не знамо шта смо или кога смо изгубили, уколико је већ заборав предуслов сећања.

Управо због свега наведеног историчар из Бањалуге Предраг Лозо, на трагу Прељевићеве дефиниције, чини нам се, даје дефиницију која, у овом тренутку, делује најупотребљивије.

У свом раду „Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској” наводи:

Дакле, основни семантички елемент за наше посматрање јесте ријеч *сјећање блиска ријечи (о)сјећање*: не само сјетити се, него и осјећати нешто. Његовање и осјећање су ријечи које демистификују и поједностављују значење културе сјећања, а то опет, као сложени механизам, има и своје различите нивое чије релације *и*ливају између појединца и групе.

(О)сјећање, као што видимо и по самом коријену ријечи, више можемо посматрати у вези са личношћу и емоцијом те њеним преношењем. Дакле, контекст са јаким нагласком на ирационално; док је памћење, *џам(ет)ћење*, као што видимо и етимолошки сродно памети, па стога можемо констатовати и његов когнитивни карактер (Лозо, 2019. стр. 273–274).

Као што увиђамо, пре свега, Лозо не наводи заборав као главни предуслов за сећање, већ сам појам пре везује са осећања, односно првенствено емоције појединца, што самим тим носи са собом одређену ирационалност, хипотетичку импулсивност, поменути спонтаност, динамичност, па, рецимо, у појединим случајевима, чак и неурачунљивост, како наводи и Прељевић (Прељевић, 2005. стр 131).

Док с друге стране, за само памћење, Лозо везује семантички сродну реч *џамеџ*, наглашавајући њен когнитивни карактер.

Дакле, да резимирамо, уколико је сећање, као што смо закључили из дефиниција, превасходно у вези са појединцем, у вези са његовим доживљајима и осећањима, и уколико је самим тим спонтано, врло често недовољно јасно артикулисано, импулсивно, емотивно обојено, афективно, или чак, као што се наводи, иако нам овај термин делује прилично искључив, неурачунљиво, и уколико појам *нејовање* демистификује појам *кулџуре*, питање које се поставља јесте какву онда конотацију има синтагма *кулџура сећања* уколико је *џреведемо*?

У том случају, на денотативном нивоу, имала би значење неговања свих оних карактеристика које смо навели за сећање, дакле, неговање субјективних осећања, импулсивности, афективности, поменуте неурачунљивости и сличног, па би и све варијације на тему, односно условно речено, сви синоними у вези са анализираним синтагмама, уколико се мало детаљније анализира, као што су *кулџурно сећање*, *колекџивно сећање*, *кулџурално сећање* имале исту судбину.

Да ли то нужно значи да само сећање у ширем значењу те речи није неопходно за колектив?

Наравно да не, сећање је неопходно, чак нужно за један колективни идентитет:

„Заједнице које се не сећају, осуђене су на пропаст (...).

Оно што вриједи за појединца, вриједи и за колективни субјект.

Човек који нема изграђен однос према властитој прошлости, особа која, као у неким патолошким случајевима, потпуно заборави своју прошлост, губи властити идентитет“ (Прељевић, 2015. стр. 131).

Сећање и памћење су уско повезане, условно речено, радње, и као такве су скоро па неодвојиве једна од друге.

Међутим, будући да сећање поседује такве карактеристике какве смо навели да поседује, које, важно је нагласити, немају нужно негативну конотацију, али имају, скоро увек, субјективну карактеристику, индивидуалном сећању, или пак скупу индивидуалних сећања које бисмо могли да означимо термином колективног сећања, неопходан је објективан, условно речено, наратор „(...) са знањем о реално интерпретираним историјским чињеницама и процесима (...)“ (Лозо, 2019. стр. 273–274), који ће систематизовати скуп различитих сећања и интерпретирати их у складу са објективним историјским чињеницама кроз културне форме (текстове, ритуале, споменике) и институционализовану комуникацију (рецитације, праксе и разма-

трања) (Лозо, 2019. стр. 273–274).

С друге стране, врло често у литератури сусрећемо и термин *комуникайивно сећање*, или пак синоним *комуникацијско сећање*, односно *социјално сећање*, које Јан Асман дефинише као:

(...) различите врсте колективног сећања које су засноване искључиво на свакодневној комуникацији.

Свакодневна комуникација обележена је великим степеном неспецијализованости, реципроцитетом улога, тематском неуједначеношћу и неорганизованошћу (...).

Његово најважније обележје јесте ограничен временски хоризонт. Како сва истраживања усмене историје потврђују, оно се, по правилу, протеже не на више од 80 (а највише 100) година у прошлост⁴ (...) (Асман, 2015. стр. 64).

Дакле, увиђамо да су обележја колективног сећања и комуникативног сећања врло слична.

Комуникативно сећање Асман овде дефинише кроз велики степен неспецијализованости, реципроцитет улога, тематску неуједначеност и неорганизованост, што свакако захтева поменутог објективног наратора.

С тим у вези, у једној врсти интелектуалног *дијалога* са Алдвашом, поставља питање: „Када прелазимо из области свакодневне комуникације у област објективизоване културе, тада се скоро све мења.

Прелаз је толико суштински да се морамо запитати да ли је метафора сећања уопште још увек прикладна“ (Асман, 2015. стр. 63).

И иако у даљем тексту проблематизује ово питање, сматрамо да је за тему нашег рада оно од суштинске важности, и да управо због свега наведеног, због, условно речено, прелаза који се јавља између културе сећања и културе памћења, ове две синтагме не могу бити синоними.

С тим у вези, када говоримо о сличности обележја између значења одређених синтагми, пре можемо говорити о сличности између културе сећања и комуникативног сећања, него између културе сећања и културе памћења.

Иако је култура сећања један општији појам, комуникативно сећање, као део једне веће целине, у овом случају, садржи све оне карактеристике које смо приписали култури сећања.

„Комуникацијско сећање које је нестабилно и краткорочно креће се одоздо нагоре, у замишљеној друштвеној скали, док се политичко или културално памћење претвара

⁴ „Латински назив за три до пет генерација на које се протеже *комуникайивно* или *социјално сећање* гласи *saeculum*. Управо ту долазимо до чињенице у вези са одговорношћу наше генерације и актуелних елита српског друштва за преношење сјећања и формирање памћења на жртве геноцида у НДХ. Проста математичка рачуница [1941 + 75 = 2016; 2016 + 25 = 2041. Подаци из фусноте истог рада. Прим. Ђ. В.] прецизно показује да у овом периоду остајемо без преживјелих свједока геноцида и Другог свјетског рата и да потомци – они што долазе након друге и треће генерације – неће имати ни онај физички, породични контакт, тј. неће се сјетати својих дједова и бака из тог времена као ми данас. Потребно је, дакле, у нашем кључном прелазном периоду приближно од 2016. до 2041. године, уз сва досадашња достигнућа, одредити стабилне културалне оквире за памћење који ће бити остављени генерацијама што долазе. У разумијевању тих процеса требало би размотрити појам *реинтерпретације*, односно *ременијализације* одређених историјских садржаја” (Лозо, 2019. стр. 276). Ови, назовимо их, подаци, су нам изузетно важни у сагледавању свеобухватног значаја културе сећања и културе памћења за, у овом случају, српски национални идентитет, будући да је целокупно разумевање геноцида над Србима у НДХ један гранични догађај од посебне важности за разумевање многих идентитетских елемената, као и за посебно важно разумевање настанка Републике Српске, о чему говори историчар Драгослав Илић. Погледати: Илић, Драгослав и Јанковић, Марко и др. (2018). *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. Друго измјењено издање, стр. 28.

у експлицитно, хомогено и представља институционализовано кретање у правцу одозго надоле, од система ка појединцу (...)“ (Лозо, 2019. стр. 278).

Дакле, у сваком случају, неопходност објективног наратора је неминовна.

2. ЗАКЉУЧАК

Напоследку овог рада важно је истаћи да је тема културе сећања и културе памћења изузетно комплексна, да је литература, као што смо неколико пута поновили, у суштини са страног говорног подручја, и да управо због тога много шта у преведеним радовима зависи од сензибилитета самих преводаца, управо је зато најбоље користити изворне текстове, када за то постоји могућност.

Међутим, будући да аутори који се баве културом сећања и културом памћења, а који су са страних говорних подручја, врло често припаднике српског националног идентитета узимају као примере лоше праксе који злоупотребљавају културу сећања и памћења⁵, о чему смо говорили, и о чему ћемо тек говорити у неким будућим радовима, сматрамо разумевање значења кључних термина ових области првобитним и изузетно важним, како бисмо индивидуално, као појединци, али и заједно, као колектив, дали једну реалну објективну слику културе сећања и памћења, и показали да је истицање једног националног идентитета као примера лоше праксе, заправо, стварање једног наратива, који, у крајњем случају, чини нам се, жели да покаже да је познавање и прихватање културе сећања и културе памћења потребно, не нужно због опстанка колективног идентитета, већ превасходно због контролисања *његовог проблематичног потенцијала* (Асман, 2015. стр. 85), о чему говори Алаида Асман у наведеном раду.

Литература

Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Asman, A. (2015). Sećanje, individualno i kolektivno, u: M. Sladeček, J. Vasiljević, T. Petrović Trifunović (ur.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

⁵ „Нације које заснивају свој идентитет на свести о жртви, чији је једини циљ одржати живим сећање на претрпљену неправду како би се мобилисало херојство противичићење или легитимисали захтеви за њеним исправљањем, обележавају своје поразе уз велики патос и церемонијалност.

Упадљив пример за то пружају Срби, који су канонизовали трагичне хероје битке које су изгубили на Косову од отоманских Турака 1389. године; ови хероји славе се у годишњем црквеном календару, испевају им се оде у дугим епским песмама, али се користе и као гориво за обновљиве етничке битке” (Асман, 2015. стр. 79).

Или, примера ради: „И, доиста, порази су, с великим патосом и церемонијалним сјајем, предмет сећања и оживљавања тамо где нација заснива свој идентитет на свести о жртви. У таквим случајевима се сећање на претрпљену патњу и неправду, како би се, под спољашњим притиском, форсирала кохезија заједнице, дала легитимност претензијама и мобилизовао отпор. Посебно истакнут пример за то су Срби који се сећају пораза на Косову од стране Отоманског царства 1389. године на тај начин што су пале јунаке из оног времена уписали у свој национални календар светаца и тако сваке године ритуално обнављају спомен на њих (...). Волкан брка херојску националну семантику пораза са захтевом трауматизованих жртава да буду признате. Такво признање, на које су упућене трауматизоване жртве, може доћи само споља. То, међутим, Србима није било потребно; они су стабилизовали самодовољан национални мит у којем су своја херојска осећања конзервирани као у неком контејнеру, док она шест стотина година касније спретним Милошевићевим политичким инсценирањима нису реактивирани, како би међу становништвом *ad hoc* раширила колективно право на освету и насиље према босанским и албанским суседима” (Асман, 2011. стр. 77; 81).

- Asman, J. (2015). Kolektivno sećanje i kulturni identitet, u: M. Sladeček, J. Vasiljević, T. Petrović Trifunović (ur.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Илић, Д. и Јанковић, М. (2018). *Република Српска у Одбрамбено-оштрадинском рају*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. Друго измијењено издање.
- Лозо, П. Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској. *Годишњак за истраживање геноцида*. Музеј жртава геноцида Београд.
- Marić, S. (2004). *Filozofski rečnik*. Dereta.
- Preljević, V. (2005). Kulturno pamćenje, identitet i književnost, u: *Razlika/Difference 10/11*, Tuzla
- Sladeček, Michal i Jelena Vasiljević. Predgovor, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015.

TERMINOLOGICAL FRAME OF CULTURAL MEMORY AND REMEMBRANCE

Author: ĐINA VESIĆ

Email: vesic_djina@hotmail.com

Mentor: Full Prof. Nikola Grdinić

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Introduction: Often, in political, scientific, and other public discourses, we hear such syntagms as “cultural memory” or “cultural remembrance,” but even more often, we do not fully understand their meaning. The reason for this we may find, firstly, in the fact that the literature that deals with these rather important questions comes from foreign languages, which further means that our understanding depends on the sensibility of the translator, their understanding of the term, as well as, lastly, the intensity of the need to fully understand their meaning.

Aim: Having that in mind, the aim of this paper is to problematize the terminological aspect of cultural memory since it is a rather important area of cultural studies.

Are these syntagms absolute synonyms, as some authors use them? Is there a certain distinction in their meaning? Do the authors who use these terms with a clear distinction provide relevant explanations of them? Those are just some of the questions that this paper will deal with.

Material and Methods: Key methods that, among others, will be used in this paper are the methods of analysis and synthesis, as well as the methods of impugnement and proving.

Results: The results of the paper consist of presenting a clear distinction regarding terminological issues of cultural memory and cultural remembrance.

Conclusion: Understanding the clear distinction between the terms cultural memory and cultural remembrance is an addition to a better understanding of the importance of national identity, for which the terms mentioned above are fundamental.

Keywords: cultural memory, terminological frame, cultural studies

VINO U ANTIČKOM RIMU

Autor: HADŽI LUKA KRIVOKAPIĆ, Isidora Lazić, Sava Stamenković

e-mail: hadziluka02@gmail.com; isidoranlazic@gmail.com; stamenkovic1997@gmail.com

Mentor: Van. prof. Irena Ljubomirović

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Uticaj i nasleđe koje je ostavila rimska civilizacija ima direktan uticaj i na našu kulturu u 21. veku. Vino kao neizostavni deo rimske svakodnevce je ostalo ukorenjeno na gotovo svim prostorima koje je carstvo kontrolisalo. Iako je kultura, proizvodnja i konzumacija vina na Apeninskom poluostrvu potekla od kolonista iz Helade, Rim je svojim kulturnim uticajem, ekspanzijom i razvijenom trgovinom i transportom uspeo da rasprostrani ovu namirnicu u svaki kutak tada poznatog sveta. Imajući uvid u prosečnu konzumaciju ovog proizvoda u Rimskom carstvu, može se sa sigurnošću reći da je u Rimu vino imalo status strateške namirnice. Ubrzanim širenjem Rima i povećanjem konzumacije i potražnje usled razvijene trgovine, Rim je razvio i udario temelje masovne proizvodnje ovog proizvoda. Takođe, trgovina kopnenim i pomorskim putevima u čuvenim amforama učinila je da vino „zagospodari” Mediteranom, kao i da se proširi preko tadašnjih istočnih granica carstva, preko Rajne i Dunava u Germaniju.

Cilj rada: Cilj ovog rada je da prezentuje kakav je značaj vina bio za građane Rima, takođe, da da jasnu sliku i uvid u proizvodnju i konzumaciju ovog proizvoda u okvirima antičkog Rima, kao i da pokaže kakav je uticaj kultura pravljenja vina u Rimu imala na današnji razvoj ove poljoprivredne kulture.

Materijal i metode: Zbog nepostojanja velikog broja stručne literature striktno o ovoj temi, poslužili smo se naučnim radovima i literaturom iz oblasti svakodnevnog života Rimljana, kao i literaturom o rimskoj poljoprivredi. Takođe smo se oslonili na veliki broj internet članaka o ovoj temi.

Rezultat: Može se zaključiti da je vino u antičkom Rimu imalo veliki i bitan status. Bilo je vrlo konzumirano i cenjeno u svakodnevnom životu, ali je takođe bilo rasprostranjeno i u rimskoj religiji.

Zaključak: Opšte je poznato da najpoznatije vrste vina dolaze sa teritorija današnje Francuske, Španije i Portugala. Sve te teritorije su bile pod snažnim uticajem Rima i tako je podstaknuta kultura vinogradarstva na ovim oblastima. Smatramo da je Rim vrlo zaslužan za širenje ove poljoprivredne grane. Na kraju možemo da zaključimo da je Rim sa svojom kulturnom i teritorijalnom ekspanzijom donekle zaslužan za širenje kulture uzgoja i ispijanja vina u Zapadnoj Evropi i kasnije u ostatku tada nepoznatog sveta. Takođe, vidimo kakav je uticaj vina bio na svakodnevni život u Rimu i da se kao proizvod ono vrlo cenilo i imalo visok status.

Ključne riječi: vino; Rim; antika; vinogradarstvo; Rimsko carstvo; vino u Rimu

Uvod

Danas vino ima veliki uticaj u kulturi čitavog sveta. Iako su prvi tragovi o vinu stari čak 8000 godina i zabeleženi na prostorima Gruzije, Irana, kao i Kine, a prve vinarije pronađene na teritoriji današnje Jermenije, u Evropu je vino došlo preko Grčke, Egipta, Fenikije i njihovih razvijenih trgovačkih puteva.

Zbog svoje jednostavne proizvodnje, koja iziskuje samo vinovu lozu i pogodnu klimu,

kao i zbog sopstvenih opojnih osobina, brzo je postalo vrlo popularno, a pošto na obalama Mediterana divlja loza raste još od praistorije, a i zbog tople, mediteranske klime, prostori Grčke, Fenikije, Egipta i Trakije postaju idealna područja za uzgoj i pravljenje vina. Vrlo važan uticaj je imalo i u Egiptu i helenskom svetu, a u ostatak Evrope ga je uvela rimska ekspanzija, a zbog teritorijalno veće sfere uticaja, vino se proširilo i na ostale teritorije Evrope. Koristeći recepture preuzete od Grka i Kartaginjana, unapredili su kvalitet i proizvodnju svojih vina.

Uticaj i nasleđe koji je ostavila rimska civilizacija imaju direktan uticaj i na našu kulturu u 21. veku. Vino, kao neizostavni deo rimske svakodnevice, ostalo je ukorenjeno u gotovo svim prostorima koje je carstvo kontrolisalo.

Kultura proizvodnje i konzumacije vina na Apeninskom poluostrvu potekla je od kolonista iz Helade, a Rim je svojim kulturnim uticajem, ekspanzijom, razvijenom trgovinom i transportom uspeo da rasprostrani ovu namirnicu u svaki kutak tada poznatog sveta. Imajući uvid u prosečnu konzumaciju ove namirnice u Rimskom carstvu, može se sa sigurnošću reći da je u Rimu vino imalo status strateške namirnice, kao i pšenica i maslinovo ulje. Ubrzanim širenjem Rima i povećanjem konzumacije i potražnje usled razvijene trgovine, Rim je razvio i udario temelje masovne proizvodnje ovog produkta. Posledice toga se vide i danas u Francuskoj, Španiji, Italiji, Portugalu, Belgiji... Takođe, trgovina kopnenim i pomorskim putevima u čuvenim amforama učinila je da vino „zagospodari” Mediteranom, kao i da se proširi preko tadašnjih istočnih granica carstva, preko Rajne i Dunava u Germaniju.

U sledećem radu daćemo uvid u značaj koje je vino imalo u Rimu i izložiti informacije iz oblasti transporta vina i začetka proizvodnje na Apeninskom poluostrvu. Pošto su vino u Rimu konzumirali svi, od careva, konzula, preko običnih građana, legionara, pa do robova, pričaćemo o tome koji je značaj vina bio za sve ove društvene grupe, u kojoj se količini konzumiralo i na koji način. Obuhvatićemo i temu značaja vina u religiji antičkog Rima, kao i na koji način je Rim uticao na kulturu ispijanja ovog pića i dan-danas.

Nastanak i proizvodnja vina

Za vino često čujemo da je plod sunčane zemlje, božansko piće ili melem za dušu. Poznato je od pamtiveka i mali je broj onih koji se ne predaju uživanju koje nudi ovaj napitak. Boemi bi često rekli da je melem za dušu, a vrsni znalci da nudi uživanje mnogih čula.

Iako je neminovna gospodarica za proizvodnju vinova loza, danas ipak možemo pronaći najraznovrsnije ukuse vina, dostupno nam je u više različitih vrsta, tako da je zaista teško pronaći osobu kojoj apsolutno nijedno nije bar malo primamljivo, ali sada se postavlja pitanje: „Kako je vino nastalo?”

O hvalospevu vina zaista bismo mogli dugo govoriti, ali ako želimo da to uradimo na najbolji mogući način, a ujedno i jedini ispravan, onda je nužno da otputujemo kroz istoriju do samog početka stvaranja vina.

Do podataka o nastanku vina dolazimo preko arheoloških istraživanja, a gotovo je nemoguće ispratiti sva nova otkrića do kojih se dolazi na iskopavanjima u Egiptu, Kini, Mongoliji i Južnoj Americi.

O proizvodnji vina saznajemo iz grnčarije koja je otkrivena: analizama polena iz krčaga, analizama zrna, itd. Prema ispitivanjima koja su vršena na fosilizovanim semenkama grožđa, utvrđeno je da su se prva vina pravila još pre 6 miliona godina, dok postoje indicije da su najstarije vinarije nastale u Gruziji pre više od osam milenijuma.

Poznato nam je da se u neolitskom periodu vino pravilo pomoću posebnih presa. Najveći broj ovih presa pronađen je u dolini reke Mozela, u današnjoj Nemačkoj, dok je najstarija takva presa pronađena u Iranu, zajedno sa vrčom od devet litara. Obe stvari datiraju iz vremena od pre pet hiljada godina pre naše ere.

Istoriografi (Plinije, 2015, str. 77) smatraju da vino nije pronađeno ili izumljeno, već da se do njega spontano došlo.

Ne zna se tačno kako je vino nastalo, ali naravno, kao i za većinu stvari koje datiraju iz antičkog perioda, ima mnogo mitova i legendi. Ono u šta istoriografi čvrsto veruju, jeste da su Feničani, kao najveći moreplovci tog vremena, brodovima prevozili velike količine vina i tako su najzaslužniji što se konzumacija vina proširila po čitavom Mediteranu.

Samo neki od najpoznatijih mitova o vinu su oni o grčkom bogu Dionisu ili persijskoj ženi i fermetisanom grožđu.

Mit o Dionisu možda je i najpoznatiji od svih vezanih za vino. U grčkoj mitologiji, Dionis se smatrao bogom vina jer ga je otkrio dok je živio na planini Niza okružen nimfama. Podjednako je važan i poznat persijski mit o devojci koja je dospela u nemilost svog kralja. Ona je, dok je iščekivala svoju sudbinu, odlučila da sama sebi oduzme život, tako što bi popila sok od grožđa za koji je smatrala da je pokvaren. U ćupu se zapravo nalazilo vino koje je nastalo fermetisanjem grožđa i od njega se devojka osećala bolje i bila je veselija.

Ipak, jačanje vinokulture u Evropi svakako je zasluga Rimskog carstva. Zlatno doba rimske proizvodnje vina počelo je u 2. veku p. n. e, tokom perioda mira i napretka, nakon uspešnih osvajanja na području Mediterana.

Stari Rimljani su dosta vodili računa o samom uzgoju grožđa, tako da smo od njih saznali mnogo o vrstama i oboljenjima grožđa, kao i o karakteristikama zemljišta. Rimski istoriografi koji su u svojim delima pisali o vinu, uglavnom su navodili da su Rimljani bili vrsni vinogradari i vinari. Vino se u Rimu toliko proizvodilo da se u jednom trenutku pojavio višak vina na tržištu. Da bi sprečio pravljenje tih — moglo bi se reći — zaliha, car Domicijan je zabranio proizvodnju vina u provincijama izvan Apeninskog poluostrva, pa se tako vino slalo u druge krajeve zemlje i dalje izvozilo, a zalihe se nisu pravile.

Car Marko Aurelije Prob je 280. godine p. n. e. ukinuo tu Domicijanovu zabranu i počeo da sadi vinovu lozu u Galiji, Panoniji i Meziji.

Vino u svakodnevnom životu Rimljana

Nema sumnje da su drevni Rimljani bili nacija vinopija, tako da bi se moglo reći da je istorija Rima na neki način i istorija vina. Feničanska i grčka kultura snažno su uticale na Rim, pa samim tim i na navike koje se tiču konzumiranja alkohola. Baš kao i Grci, i bogati Rimljani su za okupljanja birali domove jer su na taj način u svojoj privatnosti mogli da naprave apsolutni užitek.

Iako su im bile poznate i druge vrste alkoholnih pića, glavno je svakako bilo vino. Pivo su, na primer, povezivali sa varvarima. U I veku n. e., Rim je trošio čitavih 23 miliona galona vina, što bi prevedeno u litre iznosilo 104,42 mililitra vina godišnje, što znači da je svaki vojnik ili građanin konzumirao oko 450 l vina godišnje. Vino se pilo svakodnevno: u kućama, na gozbama, u ritualima, vojničkom logorima itd., a konzumirali su ga bez obzira na godine ili zanimanje. Najviše se preferiralo i bilo u upotrebi slatko vino, sa visokim procentom alkohola, ponekad razblaživano vodom, a ponekad čisto, u zavisnosti od onoga koji ga ispija i njegovih afiniteta.

Vinu su se često dodavali začini kao što je anis, žalfija i drugo bilje ili su mu se aroma i slatkoća pojačavali medom. Tokom I veka n. e., nekoliko rimskih vinogorja bilo je na glasu kao ona iz kojih dolazi najprestižnije vino.

Najpoznatije od tadašnjih vina bilo je „Falernum” (Plinije, 2015, str. 90), vino čije je odležavanje trajalo čitavih 20 god. To je bilo omiljeno vino Julija Cezara.

Vina sa grčkih ostrva Hios i Lezbos spadala su takođe u prestižna i omiljena vina, koja su imala cenu koju prosečni građani sebi nisu mogli priuštiti. Reputacija Falernuma preživela je vekove — Gregorije iz Tura ga u svojim zapisima pominje i posle 150 godina od pada Rima.

Najbolje vino dobijalo se ceđenjem grožđa pod sopstvenom težinom i sakupljanjem soka koji se iz njega cedio, što je moglo da traje danima. Vino slabijeg kvaliteta dobijalo se intenzivnim gaženjem sakupljenog grožđa, prilikom čega je u vino odlazilo i dosta tanina. Najčešće se vino iz grožđa dobijalo presovanjem pod presama, od kojih su najjednostavnije bile one koje su se sastojale od poluga i ploča. Pomoću njih je istiskivan sok iz plodova, a zatim odlagan u keramičke posude, najčešće amfore. Vino je dolazilo u Rim iz raznih provincija, najviše iz Španije i Severne Afrike, a trgovalo se i u severnim provincijama i u južnoj Francuskoj, odnosno sa keltskom populacijom.

Vino je išlo kao sledovanje vojnika i konzumiralo se stalno jer voda u određenim regionima nije bila za piće. Rizik od zaraze i bolesti je pretio da desetkuje osvajačku vojsku, pa je izlaganje tom riziku bilo nepotrebno. Tako dolazimo do zaključka da je rimski vojnik pio vino umesto vode, što je imalo i druge efekte vezane za borbeni moral koji je često pospešivan vinskim kapljicama.

Da bi se ovo održavalo na određenom nivou, carevi su morali naći način da svoje vojne kontingente snabdevaju u udaljenim provincijama gde nije bilo vinograda. Tu dolazimo do drugog problema koji će kasnije dovesti do sasvim novih stvari u proizvodnji vina.

Vino se pilo kako kod kuće uz obroke, tako i po tadašnjim gostionicama, kao osnovno piće. Takve gostionice su bile omiljena mesta rimskog plemstva.

Različit je bio kvalitet vina, samim tim i njegova cena, u zavisnosti od mesta i načina proizvodnje. Smatra se da je najprestižnije vino dobavljano iz današnje Grčke.

Iako je u početku uživanje u alkoholu bilo rezervisano samo za bogate, situacija se vremenom promenila. Carstvo je postajalo sve bogatije, pa su u pićima jednako uživali i vojnici, seljaci, pa ponekad čak i robovi. Vino je postalo dostupno svima, ali jasno, vremenom je piće postajalo i problem, posebno u vojsci, pa se i sam filozof Seneka pitao koliko su vojnici uopšte trezni tokom pohoda.

Transport vina

Jedna od glavnih trgovinskih grana Rima je bila izvoz vina. Kako je rasla njegova moć, tako je i rasprostranjenost trgovine rasla.

Rimski trgovci su bili orni da trguju, kako sa saveznicima, tako i sa neprijateljima. Vino se izvozilo od Kartagine i naroda južne Španije, do keltskih plemena u Galiji i germanskih plemena u dolinama reka Rajne i Dunava.

Tako je Julije Cezar tokom svog pohoda u Galiji zatekao dvojicu rimskih trgovca koji su već širili svoje poslovanje na tu oblast. Tokom prelaska iz republikanskog uređenja u carstvo tokom 1. veka pre naše ere, veliki broj provincija koje su imale uslove za uzgoj vinove loze, a koje su do tada nabavljale vino iz Rima, krenule su same da gaje grožđe i proizvode vino. Tako je Rim na tržištu dobio konkurenciju, što je direktno uticalo na cenu vina koja se smanjila.

Vremenom, kako bi smanjili cene transporta, i sami Rimljani su podsticali proizvodnju vina u oblastima Galije i Španije tako što su slali ratne penzionere koji su imali veliko iskustvo u uzgoju i proizvodnji. Tamo su obrazovali prve vinograde i tako su ti krajevi kroz vreme postali najveći proizvođači vina različitih sorti.

Pokazatelj obimnosti trgovine je i to što su obični ljudi imali obilje kovanog novca koji im je služio za kupovinu, ali i prodaju vina.

Transport vina se vršio u amforama. Amfore su bile velike trbušne vaze sa dvema ručkama i na dnu se nalazio šiljak koji se zabadao u pesak. Pravljene su od pečene gline. Bile su različitih dimenzija, ali obično je u jednoj amfori moglo stati 50 litara vina.

Postojala su dva načina transporta: kopnom i morem. Kopnom se išlo na bliže destinacije i u tom slučaju bi se koristila zaprežna kola koja su vukli konji, a morem se išlo u dalje zemlje. Amfore bi se u svakom slučaju dobro vezale užetom i tako transportovale.

Vino u rimskim religijama

Poznato je da su Rimljani bili veliki poštovaoci religije.

Do 5. veka je bilo zastupljeno isključivo mnogoboštvo, da bi posle Milanskog edikta 313. godine, kada su uvedene verske slobode naroda, većinski deo postao hrišćanski.

Rimljani su po ugledu na grčke mitološke bogove izmislili njihove pandane u svojoj mitologiji. Tako je kod Grka bog vina bio Dionis, a u Rimu je to bio bog Bah. On je bio rimski bog vina i poljoprivrednih kultura; biljke koje su ga simbolisale su vinova loza i bršljan. Njegovo ime poticalo je od reči *bacca* što znači bobica, to jest grozd. U njegovu čast održavane su „bahanalije”, koje su predstavljale festival vina gde su učesnici tog događaja konzumirali velike količine alkohola. Zbog orgija i nečasnih radnji koje su se tamo događale, Senat je zabranio ovu manifestaciju 186 g. p. n. e.

Bahanalije su se odigravale u Rimu i na jugu Italije. Ovi događaji su bili poznati i pod nazivom Dionizije, zbog grčkog boga vina.

Prelaskom većine rimskog naroda na hrišćanstvo, vino ipak nije izgubilo svoj religijski značaj. U hrišćanskim crkvama je tokom evharistije (tj. liturgije) na oltaru prinošena žrtva u svojstvu vina za koje se verovalo da se u tom obredu pretvara u krv i telo Isusa Hrista, koje bi učesnici na liturgiji konzumirali sa velikim poštovanjem, verujući da piju samu krv Isusovu.

Zaključak

U ovom radu se moglo zaključiti kakav je bio status vina u antičkom Rimu.

U današnjici vino ima status prestižne namirnice koja dostiže enormne cene na tržištima, a takođe je neizostavni deo mediteranske kuhinje.

U Rimu je ispijanje vina bilo deo svakodnevice. Pili su ga svi društveni staleži, od državnih službenika, preko običnih građana, legionara, pa sve do robova. To bi moglo da se meri sa značajem koje ima pivo u Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Austriji ili Češkoj.

Po procenama koje su vršene na ovu temu, pretpostavlja se da je potrošnja vina u Rimu bila tolika da je po statistici svaki građanin Rima pio jednu flašu zapremine, jedan litar vina dnevno. Iz toga se vidi da je vino stvarno bilo deo rimske svakodnevice i neizostavni deo svakog obroka.

Utica j Rima na proizvodnju vina ima svoje primere i dan-danas. Opšte je poznato da najpoznatije vrste vina dolaze sa teritorija današnje Francuske, Španije, Portugala; sve te teritorije su bile pod snažnim uticajem Rima i Rim je kulturu vinogradarstva podstakao na ovim oblastima. Da ovo božansko piće u Rimu nije bilo obožavano u ovolikoj meri, i da se Rimljani nisu svim snaga trudili da ga prošire na sve delove svoje teritorije, možda se danas ne bi konzumiralo u ovolikoj meri.

Smatramo da je Rim vrlo zaslužan za širenje ove poljoprivredne grane u velikoj meri. Na kraju možemo da zaključimo da je Rim sa svojom kulturnom i teritorijalnom ekspanzijom donekle zaslužan za širenje kulture uzgoja i ispijanja vina u Zapadnoj Evropi i kasnije u ostatku tada nepoznatog sveta. Na osnovu svega rečenog, vidimo koliko se vino koristilo u svakodnevnom životu Rimljana i izvesno je da je ovaj proizvod bio vrlo cenjen.

Literatura

Alvarez, Sandra: <https://www.karwansaraypublishers.com/blogs/ancient-history-blog/brief-history-roman-wine>

Bulley, Carlo: <https://www.cbc.ca/natureofthings/features/what-does-a-two-thousand-year-old-wine-taste-like>

Johnson, H. *Vintage: The story of Wine*, 1989.

Plinije. *Istorija prirode*, Beograd, 2015.

Stoiljković, Vladan: https://www.academia.edu/18320072/Rimljani_i_vino

Warner, Allen: https://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/wine/wine.html

Wikipedia: https://hmn.wiki/bs/Ancient_Rome_and_wine

WINE IN ANCIENT ROME

Authors: HADŽI LUKA KRIVOKAPIĆ, Isidora Lazić, Sava Stamenković

Email: hadziluka02@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Irena Ljubomirović

Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: The influence and legacy left by the Roman civilization have a direct impact on our culture in the 21st century. Wine, as an indispensable part of everyday Roman life, remained rooted in almost all areas controlled by the empire. Furthermore, if the culture of wine production and consumption on the Apennine peninsula came from the colonists from Hellas, Rome, with its cultural influence, expansion, and developed trade and transport, managed to spread this idea to every corner of the known world at the time.

Aim: The goal of this paper was to provide and present the importance of wine for the citizens of Rome, to give a clear picture and insight into the production and consumption of this product within the framework of ancient Rome, and to show what influence the wine-making culture in Rome had on today's development of this crop.

Material and Methods: In the absence of a large amount of professional literature strictly on this topic, we used scientific works and literature from the field of the daily life of Romans as well as literature on Roman agriculture. We also relied on a large number of internet articles on this topic.

Result: It can be concluded that wine had a very great and important status in ancient Rome. It was widely consumed and appreciated in everyday life, but it was also widespread in Roman religion.

Conclusion: It is generally known that the most famous types of wine come from the territories of today's France, Spain, and Portugal. All those territories were under a strong influence, and Rome encouraged the culture of viticulture in these areas. We believe that Rome is responsible for the expansion of this agricultural branch to a large extent.

Keywords: wine, Rome, antiquity, viticulture, Roman Empire, wine in Rome

ЗАСТУПЉЕНОСТ (ПСЕУДО)ИСТОРИЈЕ НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА – КРАТАК ОСВРТ

Аутор: МАЈА ВИДОВИЋ

Имејл: klubistoricaraposavina@gmail.com

Ментор: Др Немања Девећ

Институт за савремену историју у Београду

Увод: Друштвене мреже постале су саставни дио друштва. Путем њих се пласирају бројне информације, мишљење, идеје и друго. Свједоци смо да су се бројне науке, тим путем, нашле на мети многих самопрозваних научника, академика и стручњака, а једна од њих је и историја. Историја, као наука, увијек је била погодно тле за развој бројних, наметнутих, псеудо-анализа, заблуда и других ненаучних чињеница. Стога је она око себе, путем друштвених платформи, окупила групу самопрозваних историчара, чији је циљ да „наруше” основне постулате историје као науке.

Циљ: Идеја овог рада јесте да се, у том контексту, посебна пажња посвети анализи одабраног садржаја доступног путем интернет платформи, тачније друштвених мрежа и бројних веб-сајтова. У раду ће се анализирати колико су те групе људи утицајне за шире јавне масе, те који је број њихових пратилаца путем друштвених мрежа, затим обратити пажњу на њихове методе приступа широј јавној маси. Дакле, да се на основу кратког прегледа пронађе срж проблема и начини како превазићи ту проблематику, те шта школовани историчари и истраживачи могу да подуму, и шта су подузели, да би се спријечила, слободно може да се каже, бизарна појава псеудосадржаја.

Материјал и методе: У раду ће бити примењена метода кратког прегледа уз коришћење доступне литературе и интернет садржаја.

Резултати и закључак: На основу кратког прегледа и анализе садржаја, доступног и одабраног, доћи ћемо до закључка колико је јавно мијење упућено у методологију научног истраживања, и на који начин они посматрају историју као науку. Покушаћемо да у раду истакнемо значај историје као науке, прије свега, пласирајући провјерене информације путем друштвених мрежа.

Кључне ријечи: историја; псеудоисторија; наука; друштвене мреже; удружења; друштвене странице

Увод

Свједоци смо да живимо у времену гдје се информације преносе и усвајају путем друштвених платформи. Све што се догађа, било да се ради у локалној заједници, региону, држави или свијету, бива врло брзо објављено на друштвене мреже. Самим тим се, знање и вјештине, врло лако и брзо усвајају. Међутим, колико год је тај напредак донио успјеха, толико је за собом оставио простора за ширење бројних негативних ствари, истицање појединаца те негирање постојања научних метода. Понекада такве вијести, просто, доминирају на друштвеним мрежама. Једна од њих јесте и пласирање лажног или псеудосадржаја, посебно се то односи на поље историје, медицине али многих других наука које су подлегле том утицају. Поменуто

наука – историја, има врло погодно тле за развој бројних заблуда, манипулација, као и фалсификовања прошлости. Дакле, наука која привлачи бројне псеудоисторичаре у потрази за, како они то називају, скривеном историјом. Управо због тога смо се одлучили да у раду представимо лице и наличје дјеловања друштвених мрежа на јавно мњење. Оно што ћемо покушати да уочимо јесте колико су псеудосадржаји примамљиви за јавност и на који начин и гдје се све пласирају. Затим, оно најважније, да откријемо који је број њихових пратилаца. Упоредо с тим, жељели смо да видимо и реакцију стручњака. На који начин се струка може одбрани, и да ли та борба, заиста, има смисла.

Шта је друштвена мрежа?

За почетак да видимо шта је то друштвена мрежа. Дакле, према дефиницији, *Друштвене мреже* су заједнице које формирају различити корисници и организације које међусобно комуницирају на *Интернет илајформи*. Свака друштвена мрежа има своје циљеве и употребе, а садржај мора бити прилагођен сваком од њих (Друштвене мреже. Преузето 10. септембра 2022, са <https://sr.economy-pedia.com/11040338-social-media>). Неке од главних друштвених мрежа су Фејсбук, Инстаграм, Твиттер, Гуил, Тик Ток. Међутим, за мултимедијални садржај најприступачнија и највише кориштена друштвена мрежа/платформа јесте Јутјуб (Youtube). О њеном утицају и погодностима за ширење псеудонауке нешто више ћемо говорити у наставку текста.

Предности и мане друштвене мреже

Предности друштвених мрежа су огромне, поготово јер живимо у времену развоја технологије, може се рећи све више у том виртуелном свијету. Стога, неке од предности су:

1. Непосредна комуникација – може се одмах објавити садржај и убрзо видјети реакција корисника.
2. Могућности за запошљавање – може да послужи као „одскочна даска” за нуђење атрактивног мотивационог писма (Данас многе компаније, или газде, претражују друштвене профиле својих кандидата како би се што боље информисали о кандидату).
3. Подјела знања – Корисници мрежа могу се удружити како би размијенили детаљније информације о ономе што их занима.
4. Добра платформа за маркетинг – пласирање и брендирање садржаја компаније, удружења или саме личности.

Да не наводимо даље, ово су ипак најосновније предности.

Док су неке од мана:

1. Преваре и обмане на друштвеним мрежама – креирање лажних профила, понуда и другог лажног садржаја.
2. Зависност – остављање по страни обавеза ради неограниченог сурфања.
3. Пласирање лажног садржаја – креирање лажних група са лажним псеудосадржајем и друго.

Укратко о историји као науци

Сама ријеч историја (istoria) је грчког поријекла, и означава потрагу, знање стечено трагањем. Према старогрчкој митологији Клио, муза заштитница историје, била је ћерка врховног бога Зевса и титанке Мнемозине, чије само име значи „памћење” (Срејовић, Д., Цермановић, А., 1989, стр. 271–272). Дакле, историја је посвећена догађајима, процесима, личностима и разним друштвеним структурама из прошлости. Заправо, од времена просветитељства, историја има два значења. Прво је да је историја по себи, прошлост каква се одиграла, а друго, та прошлост у тумачењима и реконструкцијама историчара (Антић, Ч., 2017, стр. 17). Реконструкција историје током вијекова њеног развоја, посебно у модерно доба, послије раздобља и интелектуалне револуције у Европи, подразумејева одређену научну методологију.

Преломни тренутак у конструисању историографије, према сагласности великог броја историчара, десио се за вријеме дјеловања историчара Леополда фон Ранкеа. Радило се о комплексном и дугом процесу који је трајао током већег дијела 19. вијека, а који су јасно обиљежиле двије подједнако важне, међусобно прожете појаве: професионализација историје и рађање универзитетске историографије као професионалне науке, са једне стране и, са друге, формулисање научне методологије историографског рада, уобличене спајањем методичке ерудиције са филолошком методом критике текста (за коју је највећу заслугу имао управо поменути историчар Леополд фон Ранке), и потом општеприхватање метода „критике извора”, као темељног метода историчаревог рада (Јовановић, М., Радић, Р., (2009), стр. 15).

Ко су псеудоисторичари и када се јављају код нас?

О проблему псеудоисторије, као и о појави псеудоисторичара и пласирања ненаучног садржаја највише се, данас, овим питањем баве професор др **Радивој Радић**, те, у скороје вријеме, историчар **Димитрије Марковић**. Поред њих, у борби против псеудоисторичара истичу се још историчар **Дејан Ристић**, проф. др **Радован Пилиповић**, ма **Жарко Вељковић**, те проф. др **Борис Стојковски**. Управо поменути, професор др Радивој Радић, написао је двије студије о тој проблематици, а то су: *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоуупотребе: слово хронике „новоромантичара”* (која је имала два издања), и *Клио се сјиди: хроника злочинавања историјске науке*, док је историчар **Димитрије Марковић** написао обимну студију под називом *Сербонини сведоци. Псеудоисторичари, неонацизам и црква*.

У књизи *Клио се сјиди...* професор *Радивој Радић* наводи да је, заправо, један од услова који је погодовао ширењу псеудоисторије у нашој средини проистекао из појаве да су се на подручју историје и археологије, које су у 20. вијеку доживјеле снажан успон, почели појављивати ненаучни елементи. Такође, професор се позива на крилатицу *Едварда А. Фримена*, енглеског историчара са краја 19. вијека, који је наглашавао да је *историја хроника прошлости. То је мало за последицу да историја, као наука, склизне до нивоа на коме мишљење и мишоложизоване конструкције „хране” наше друштво. Једном речју, све се свело на дојму коју није хитно доказивати него у њу треба слепо веровати*, истиче професор у књизи (Радић, Р., 2016, стр. 11–12).

Они који креирају ове теорије спадају у неформалну групу самопрозваних историчара, под називом „српска аутохтоничка школа”. Зачетници овог, ненаучног, приступа историји су *Пантелија Срећковић*, *Милош Милојевић* и *Сима Лукин – Лазић*. Поред њих, у ту групу данас спадају и *Горан Шарић*, *Славица Шетић*, *Радован Дамјановић*, *Милутин Јаћимовић*, *Божидар Мићковић*, *Александар Шарић*, *Миро-*

Љуб Пејировић, Божидар Митровић и други. Треба напоменути да су овој групи припадали и Јован И. Деретић, Момир Јовић, Слободан Јарчевић, Ђорђе Јанковић, Реља Новаковић, Олија Луковић – Пјановић, Радивоје Пешић, Светислав Билдија, Милић Сijanковић (Милић од Мачве) и други (Марковић, Д, 2022, стр. 7).

Од набројане групе, предводник псеудоисторичара био је Јован И. Деретић, али је већ пред крај живота водећу улогу преузео „хрватски историчар и католички теолог” Горан Шарић.

Дјеловање путем друштвених мрежа

Најпогодније тле за ширење разних идеја јесу друштвене мреже, међу којима се истичу Фејсбук (Мета) и Јутјуб. Стога су неке од страница дјеловања наведених самопрозваних историчара лични профили на Фејсбук мрежи те групе и странице којима управљају, попут странице Милош С. Милојевић (Преузето 10. септембра 2022, са <https://www.facebook.com/miloscrnabara>), која има преко 10 000 пратилаца. Ако се анализира садржај те странице, наћи ће се текстови који се, углавном, односе на питање досељавања Словена на Балканско полуострво. Поред наведене странице, могу се пронаћи још „Zabranjena istorija Srba”, „Забрањена историја, Милош С. Милојевић”, Србско историјско друштво „Милош С. Милојевић” Сомбор, „Милош С. Милојевић” Лозница и слично.

На поменутој страници Милош С. Милојевић сваки историчар који подржава теорију Константина VII Порфирогенита и његово дјело *О ујављању народима* сматра се најгорим Србином, плаћеником, издајником и назива се сличним погрдним именима. Цитирамо, *Сваки Србин који подржава Порфирогенитија, прикрива највећи геноцид над Србима* (Милош С. Милојевић (30. августа 2021), преузето 11. септембра 2022, са <https://www.facebook.com/miloscrnabara>), затим *Ништа од народној (националној) интереса док се из наставној плану и програма и уџбеника историје не уклони Порфирогенитиј и „Византијска реконструкција!”* (Милош С. Милојевић, (29. август 2021), преузето 11. септембар 2022, са <https://www.facebook.com/miloscrnabara>). Ово су само неке од објава предводника ове странице. Након што им је страница хакована прошле године, морали су да направе нову, па се тако сада оглашавају путем нове, назива *Милош С. Милојевић* (Преузето 11. септембра 2022, са <https://www.facebook.com/milosstmilojevic>), гдје и даље не престају са нападом на историчаре, посебно потписнике *Апела 142* из 2019. године, против новог таласа псеудоисторије и митоманије. Овај апел је потписало преко 140 стручњака из области друштвено-хуманистичких наука (*Apel protiv novog talasa pseudoistorije i mitomanije* (25. новембар 2013), преузето 11. септембар 2022, са <http://www.seecult.org/vest/apel-protiv-novog-talasa-pseudoistorije-i-mitomanije>). Потписници апела су позвали све колеге и грађане да јавном подршком научним чињеницама које су приложили о мјесту Милоша С. Милојевића у култури, прошлости и научној историографији одлучно допринесу даљој афирмацији научне историографије и других хуманистичких дисциплина у Србији. *Свесни чињенице да је јавни простор отворен за различите садржаје, ми, историчари, историјари уметности, археолози, антрополози, класични филолози и теолози, осећамо одговорност и обавезу да јавно и одлучно укажемо на изразито нејавне и дуорочно веома штељиве последице последњеј новоромантичарској таласа који у свим приликама ad hominem најави носиоце научне историографске методологије*, навели су потписници апела, сматрајући да пропагатори стваралаштва Милоша С. Милојевића, ратника у Српско-турским ратовима, националног радника и чиновника администрације Кнежевине и Краљевине Србије, члана Српског ученог друштва, очито заборављају да су његови

Одломци историје српских (југославенских) земаља препуни фантастичних њасуса о боравку 'српских' Срба у централној Азији и у Африци, као и о судару српских Срба са Кинезима. Такође, да су Народне њесме и обичаји укљиној народа српској, објављене у три тома, пуне измишљене и крајње мистификоване фолклористичке љрађе која је још у време своја љрвој људликовања љосћала љасна љо српске националне љнтересе у Српској Србији и Македонији, и љо у љој мери да ју је српска крићика друће љоловине XIX века одмах љрејознала као инсинуације и одбацила, истичу потписници у Апелу (Исто).

Друго исказивање родољубља и патриотизма псеудоисторичара јесте позивање на крилатицу Срби – народ најсрпарији, што је заправо наслов књиге **Олге Луковић – Пјановић**, која је код српских псеудоисторичара, па и дијелова нашег друштва, а посебно у дијаспори, постала култна личност, док је њена књига постала нека врста новог „Светог писма” код Срба. Како професор Радивој Радић истиче у књизи *Клио се сјиди...*, љосћођа Олја Луковић Пјановић је звучни наслов своје књиге, а љоказаће се љођрешино, љреузела из дела љозновизантијској историћара Лаоника Халкокондила. Превод љрчкој љексћиа из сјиса Лаоника Халкокондила љласи „После љоја је Мурај кренуо љроћив Миза (Бућара) и Трибала (Срба). Овај род (дакле и Бућари и Срби) најсрпарији је и највећи међу свим народима на свейу!” (Радић, Р. 2016, стр. 14). Ако укуцамо на Гугл (Google) претраживачу крилатицу Срби народ најсрпарији, добићемо око **193 000 резултата**. На самом почетку налази се књига поменуће ауторке у ПДФ формату, а затим називи издавачких кућа гдје се може наћавити сама књига. Књига кошта свега **25 евра**, ако имамо у виду да је у наставцима (тј. има 3 тома), укупан износ је **75 евра**. Можемо да примијетимо да је то уносан посао, ако имамо у виду да је потражња за књигом велика. Након неколико понућених продајних примјера књиге, слиједе наслови попут *Srbi su najstariji narod i potječu od Noinog sina! – naučnik sa Harvarda šokirao svijet*, чланак је објављен у хрватским новинама *Јутарњи лист* (Jutarnji list, 21. септембар 2013, преузето 12. септембра 2022, са <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/srbi-su-najstariji-narod-i-potjecu-od-noinog-sina-znanstvenik-s-harvarda-sokirao-svijet-1071170>).

Наравно, овдје је ријеч о *Анаћолију Кљосову*, чији је рад заправо подлегао бројним критикама руске науке. Текст под насловом *ДНК демаћоија Анаћолија Кљосова*, који на основу релевантних извора оспорава научност (ДНК-демагогија Анатолија Кљосова, 13. јануар 2015, преузето 12. септембар, са <https://trv-science.ru/2015/01/dnk-demagogiya-kljosova/>), налази се на интернет платформи, док је на српски језик текст превео историчар Димитрија Марковића, који се уједно и детаљно позабавио питањем научности Кљосова, у књизи *Сербонини свједоци...* Дакле, док је била актуелна тема, бројни портали су објавили ову вијест као сензационалну, без жеље да провјере истинитост. Тако да се и данас ова вијест налази на порталима попут БН, Б92, Србин инфо и тако даље. Затим, ако укуцамо само име **Антолиј Кљосов**, добићемо око **9 290 резултата**. На самом почетку налази се, као и код Олге Пјановић, његова књига која се може онлајн купити, под насловом **Порекло Словена, осврћи на ДНК**. Након тога долазе чланци са портала *Србске новине*, под насловима *Срби су љореклом са Балкана (Хелма)* (Србске новине, 8. април 2022, преузето 12. септембар 2022, са <http://srbskenovine.com/srbi-su-poreklom-sa-balkana-helma-anatolij-kljosov/>), затим Антолиј Кљосов *Оћкуд су се љојавили Словени?*, на порталу Расен (Расен, 18. март 2017, преузето 12. септембар 2022, са <https://www.rasen.rs/2017/03/anatolij-kljosov-otkud-su-se-pojaviли-sloveni-indoevropljani-odgovor-daje-dnk-genealogija/>).

Такође, један од занимљивих наслова на интернету, под крилатицом Срби – народ најстарији, јесте *Срби народ најсрпарији – а ићиа ако јесу?*, са веб-сајта звучног назива *Борба за ићину* (Борба за истину, 5. фебруар 2020, преузето 13. септембра 2022, са <https://borbazaistinu.rs/srbi-narod-najstariji-a-sta-ako-jeste%E2%81%A3/>). Овдје се,

анонимни аутор, позива на древни српски језик, који су Срби, тобоже, заборавили под утицајем забрана бечко-берлинских школа. Наравно, треба да напоменемо да је ово једна од главних метода „научног” истраживања поменутих „историчара”, „етнолога”, „археолога” и других научних звања, позивање на етимологију ријечи, нарочито ако у себи садрже ћирилична слова „с”, „р” и „џ”.

Идемо даље, пошто смо већ поменули крилатицу *бечко-берлинска школа*, наш следећи задатак јесте да провјеримо на претраживачу шта нам Гугл (Google) може о томе понудити. Под тим појмом имамо око **5 070 резултата**.

Први резултат, псеудосадржаја, носи наслов *Шта је српска аутохтонистичка историјска школа?*, на порталу *Trebinjelive.com*. Читајући садржај, наравно, позивају се на губитак самољубља или родољубља, као и непознавање своје прошлости, која вуче своје коријене још из античког доба. Цитирамо, *U „zvaničnoj” istoriji, nema pomena o antičkoj istoriji Srba u predhrišćanskom i ranom hrišćanskom periodu, sve do gore pomenutog 7. vijeka nove ere. Pred licem svijeta do danas je skrivena istorija Srba, koji se kao narod pominju u mnogim pisanim istorijskim dokumentima i to nekoliko hiljada godina prije Hristovog rođenja* (Trebinjelive, 8. јануар 2015, преузето 13. септембар 2022, са <https://trebinjelive.info/2015/01/08/sta-je-srpska-autohtonisticka-istorijska-skola/>).

Кривци за овакво стање, према изјави аутора чланка, јесу српски историчари, „плаћеници” Ватикана и присталице тзв. бечко-берлинске школе. Цитирамо, *Dobrim dijelom zahvaljujući i našim „istoričarima” koji su je u potpunosti prihvatili i koji se i danas žestoko bore da sve ostalo omalovaže i ospore, a prije svega svoj narod i sopstvenu istoriju. Pripadnici ove škole i dan-danas su zvanični istoričari u srpskim institucijama i čvrsto se drže naučenog. Zašto? Pa jednostavno, zato što time održavaju svoje pozicije profesora i akademika. Ako dozvole da prevlada Srpska autohtonistička istorijska škola, oni bi morali da se vrate u đачке klupe, a time bi izgubili svoje titule.* (Исто)

Дакле, пошто (антисрпски) историчари нису „довољно” информисани, онда нису чули за „кључ” који одређује старост српског народа на Балкану, а то је „винчанско писмо”, писано на чисто „српском језику” и „српским писмом”, као што то тврде наши стручњаци аутохтонисти, наводећи да су *Svi oni bili pripadnici srpskog naroda i pisali su Vinčaćkim pismom – prvobitnim srpskim pismom* (Исто).

Да не идемо у детаље, у тексту се, као пропратни материјал, може пронаћи слика „богиње Сербоне са препознатљивим српским симболом” алудирајући на крст са четири ћирилична слова „с”, као и видео-материјал препоруке за гледање, попут Ђорђа Јанковића, Јована И. Деретића, Анатолија Кљосова и други видео-садржаји сличних аутора. За оне који желе знати више ту је, на самом крају, списак препоручене литературе, као нпр. Јован И. Деретић, *Анџика Срдија*; Драшко Шћекић, *Соради*; Слободан Јарчевић, *Није било досељавања* итд.

Пошто постоји могућност јавног коментарисања текста, може се прочитати занимљиво гледиште јавног мњења на садржај текста, углавном је то хвалоспјев. Неки од коментара су „Izuzetna tema. Krađom istorije čupaju nam korene. Mislim da je razlog uništavanja Srba od strane Vatikana mnogo dublje od religije i prostora koji zauzimamo...”

Још један занимљив текст под звучним насловом јесте *Вайишканско укидање српској језика у српским школама*, на порталу *Баварски њорнал*, говорећи о дјеловању „бечко-берлинске школе” против српског народа. Аутор текста је извјесни *Хаџи Драјиша Шоћ*, потписује се као професор историје и директор издавачке куће „Јерусалим” из Бара. Текст почиње као сваки прави новинарски чланак, цитирамо *Вайишканска, а касније и бечко-берлинска школа су избрисали историју српског народа!*. Наравно, и он се позива на Константина VII Порфирогенита, који је, изгледа, „трн у оку” аутохтониста, као и његове дјело, које је, наводно, фалсификат.

Текст завршава уђећењем *да је ујорна вайишканско-бечко-берлинска школа доживјела свој врхунац и њој послије вишевијековној бајанелисања љаве историје! Веома*

је ишешко доћи до свијести људи и објаснити им да је Хелм или Балканско полуострво вишемиленијумска историјска српска народа (Хаџи Драгиша Шоћ, 19. мај 2018, преузето 18. септембар 2022, са <http://www.D1%83%D0%BC%D0%BD%D0%B5/%D1%83%D1%82%D1%83%D0%BA.php>).

Према наведеним текстовима, изгледа да историчари зарађују много новца као „страни плаћеници”. Међутим...

Шта нам кажу бројке?

У извјештају **Фонда за науку Србије из 2019. године** стоји да за 100% ангажман редован професор има **165. 000, 00 динара плату** (око 1, 406. 36 евра) Скрамно, рекло би се, ако су плаћеници бечко–берлинске школе. Стога, већина истраживача свој ангажман покушава да надомири бројним стипендијама, домаћим или страним, хонорарима у бројним активностима и пројектима, што не алудира на то да су плаћеници (Фонд за науку Србије 2019, приступљено 19. септембар 2022, са <http://fondzanauku.gov.rs/wp-content/uploads/2020/06/Programi-Fonda-za-nauku-Visina-naknade-istrzivaca.pdf>). Треба напоменути да ништа боља ситуација није ни у Републици Српској, као ни у региону.

Шта нам каже Јутјуб на тему „Срби – народ најстарији!”, „Забрањена историја Срба” или „Антатолиј Кљосов”?

Када укуцамо на претраживачу појам *Забрањена историја Срба*, добићемо око **21 700 резултата**. Да бисмо преслушали све снимке, требала би нам читава вјечност, стога ћемо се позабавити неким од њих. Један од главних канала за презентовање псеудоисторије јесте *Глобал Србија* (Преузето 19. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/c/SrbijaGlobal>), који тренутно има **82 300 пратилаца**. Што није мало, ако узмемо у обзир да на примјер канал *Културној центри из Новог Сада* има **34 хиљаде пратилаца**. На поменутој тему канал *Глобал Србија* нуди неколико листи, па тако једна од њих носи назив *Порекло Срба – историја Срба*. Садржи тринаест видео-снимака, под сличним називом, као нпр. *Докази који руше званичну историју, Свјетски научници потврдили – у Србији рођена европска цивилизација* итд. Друга занимљива листа носи назив *Српски језик Европе* (чудно је што овај пут нису употребили назив Србски, опаска аутора). Ту имамо шест видео-снимака са врло занимљивим насловима попут *Историја Срба – староречки настао из српској*, затим *Историја Срба – Платон потврђује српске аутохтонисте*, *Српски језички код – скривена историја и слично*. Главни наратор у снимцима није нико други него *Александар Шарпић*.

Наредни канал за праћење бројних заблуда о тзв. забрањеној историји Срба јесте *Балкан инфо* (Преузето 19. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/c/tvbalkaninfo>), платформа намијењена за све, како научнике тако и самопрозване научнике, публицисте, познате личности и друге атрактивне особе. Овај канал прати **478 хиљада пратилаца**, и посједује преко **6 хиљада снимака**. Канал је основан са циљем да свако ко жели нешто да каже на било коју тему може то да учини без проблема. Тако су, отвореним приступом, своје присуство уприличили и Јован И. Деретић, Александар Шарпић, Радован Дамјановић, Мирољуб Петровић и Горан Шарић, једни од водећих псеудоисторичара, надрилекара и носиоци многих других епитета која су себи сами приписали. Главна тема је **Забрањена историја**, јер све што они говоре је забрањено или скривено (иако су све вријеме присутни у јавности, опаска аутора), а понекада су то и капитална открића. **Овдје се поставља питање**

ако је нешто забрањено, како онда да је доступно јавности?

Док нпр. **Нови сџандард** има свега **28 300 пратилаца**, а његов је главни циљ *йокушај оџйора у времену йривижализације медија и информација уојшйе џе убр-заној йројадања новинарсџива, јер у својим емисијама, угошђавајући најдоље домаће и йреводећи исџакнуџе свеџске ауџоре џој жанра, йорџал неџује аналиџичко нови-нарсџиво, насџојеђи да својим чийаоцима у временима брзих йромена освейли йоли-џичке и грује йрендове у земљи и свеџу* (Преузето 19. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/c/NoviStandard2009/about>).

Још један занимљив канал који презентује псеудоисторију јесте *Рас џеле-визија* (Преузето 19. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/channel/UCRMnWHnrIpMak-02E3Od9xw/playlists>). Па тако код овог канала имамо листу са 64 видео-снимка на тему *Древни йраџови*, гдје је главни саговорник *Горан Шарџић*. У емисији, Горан Шарџић обрађује теме од *Да ли је човјека сџворио Боџ, ванземаљци или..., Лејенски вир – рађање цивилизације до НАТО аџресије на Срђију*. Рекло би се да је човјек ходајућа енциклопедија. Стручњак за све, од теологије, политике до историје и биологије.

Реакција гледалаца на поменуте личности

Бројни су коментари који красе ове видео-материјале. Наравно, уз хвалоспјеве за поменуте предводнике, до говора мржње за стручњаке.

Начини којима псеудоисторичари долазе до тврдњи јесте „Циљ оправдава сред-ство”, и „вјеровање” у све оно што желе да кажу, односно знају шта народ жели да чује и у шта жели да вјерује. Овдје се поставља питање да ли је неко од сљедбеника, барем некада, покушао да се позабави методологијом научног истраживања, па да покуша да провјери све информације које је добио? (Наравно да не, јер слијепо вјерују у оно што чују).

Реакција историчара на утицај псеудоисторичара

Један од савремених историчара, који већ дужи низ година „води битку” са групом самопрозваних академика, професора, историчара и других епитета стечених на приватној **Академији Мирољуба Петровића**, јесте проф. др Радивој Радић. Већ смо поменули његове књиге *Срђи йре Агама и йосле њеџа...*, која има два издања, те *Клио се сџиди...*. Поред објављених студија те неколико чланака, професор се огласио и више пута у медијима. Чланци попут *Балканци, народ од себе сџарији*, објављен на порталу *Време*, 2015. године (Време, 20. август 2015, преузето 20. септембар 2022, са <https://www.vreme.com/vreme/balkanci-narod-od-sebe-stariji/>). Разлог за појаву мито-маније професор Радић објашњава на овај начин: *Sa sociološkog i psihološkog stanovišta zanimljivo je da mit o „Srbima, narodu najstarijem” uživa veliku popularnost i prihvatanje u srpskoj dijaspori. Taj mit propagira jedna neozbiljna družina amatera-diletanata, podstaknuta jeftinim rodoljubljem (nikako ne bih potcenio ni trivijalno koristoljublje kao motiv!). Mit o „Srbima, narodu najstarijem” uvek dobija na snazi u kritičnim situacijama, u trenucima opšteg beznađa i nacionalne dezorijentacije. A, vreme u kojem živimo, sa svim svojim nedaćama i stranputicama, samo pogoduje održavanju i širenju tog mita. Ako je za utehu, slični mitovi postoje kod svih balkanskih naroda. Svi oni bi želeli da su barem jedan dan „stariji” od svojih suseda.* Такође, професор у својим интервјуима истиче да *Исџоричари йишу за оне који желе да знају, а йсеудоисџоричари за оне који хође да верују* (Политика 19. септембар 2017, преузето 20. септембар 2022, са <https://www.>

politika.rs/sr/clanak/389127/Istoricari-pisu-za-one-koji-hoce-da-znaju).

Најновији интервју професора Радивоја Радића, на тему утицаја псеудоисторије на друштво, објављен је 22. јула 2022. године за портал Дневник, под насловом **Ми смо жртве псеудоисторије** (Дневник, 22. јул 2022, преузето 21. септембар 2022, са <https://www.dnevnik.rs/drustvo/radivoj-radice-vizantolog-mi-smo-zrtve-pseudoistorije-24-07-2022>). Он истиче да када је историја у ишњању, стручњаци знају одговоре на круцијална ишњања наше најстарије историје, одговоре засноване на релевантним изворима, али их је последњих тридесетак година у јавном дискурсу унеколико прекрило талас псеудоисторије. Због тога је, као никада раније, постало неопходно устати у одбрану историјске науке. У психологији постоји појава која се означава као Данин-Криеров ефекат, а односи се на људе који мало знају и, заправо, нису свесни колико не знају, али им то не смета да о својим способностима имају веома високо мишљење. Живимо у време када бахања самоуверености, а у сирези са танким или никаквим знањем, на својеврстан начин даје печат интелектуалној клими наше средине. Један уледни психијатар је то назвао „тиранијом медиокритије”. Ово се нарочито односи на друштвене мреже које су преиловљене пожељном, прилагоденом и измаштеном „историјом”.

Ако посматрамо са аспекта видео-садржаја, и ту имамо неколико снимака посвећених проблематици утицаја псеудоисторичара у којима гостује професор Радивој Радић. Навешћемо само нека од гостовања. На каналу **Славија инфо**, уредника и водитеља **Николе Добријевића**, као гост емисије *Реч и мисао*, из 2019. године, професор се бавио овом проблематиком. Сам назив емисије јесте *Људи се радије хране илузијом него истином* (Славија инфо, 6. децембар 2019, преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=7rhSJQr5tj8>). Цијела листа са 37 видео-садржаја, гдје су гости еминентни стручњаци из свих сфера науке и културе, има свега **1 267 приказа**. Оно што може да се види јесте да на снимку има свега **100 свиђања и 400 коментара** (коментари су углавном погрдни на рачун професора), што је мизерно наспрам десетине, или пак стотине хиљада прегледа које поседују видео-садржаји псеудоисторичара. Поред ове емисије, вриједно је поменути и емисију *Радио Београда 2 – Свјетленик*, ауторке *Маријане Радуловић*, из 2017. године гдје је професор био гост, и разговарао о псеудоисторији (РБ2 – Степеник, 2019, преузето 22. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=7hwUnB0t-R8>). Емисија има свега 7,4 хиљаде прегледа. Затим имамо емисију *А1а1е*, чији је уредник и водитељ *Александар Гајшек*, под називом *Ко је први дошао на Балкан?*. Емисија има 6 хиљада приказа (А1а1е, 19. децембар 2021, преузета 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=WnJQZ-Z1z1o>). Такође, професор је био у емисији *Глас јавности*, у циклусу под називом *О митолошкој прошлости Срба*, говорећи на тему *Да ли су Срби народ најстарији?*. Емисија је објављена 2021. године (Глас јавности, 30. октобар 2021. године, преузето 22. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=VDYOL-S981Y>). Емисију је погледало **5 310** гледалаца, уз 81 свиђање.

Врло важан видео-садржај за поменути, на ову тему, јесте и снимак трибине *Центра за промоцију науке*, из 2015. године, на тему *Фалсификации псеудоисторије: Ко је први дошао на Балкан?* (Центар за промоцију науке, 11. фебруара 2015, преузето 22. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=N7HDTEOyybs>). Гости су били *Мухарем Баздуљ*, књижевник и новинар, затим др *Биљана Стојковић*, еволуционисткиња и проф. др *Радивој Радић* историчар. Емисија до сада има 134 свиђања, и **24 527 хиљада прегледа**, уз бројне лоше коментаре на рачун актера емисије.

О штетном дјеловању псеудоисторичара огласили су се и професори са Филозофског факултета из Бање Луке, катедра за историју. Професор др *Бошко Бранковић* истиче за *Глас Српске* (*Дарко Момчић – Глас српске*, 7. децембар 2019, преузето 19. септембар 2022, са <https://www.glassrpske.com/cir/plus/teme/srbi-nisu-najstariji>).

[-narod/299306](#)) У овој ери кризе друштвених и моралних вриједности изазваној ријалијима природно је да разни мишљеви наилазе на њихово поље. Али најбитније је да историја не смије да буде алат за дневнополитичке обрачунае, јер се тиме оживљава и одржава живом псеудоисторија. Историја је то чак који се окреће и ако нисмо добро научили прошлости, правимо грешке у будућности, а свака грешка у будућности нас више кошта ако се понавља из прошлости. Нажалост, код Срба се веома често понавља. За Глас Српске саговорник је био и Управник Архива Српске православне цркве Радован Пилиповић и историчар Дејан Ристић.

Историчар којег вриједи поменути, а који се такође бори проти псеудоисторичара и пласирања лажне историје, кроз бројна јавна предавања, јесте **проф. др Борис Стојковски**. Његова предавања, на тему псеудоисторије, можемо да потражимо преко Јутјуб платформе. За канал **ПОКС**, професор Борис Стојковски је говорио на тему Срби „народ најисторији” и *групе лажи* (ПОКС, 1. март 2021, преузето 21. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=QFbT6BU-5UA>), за емисију *Круна*, 2021. године. Затим за *Културни центар Нови Сад*, 2020. године, професор Борис Стојковски је говорио на тему *Цар Константин VII Порфирогенит. Живот и дело* (Културни центар Нови Сад, 22. септембар 2020, преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=redQUVOqOzM>). Зашто помињемо ову тему, зато што је Константин Порфирогенит главна тема псеудоисторичара, и „трн у оку”, као и његово дјело *О управљању народима*, јер они покушавају да, кроз бројне емисије и радове, оповргну његово дјело и досељавање Словена на Балкан. За канал *Данило Киш фондација*, професор је говорио на тему *Косовска битка од историје до мита* (Danilo Kiš Fondacija, 18. јануар 2021, преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=5Xq4GHxbHp8>), у оквиру програма *Школски час у Складишту*, 2021. године. Ово су само неке од емисија које се баве проблематиком која је тема нашег рада.

Нажалост, све поменуте емисије немају много прегледа, док се коментари испод нижу један за другим, са врло погрдним псовкама и другим неумјесним ријечима и реченицама.

На крају желимо да истакнемо још једног „борца” против лажиисторичара, како их он често назива у својој књизи *Сербонини сведоци – псеудоисторичари, неофашизам црква*, историчара *Димитрија Марковића*. У књизи, на 469 страна, можете прочитати све о појави псеудоисторије, ко су предводници, њихове титуле, о лажним академијама и друго, а књига је на један приступачан начин представљена широј јавности. Наравно, и његови интервјуи се могу наћи на интернет платформи, као на примјер, за портал *Нови стандард*, *Поилава псеудоисторичара је идентитетски удар на српску националну свест* (Нови стандард, 29. мај 2022, преузето 2. септембра 2022, са <https://standard.rs/2022/05/29/d-markovic-poplava-pseudo-istoricara-je-identitetski-udar-na-srpsku-nacionalnu-svest/>). Затим, за новине *Политика*, под насловом *Кад „доктори наука” и „академици” фабрикују неку нову прошлост* (Политика, 25. мај 2022, преузето 2. септембар 2022, са <https://www.politika.rs/sr/clanak/508126/Kad-doktori-nauka-i-akademici-fabrikuju-neku-novu-proslost>), и за крај, да поменемо још и чланак, за *Еџос*, под насловом *Псеудонаука, псеудоисторија и неофашизам* (Еџос, 9. август 2022, преузето 22. септембра 2022, са <https://etos.press/post/7358>).

Шта САНУ чини поводом уплива псеудоисторије?

Српска академија наука и уметности је покушала да кроз циклус предавања, на тему *О митолошкој прошлости Срба: истина и заблуде* (Преузето 17. септембра

2022, са <https://www.sanu.ac.rs/novi-ciklus-predavanja-o-mitoloskoj-proslosti-srba-istina-i-zablude/>), укаже на проблем псеудонауке у друштву. Предавање је одржано 2021. године, у просторијама САНУ, док су предавачи били угледни професори, који су дали видан допринос у изучавању културне прошлости Срба: академик Александар Лома, дописни члан Љубинко Раденковић (руководилац Циклуса предавања), проф. др Вања Станишић, проф. др Радивој Радић, проф. др Светлана Лома и проф. др Персида Лазаревић Ди Ђакомо.

Закључак

На основу изнесених података може се закључити да је утицај псеудоисторије, путем друштвених мрежа, много већи и привлачнији за наше јавно мњење. Становници Балкана много више воле да слушају о свом поријеклу у виду хвалоспјева. Крилатица „Без гњева и пристрасности” овдје се дефинитивно не може искористити, јер предводници овога таласа желе да надјачају и сами себе у љубави према свом народу. Данас, велики проблем не само за историчаре, него и теологе, представља њихов уплив, како кроз народ, тако и кроз бројан садржај који пласирају у медије, стварајући заблуду међу истима. Струка и наука не може потпуно да уклони њихов утицај, али може да их сузбије кроз јавно оглашавање на ову тему. Ангажовање стручњака путем јавних сервиса, кроз бројна гостовања те снимања и пласирање документарног садржаја, може довести до тога да се утицај псеудоисторије смањи на минимум.

Литература

Антић, Ч. (2017), *Увод у историјске студије*, Београд: Завод за уџбенике.
Јовановић, М., Радић, Р. (2009), *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*. Београд: Удружење за друштвену историју.
Марковић, Д. (2022), *Сербонини сведоци. Псеудоисторичари, неофашизам и црква*, Бајна Башта.
Радић, Р. (2016), *Клио се сити: пројив злостављања историјске науке*, Београд: Evoluta.
Срејовић, Д., Цермановић, А. (1989), *Речник јрчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Интернет сајт

Economy pedia, Друштвене мреже. Преузето 10. септембра 2022, са <https://sr.economy-pedia.com/11040338-social-media>
Фејсбук страница Милош С. Милојевић, преузето 11. септембра 2022. са <https://www.facebook.com/miloscrnabara>
Фејсбук страница Милош Ст. Милојевић, преузето 11. септембра 2022. са <https://www.facebook.com/milosstmilojevic>
Apel protiv novog talasa pseudoistorije i mitomanije (25. novembar 2019), преузето 11. септембар 2022, са <http://www.seecult.org/vest/apel-protiv-novog-talasa-pseudoistorije-i-mitomanije>
Jutarnji list, (21. септембар 2013), преузето 12. септембра 2022, са <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/srbi-su-najstariji-narod-i-potjecu-od-noinog-sina-znanstvenik-s-harvarda-sokirao-svijet-1071170>
ДНК-демагогија Анатолија Клјосова, (13. јануар 2015), преузето 12. септембар, са <https://trv-science.ru/2015/01/dnk-demagogiya-kljosova/>
Србске новине, (8. април 2022), преузето 12. септембар 2022, са <http://srbskenovine.com/srbi-su-poreklom-sa-balkana-helma-anatolij-kljosov/>
Расен, (18. март 2017), преузето 12. септембар 2022, са <https://www.rasen.rs/2017/03/anatolij-kljosov->

[-otkud-su-se-pojavili-sloveni-indoevropljani-odgovor-daje-dnk-genealogija/](#)
Trebinjelive, (8. јануар 2015), преузето 13. септембар 2022, са <https://trebinjelive.info/2015/01/08/sta-je-srpska-autohtonisticka-istorijska-skola/>
Хади Драгиша Шоћ, (19. мај 2018), преузето 18. септембар 2022, са <http://www.barskiportal.%D0%BD%D0%B5/%D1%83%D1%82%D1%83%D0%BA.php>
Фонд за науку Србије 2019, преузето 19. септембар 2022, са <http://fondzanauku.gov.rs/wp-content/uploads/2020/06/Programi-Fonda-za-nauku-Visina-naknade-istrazivaca.pdf>
Време, (20. август 2015), преузето 20. септембар 2022, са <https://www.vreme.com/vreme/balkanci-narod-od-sebe-stariji/>
Политика (19. септембар 2017), преузето 20. септембар 2022, са <https://www.politika.rs/sr/clanak/389127/Istoricari-pisu-za-one-koji-hoce-da-znaju>
Дневник, (22. јул 2022), преузето 21. септембар 2022, са <https://www.dnevnik.rs/drustvo/radivoj-radic-vizantolog-mi-smo-zrtve-pseudoistorije-24-07-2022>
Дарко Момић - Глас српске, (7. децембар 2019), преузето 19. септембар 2022, са <https://www.glassrpske.com/cir/plus/teme/srbi-nisu-najstariji-narod/299306>
Нови стандард, (29. мај 2022), преузето 2. септембра 2022, са <https://standard.rs/2022/05/29/d-markovic-poplava-pseudo-istoricara-je-identitetski-udar-na-srpsku-nacionalnu-svest/>
Политика, (25. мај 2022), преузето 2. септембар 2022, са <https://www.politika.rs/sr/clanak/508126/Kad-doktori-nauka-i-akademici-fabrikuju-neku-novu-proslost>
Етос, (9. август 2022), преузето 22. септембра 2022, са <https://etos.press/post/7358>
САНУ (16. септембар 2021), преузето 17. септембра 2022, са <https://www.sanu.ac.rs/novi-ciklus-predavanja-o-mitoloskoj-proslosti-srba-istina-i-zablude/>

You tube канали

Србија Глобал (28. јануар 2017), преузето 19. септембра 2022. са <https://www.youtube.com/c/SrbijaGlobal>,
Балкан инфо (2. март 2015), преузето 19. септембра 2022. <https://www.youtube.com/c/tvbalkaninfo>
Нови стандард (28. децембар 2019), преузето 19. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/c/NoviStandard2009/about>
Рас телевизија (27. новембар. 2016), преузето 19. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/channel/UCRMnWHnrIpMak-02E3Od9xw/playlists>
Славија инфо (6. децембар 2019), преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=7rhSJQr5tj8>
Документарне емисије РБ2 – Степеник, (4. септембар 2013), преузето 22. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=7hwUnB0t-R8>
Агапе (19. децембар 2021), преузета 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=WnJQZ-Z1z1o>
Глас јавности, (30. октобар 2021), преузето 22. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=VDYOL-S981Y>
Центар за промоцију науке (11. фебруара 2015), преузето 22. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=N7HDTEOyybs>
РБ2 – Ризница, (25. март 2021), преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=dh54bhC6BUk>
ПОКС, (1. март 2021), преузето 21. септембра 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=QFbT6BU-5UA>
Културни центар Нови Сад (22. септембар 2020), преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=redQUVOqOzM>
Danilo Kiš Fondacija (18. јануар 2021), преузето 22. септембар 2022, са <https://www.youtube.com/watch?v=5Xq4GHxbHp8>

REPRESENTATION OF (PSEUDO)HISTORY ON SOCIAL NETWORKS—A BRIEF REVIEW

Author: MAJA VIDOVIĆ

Email: klubistoricaraposavina@gmail.com

Mentor: Dr. Nemanja Dević

Institute for Contemporary History in Belgrade

Introduction: Social networks have become a constituent part of society. Numerous pieces of information, opinions, ideas, and other things are distributed through them. We are witnesses of phenomena in which sciences have been targeted by many self-proclaimed scientists, academics, and experts, and one of those sciences is history. History, as a science, has always had a suitable ground for the development of numerous imposed pseudo-analyses, misconceptions, and other non-scientific facts. Therefore, through social platforms, it gathered a group of self-proclaimed historians whose goal is to "violate" the basic postulates of history as a science.

Aim: The idea of this paper is to, in this context, pay special attention to the analysis of selected content available through internet platforms, more specifically, social networks and numerous websites. The paper will analyze how influential these groups of people are on the wider public and the number of their followers via social networks, and analyze their methods of approach to the wider public. So that, based on a brief review, we can find the core of the problem and ways to overcome it and also what trained historians and researchers can do and what they have done to prevent, one can freely say, the bizarre appearance of pseudo content.

Material and Methods: The paper will use the methods of short review, analysis, synthesis, and comparison.

Results and Conclusion: Based on a brief overview and analysis of the available and selected content, we will come to a conclusion as to how much public opinion is informed about the methodology of scientific research and how the public sees history as a science. We will try to highlight the importance of history as a science in our work, first of all, by posting verified information on social networks.

Keywords: history, pseudo-history, science, social networks, associations, social pages

ODNOS CRTA LIČNOSTI I SOCIJALNO POŽELJNOG ODGOVARANJA KOD STUDENATA

Autor: MARINA TOPIĆ

e-mail: marinatopic2@gmail.com

Mentor: Asis. Lana Vujaković

Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Upitnici ličnosti se uglavnom zasnivaju na samoprocjeni koja je sama po sebi podložna samoobmani i tendenciji iskrivljavanja odgovora u pravcu socijalne poželjnosti, što može da predstavlja problem u kontekstu validnosti upitnika i cjelokupnog istraživanja.

Cilj: Cilj ovog istraživanja je provjeriti postojanje veze između osobina ličnosti i socijalno poželjnog odgovaranja, za čiju su procjenu korištene dvije sadržinski različite skale – skala egoističnog i skala moralističkog iskrivljavanja.

Materijal i metode: Uzorak u istraživanju je sačinjen od 200 studenata iz BiH koji su online popunili upitnik koji se sastojao od opštih demografskih podataka, HEXACO upitnika za procjenu ličnosti, te skale egoističnog i moralističkog iskrivljavanja za procjenu socijalno poželjnog odgovaranja.

Rezultati: Rezultati su pokazali da su muški ispitanici skloniji davanju socijalno poželjnih odgovora na skali egoističnog iskrivljavanja. Skala egoističnog iskrivljavanja značajno korelira sa osobinama savjesnosti, ekstraverzije i emocionalnosti, dok skala moralističkog iskrivljavanja korelira sa svih pet osobina HEXACO modela izuzev emocionalnosti. Kao najbolji prediktori skale egoističnog iskrivljavanja izdvajaju se ekstraverzija i emocionalnost, dok su na skali moralističkog iskrivljavanja najznačajniji prediktori savjesnost, prijatnost i poštenje.

Zaključak: Ovim istraživanjem je pokazano koje osobine ličnosti mogu biti prediktori egoistične i moralističke skale socijalno poželjnih odgovora u situaciji iskrenog odgovaranja, te bi bilo poželjno u narednim istraživanjima upotrijebiti iste instrumente u različitim situacijama i kontekstima procjene.

Ključne riječi: socijalno poželjno odgovaranje; egoistično i moralističko iskrivljavanje; osobine ličnosti; HEXACO

UVOD

Prilikom popunjavanja upitnika ličnosti, ispitanici često ne daju „najtačnije odgovore“, koji bi precizno opisali njihovu ličnost. Faktori koji utiču na odgovaranje ispitanika, a ne potiču od samog predmeta mjerenja, jesu trenutna motivacija ispitanika, njihovi stavovi o predmetu mjerenja, pripadnost određenoj kulturi i mnogi drugi (Dinić, 2019). Jedna od grešaka mjerenja koja nastaje pod uticajem ovih faktora jeste pristrasnost ispitanika prilikom davanja odgovora. Za pristrasnost ispitanika prilikom davanja odgovora karakteristično je da odgovaranje na ajteme upitnika ne zavisi od konteksta, odnosno onoga što bi ajtem trebalo da mjeri (Paulhus, 1991). U pristrasnost ispitanika prilikom davanja odgovora se ubrajaju: davanje socijalno poželjnih odgovora, simulacija, slaganje, veće slaganje u odnosu na neslaganje, neslaganje, pozicioniran odgovor, preferencija ekstremnih odgovora, preferencija srednjih odgovora, preferencija ranga odgovora i nepoželjni odgo-

vori (Dinić, 2019). Ovo istraživanje će se detaljnije baviti tendencijom davanja socijalno poželjnih odgovora, te ih pokušati dovesti u vezu sa crtama ličnosti iz okvira HEXACO modela ličnosti (Ashton & Lee, 2008).

Razvoj dvofaktorskog modela socijalne poželjnosti

Socijalno poželjni odgovori se odnose na tendenciju da se osoba prikaže u što boljem „socijalnom svjetlu” (Dinić, 2019). Neki autori su socijalno poželjne odgovore definisali i kao tendenciju da se samoizvještaji iskrive u povoljnom pravcu (McCrae & Costa, 1983). Jedan od najpoznatijih ranih modela socijalno poželjnog odgovaranja je Paulhusov dvofaktorski model socijalno poželjnog odgovaranja koji se može razdvojiti na samoobmanu i upravljanje utiskom (Belavić, 2007). Samoobmana se odnosi na nesvjesnu tendenciju osobe da vidi sebe u povoljnom svjetlu, a upravljanje utiskom predstavlja svjesno iskrivljavanje samoprezentacije sa svrhom ostavljanja povoljnijeg utiska na druge. Za potrebe mjerenja socijalno poželjnog odgovaranja sačinjen je upitnik koji mjeri ove dvije dimenzije – Uravnoteženi inventar socijalno poželjnog odgovaranja (*Balanced Inventory of Desirable Responding, BIDR*). Godine 1988. Paulhus je proširio model, uključivši tri komponente socijalno poželjnog odgovaranja: upravljanje utiskom (*Impression management*), samozavaravajuće osnaživanje (*Self-Deceptive Enhancement*) i samozavaravajuće poricanje (*Self-Deceptive Denial*) (Belavić, 2007). Daljom analizom i istraživanjem razlika između drugih medija procjene i samoprocjene, Paulhus (2002) je identifikovao dva faktora slična faktorima alfa i gama, a koje je Wiggins opisao u svom istraživanju (Wiggins, 1964). Tada je nastao i sveobuhvatni inventar socijalno poželjnog odgovaranja (*A Comprehensive Inventory of Desirable Responding, CIDR*) koji mjeri ove faktore. Alfa faktori se odnose na samoobmanu, a gama faktori na upravljanje utiskom (Paulhus, 1984). Alfa faktor je povezan sa egoističnom pristrasnosti i manifestuje se kao sklonost učesnika da preuveličaju svoju društvenu i intelektualnu kompetenciju i vodi do nerealno pozitivnih samoopisa osobina, kao što su efikasnost i dominacija, neustrašivost, emocionalna stabilnost, intelekt i kreativnost. Sa druge strane, moralistička pristrasnost je povezana sa gama faktorom i podrazumijeva izbjegavanje neodobravanja usaglašavanjem sa društvenim normama, te se manifestuje kao pretjerano pozitivno samoopisivanje osobina, kao što su prijatnost i savjesnost, kao i prekomjerno naglašavanje moralnih kvaliteta i poštovanje društvenih pravila (Paulhus & John, 1998). Iako teorijski model ukazuje na povezanost samoobmane i egoistične skale socijalne poželjnosti, te upravljanja utiskom i moralističke skale, empirijski podaci ne mogu sa sigurnošću da potvrde ove pretpostavke. Do sada su neke studije pokušale da odvoje samoobmanu od upravljanja utiskom u ova dva sadržajno različita domena koristeći skale iz CIDR upitnika, ali se pokazalo da samoobmana i upravljanje utiskom postoje u oba domena, i u sklopu egoistične i u sklopu moralističke skale socijalno poželjnog odgovaranja (Parmač et al., 2014). Samoobmana se pojavljuje u situacijama iskrenog odgovaranja i može se mjeriti sa obe skale socijalno poželjnog odgovaranja, dok se upravljanje utiskom javlja kada su pojedinci motivisani da se predstave u poželjnom svjetlu i takođe se može mjeriti u sklopu oba, sadržajno različita domena. Paulhus (1991) navodi da pristrasnost odgovora svakako može biti skup odgovora, odnosno privremena reakcija na situacioni zahtjev. Ponekad situacija u kojoj se osoba nalazi može da utiče na povećano davanje socijalno poželjnih odgovora. Jedna od takvih situacija jeste selekcija kandidata za posao, praksu i slično, gdje kandidati prepoznaju poželjne osobine ličnosti koje bi trebalo da posjeduju i shodno tome daju svoje odgovore koji su pod uticajem socijalne poželjnosti (Proroković et al., 2008). Istraživanja su pokazala da ispitanici mogu davati neadekvatne odgovore čak i kada dobiju uputstvo prije popunjavanja upitnika, što pokazuje da su ljudi sposobni da prepoznaju na šta se odnose pojedini ajtemi i da reaguju u skladu sa njima (Viswesvaran

& Ones, 1999). Socijalno poželjni odgovori bi se mogli očekivati prilikom popunjavanja upitnika ličnosti, jer su ovi upitnici najčešće u formi samoizvještaja, a samoprocjena je sama po sebi podložna kako samoobmani, tako i upravljanju utiskom kada je to potrebno. Čak i kada ispitanici daju sve od sebe da budu otvoreni i pronicljivi, njihovi samoizvještaji su podložni različitim izvorima netačnosti (Paulhus & Vazire, 2007).

HEXACO model ličnosti

Novija leksička istraživanja govore u prilog postojanja šest faktora koji opisuju strukturu ličnosti, a ovaj model je nazvan HEXACO model ličnosti i sastoji se od šest faktora: otvorenost, savjesnost, prijatnost, ekstraverzija, emocionalnost i poštenje (Ashton & Lee, 2008). HEXACO model je sličan modelu Velikih pet u tome što oba modela sadrže slično koncipirane faktore ekstraverzije, savjesnosti i otvorenosti, ali neophodno je primijetiti i veliki broj razlika u načinu koncipiranja ostatka faktora. Faktori saradljivost i emocionalna stabilnost iz modela Velikih pet su samo donekle slični faktorima prijatnosti i emocionalnosti iz modela HEXACO. Na primjer, faktor emocionalnosti je u vezi sa anksioznošću, plašljivošću, a osobe sa visokim skorovima na ovoj skali se često opisuju kao sentimentalne i zavisne od drugih ljudi. Za razliku od faktora emocionalne stabilnosti, kojeg srećemo u sklopu petofaktorskih modela, u okviru faktora emocionalnosti ne nailazimo na markere depresivnosti, hostilnosti i iritabilnosti. Faceti hostilnosti i iritabilnosti se u HEXACO modelu nalaze na negativnom polu faktora saradljivosti, dok se na njegovom pozitivnom polu nalaze faceti koji ukazuju na kapacitet za praštanje, strpljivost, nježnost i fleksibilnost. Još jedna razlika u odnosu na petofaktorske modele je šesti faktor, faktor poštenje/skromnost, koji se odnosi na pravednost i iskrenost, a ljudi koji imaju visok skor na ovoj dimenziji se uglavnom mogu opisati kao skromni i neopterećeni pohlepom. Kada su u pitanju preostali faktori, ekstraverzija, kao faktor koji se pojavljuje u većini modela ličnosti, opisuje ljude koji su aktivni, druželjubivi i puni samopouzdanja. Otvorenost karakteriše ljude koji su kreativni i nekonvencionalni, dok se savjesnost povezuje sa perfekcionizmom i dobrom organizacijom (Ashton & Lee, 2008). HEXACO model je posebno interesantan za povezivanje sa socijalno poželjnim odgovorima, jer se radi o novijem modelu ličnosti, koji sadrži šesti faktor – poštenje/skromnost, koji nije prisutan u drugim modelima, te se sadržinski može dovesti u vezu sa moralnom stranom ličnosti.

Rezultati prethodnih istraživanja

Dosadašnja istraživanja su pokazala da osobine ličnosti emocionalnost, ekstraverzija i savjesnost mogu biti dobri prediktori upravljanja utiskom, a savjesnost, prijatnost i emocionalna stabilnost predstavljaju najvažnije korelate samoobmane (De Vries et al., 2013).

Rezultati istraživanja pokazuju nisku korelaciju između upravljanja utiskom i davanja socijalno poželjnih odgovora, što govori o tome da upravljanje utiskom nije baš validna mjera socijalne poželjnosti (Uziel, 2010). Međutim, ne treba zanemariti značaj upravljanja utiskom, jer su nalazi pokazali da su obe skale socijalne poželjnosti u korelaciji sa osobinama ličnosti HEXACO modela, te da osobina poštenje značajno korelira sa upravljanjem utiskom (Subotić et al., 2016; Vries et al., 2013). Kada je u pitanju tendencija ka davanju socijalno poželjnih odgovora u opštem smislu, rezultati su pokazali da postoji značajna povezanost skorova na L-skali i skali upravljanja utiskom sa osobinama savjesnost iz modela Velikih pet, a da je samoobmana povezana sa ekstraverzijom, intelektom i neuroticizmom (Fastić, 2005). Prethodni nalazi takođe pokazuju da različite osobine ličnosti različito koreliraju sa skalama egoistične i moralističke pristrasnosti (Parmač et al., 2014).

Pomenuto istraživanje je rađeno na modelu Velikih pet i koristilo je skale E-SDR i M-SDR, te provjeravalo da li ove skale zaista mjere egoistično i moralističko iskrivljavanje, a pokazalo je da skala E-SDR ima najviše korelacije sa dimenzijama ličnosti iz domena egoističnog iskrivljavanja (ekstraverzija i intelekt), dok skala M-SDR ima značajnu korelaciju sa dve dimenzije iz domena moralističkog iskrivljavanja (prijatnost, savjesnost) i sa dimenzijom emocionalna stabilnost (Parmač et al., 2014).

Hipoteze istraživanja

Cilj ovog istraživanja jeste utvrditi postojanje veze između osobina ličnosti šestofaktorskog modela i dvije sadržajno različite skale socijalno poželjnog odgovaranja, moralističke i egoistične. U istraživanju Parmač et al. (2014) je pokazano da se skale egoističnog i moralističkog iskrivljavanja mogu koristiti kao validni prediktori socijalno poželjnog odgovaranja, te se iz tog razloga ovim istraživanjem željelo provjeriti postojanje korelacije između osobina ličnosti mjerenih HEXACO modelom i socijalne poželjnosti, budući da su autori navedenog istraživanja koristili model Velikih pet. Naime, iako na osnovu prethodnih nalaza očekujemo da će različite osobine ličnosti različito korelirati sa ovim skalama socijalno poželjnog odgovaranja, većina tih istraživanja je rađena u kontekstu pet velikih faktora ličnosti. Jedna od hipoteza ovog istraživanja jeste da će osobine ličnosti ekstraverzija, otvorenost i emocionalnost biti najbolji prediktori socijalno poželjnih odgovora u domenu egoističnog iskrivljavanja. Što se tiče domena moralističkog iskrivljavanja, očekuje se da će osobine poštenje, savjesnost i prijatnost biti najbolji prediktori. Iako postoji dosta preklapanja u odnosu na pojedine facete faktora emocionalnost u okviru HEXACO modela i faktora emocionalna stabilnost u okviru petofaktorskih modela, ovi faktori su ipak drugačije koncipirani, te bi se moglo očekivati da osobina ličnosti emocionalnost u okviru HEXACO modela ostvaruje drugačije korelacije u odnosu na emocionalnu stabilnost. U ranijim istraživanjima petofaktorskih modela (Parmač et al., 2014) emocionalna stabilnost se dovodila u vezu sa moralističkom pristrasnosti. Zbog drugačije koncipiranosti faktora, očekuje se da će u ovom istraživanju faktor emocionalnosti iz HEXACO modela značajno negativno korelirati sa skalom egoistične pristrasnosti, s obzirom na to da se egoistična pristrasnost, između ostalog, manifestuje preko sklonosti učesnika da preuveličaju svoju emocionalnu stabilnost, snagu i dominaciju.

MATERIJAL I METODE

Uzorak

Uzorak ovog istraživanja je bio prigodni, sačinjen od 200 studenata iz BiH. Većinu uzorka su sačinjavale djevojke, kojih je u kategoriji roda bilo ukupno 126, dok je nedovoljno mali broj ispitanika ($n = 3$), koji se nisu samoidentifikovali prema binarnoj rodnoj klasifikaciji, isključen iz analiza rodnih razlika.

Najveći broj studenata je bio sa prvog ciklusa studija (95%), dok je sa master studija bilo 4,5% studenata, a sa doktorskih studija 0,5%.

Instrumenti

Upitnik o opštim demografskim podacima

Ispitanici su popunjavali upitnik koji se sastojao iz tri dijela. Prvi dio su činila pitanja o opštim demografskim podacima, kao što su: pol, godine, fakultet i godina studija.

Za procjenu osobina ličnosti korišten je HEXACO upitnik (Ashton & Lee, 2008) sa 60 ajtema, a procjenjivane osobine ličnosti su: poštenje/skromnost, emocionalnost, ekstraverzija, prijatnost, savjesnost i otvorenost (primjer ajtema: Posjeta umjetničkoj galeriji bi mi bila dosadna). Ispitanici su svoje odgovore procjenjivali na Likertovoj petostepenoj skali (od 0 do 4, gdje 0 označava da se ispitanik nimalo ne slaže, a 4 da se u potpunosti slaže sa ponuđenom tvrdnjom).

Dvije skale socijalne poželjnosti – egoistična i moralistička

Treći dio upitnika se odnosio na procjenu socijalno poželjnih odgovora pomoću dvije skale, koje su proizašle iz CIDR upitnika, a kreirane i validirane na BHS jezik od strane Parmač i sar. (2014). U ranijim istraživanjima (Parmač et al., 2014) pokazalo se da je model sa dvije skale (egoistična i moralistička) pogodan za procjenu socijalno poželjnog odgovaranja, te je taj model korišten i u ovom istraživanju. Upitnik se sastoji od 20 ajtema (primjer ajtema iz skale egoističnog iskrivljavanja: Svaki dan mi padaju na pamet kreativne, genijalne ideje; primjer ajtema iz skale moralističkog iskrivljavanja: Imam neke prilično ružne navike). Za odgovaranje na skale egoistične i moralističke pristrasnosti korištena je Likertova skala u rasponu od 1 (potpuno netačno) do 7 (potpuno tačno). Bodovanje se vršilo po uzoru na ranija istraživanja (Parmač et al., 2014) tako što su se samo odgovori od 6 i 7 na pozitivno orijentisanim stavkama ili 1 i 2 na negativno orijentisanim stavkama računali kao socijalno poželjni.

Procedura

Ispitanici su online putem popunjavali upitnik, te im je za popunjavanje bilo potrebno 7–8 minuta. Prije početka istraživanja ispitanicima je naglašeno da je popunjavanje upitnika anonimno, te da će se dobijeni podaci koristiti isključivo u naučne svrhe. Takođe, objašnjeno im je da je učestvovanje u istraživanju dobrovoljno i da u bilo kojoj fazi mogu odustati.

REZULTATI

Analiza dobijenih podataka je izvršena u programu Jasp (JASP Team, 2022). U nastavku će biti prikazana deskriptivna statistika, korelaciono-regresiona analiza, kao i rodne razlike.

Tabela 1. Deskriptivna statistika skala egoistične i moralističke pristrasnosti i HEXACO upitnika ličnosti

	M	SD	S	K	Min	Max
O	25,27	7,36	-0,17	-0,52	7	40
S	25,61	6,41	-0,01	-0,29	11	40
PR	21,78	6,05	-0,33	-0,34	6	35
EX	22,89	6,36	-0,32	0,05	0	38
EM	19,54	6,44	-0,33	-0,18	0	35
P	25,84	6,84	-0,48	0,11	5	40
Egoistično iskrivljavanje	3,02	2,63	0,71	-0,45	0	10
Moralističko iskrivljavanje	3,43	2,51	0,54	-0,58	0	10

O – otvorenost; S – savjesnost; PR – prijatnost; EX – ekstraverzija; EM – emocionalnost; P – poštenje

U Tabeli 1. prikazana je deskriptivna statistika skala egoističnog i moralističkog iskrivljavanja za mjerenje socijalno poželjnih odgovora i HEXACO upitnika za procjenu osobina ličnosti (otvorenost, savjesnost, prijatnost, ekstraverzija, emocionalnost i poštenje). Prosječne vrijednosti dobijenih rezultata na skali moralističkog iskrivljavanja su veće od prosječnih vrijednosti na skali egoističnog iskrivljavanja. Vrijednosti skjunisa i kurtozisa ne ukazuju na značajna odstupanja od normalne raspodjele.

Tabela 2. Rodne razlike na skalama egoističnog i moralističkog iskrivljavanja

	t	df	P	d
Otvorenost	0,76	195	0,449	0,11
Savjesnost	-0,17	195	0,863	-0,03
Prijatnost	-0,90	195	0,368	-0,13
Ekstraverzija	-2,47	195	0,014	-0,37
Emocionalnost	5,46	195	< ,001	0,81
Poštenje	2,08	195	0,039	0,31
Egoistično iskrivljavanje	-2,07	195	0,039	-0,31
Moralističko iskrivljavanje	-0,39	195	0,7	-0,06

Tabela 3. Rodne razlike na skalama egoističnog i moralističkog iskrivljavanja

	Grupa	N	M	SD	SE
Otvorenost	1	126	25,48	7,40	0,66
	2	71	24,65	7,26	0,86
Savjesnost	1	126	25,61	6,23	0,56
	2	71	25,78	6,60	0,78
Prijatnost	1	126	21,49	6,17	0,55
	2	71	22,30	5,69	0,68
Ekstraverzija	1	126	22,05	6,41	0,57
	2	71	24,34	5,96	0,71
Emocionalnost	1	126	21,20	6,21	0,55
	2	71	16,32	5,66	0,67
Poštenje	1	126	26,74	6,55	0,58
	2	71	24,68	6,92	0,82
Egoistično iskrivljavanje	1	126	2,73	2,54	0,23
	2	71	3,54	2,74	0,33
Moralističko iskrivljavanje	1	126	3,40	2,37	0,21
	2	71	3,55	2,77	0,33

1 – ženski ispitanici; 2 – muški ispitanici

Rezultati t-testa su pokazali da postoji značajan efekat roda na davanje socijalno poželjnih odgovora na egoističnoj skali. Muški ispitanici su na skali egoističnog iskrivljavanja postigli više skorove od ženskih ispitanika. Razlike u rezultatima na skali moralističnog iskrivljavanja nisu statistički značajne.

Tabela 4. Korelacije rezultata na skalama socijalno poželjnih odgovora i upitnika ličnosti

Varijable		Egoistično iskrivljavanje	Moralističko iskrivljavanje	O	S	PR	EX	EM	P
Egoistično iskrivljavanje	r	—							
	p	—							
Moralističko iskrivljavanje	r	0,15	—						
	p	0,036	—						
Otvorenost	r	0,11	0,17	—					
	p	0,112	0,017	—					
Savjesnost	r	0,19	0,34	0,29	—				
	p	0,006	< ,001	< ,001	—				
Prijatnost	r	0,10	0,34	0,16	0,08	—			
	p	0,169	< ,001	0,023	0,277	—			
Ekstraverzija	r	0,43	0,16	0,01	0,20	0,04	—		
	p	< ,001	0,021	0,837	0,005	0,59	—		
Emocionalnost	r	-0,41	-0,11	-0,02	-0,02	-0,25	-0,26	—	
	p	< ,001	0,117	0,796	0,766	< ,001	< ,001	—	
Poštenje	r	-0,05	0,38	0,16	0,29	0,22	-0,01	0,07	—
	p	0,523	< ,001	0,02	< ,001	0,002	0,877	0,323	—

O – otvorenost; S – savjesnost; PR – prijatnost; EX – ekstraverzija; EM – emocionalnost; P – poštenje

Analiza podataka je pokazala da postoji statistički značajna korelacija između različitih osobina ličnosti i egoistične i moralističke skale za procjenu socijalno poželjnih odgovora. Pokazalo se da skala egoističnog iskrivljavanja značajno korelira sa osobinama savjesnost, ekstraverzija i emocionalnost. Skala moralističkog iskrivljavanja ima značajnu korelaciju sa pet osobina iz HEXACO modela. Izuzetak je osobina emocionalnosti sa kojom nije ostvarena značajna korelacija.

Tabela 5. Multipla regresiona analiza za skalu egoističnog iskrivljavanja socijalno poželjnih odgovora

	B	Standardna greška	β	p
(Intercept)	3,02	0,19		< ,001
(Intercept)	1,20	1,30		0,357
Otvorenost	0,03	0,02	0,08	0,222
Savjesnost	0,05	0,03	0,12	0,068
Prijatnost	<,001	0,03	<,001	0,992
Ekstraverzija	0,13	0,03	0,32	< ,001
Emocionalnost	-0,13	0,03	-0,31	< ,001
Poštenje	-0,03	0,03	-0,07	0,297

B – Nestandardizovane vrijednosti; β – Standardizovane vrijednosti

Tabela 6. Multipla regresiona analiza za skalu moralističkog iskrivljavanja socijalno poželjnih odgovora

	B	Standardna greška	β	P
(Intercept)	3,43	0,18		< ,001
(Intercept)	-4,32	1,26		< ,001
Otvorenost	0,01	0,02	0,02	0,742
Savjesnost	0,08	0,03	0,22	0,002
Prijatnost	0,10	0,03	0,25	< ,001
Ekstraverzija	0,04	0,03	0,10	0,109
Emocionalnost	-0,01	0,03	-0,04	0,590
Poštenje	0,10	0,02	0,26	< ,001

B – Nestandardizovane vrijednosti; β – Standardizovane vrijednosti

Rezultati su pokazali da pojedine osobine ličnosti mogu značajno da predvide tendenciju davanja socijalno poželjnih odgovora na skalama egoističnog i moralističkog iskrivljavanja. Korigovani koeficijent multiple determinacije R^2 pokazuje da osobine ličnosti nešto bolje predviđaju socijalno poželjne odgovore na skali egoističnog iskrivljavanja (28%) u odnosu na skalu moralističkog iskrivljavanja (26%).

U tabelama 5. i 6. su prikazane vrijednosti intercepta i koeficijenta nagiba za sve prediktore. Podaci pokazuju da su osobine ličnosti ekstraverzija i emocionalnost najznačajniji prediktori zavisne varijable – tendencija davanja socijalno poželjnih odgovora na skali egoističnog iskrivljavanja, a osobine ličnosti savjesnost, prijatnost i poštenje najznačajniji prediktori skale moralističkog iskrivljavanja socijalno poželjnih odgovora.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Cilj istraživanja je bio provjeriti postojanje korelacija između osobina ličnosti mjerenih HEXACO modelom ličnosti i dvije skale za procjenu socijalno poželjnih odgovora, egoistične i moralističke pristrasnosti. Postavljena hipoteza koja pretpostavlja da različite osobine ličnosti različito koreliraju sa različitim tendencijama davanja socijalno poželjnih odgovora je potvrđena. Druga hipoteza koja je pretpostavljala da će ekstraverzija, emocionalnost i otvorenost dobro predviđati socijalno poželjne odgovore na skali egoističnog iskrivljavanja je djelimično potvrđena. Dobijeni rezultati pokazuju da osobine ličnosti savjesnost, ekstraverzija i emocionalnost značajno koreliraju sa skalom egoističnog iskrivljavanja. Što se tiče regresione analize, pokazano je da se osobine ekstraverzija i emocionalnost pokazuje kao najbolji prediktori egoistične pristrasnosti. Ranija istraživanja takođe potvrđuju postojanje korelacije između ekstraverzije i skale egoističnog iskrivljavanja (Parmač et al., 2014), kao i ekstraverzije i upravljanja utiskom (De Vries et al., 2013). Dobijena pozitivna korelacija ekstraverzije i egoističnog iskrivljavanja se potencijalno može objasniti kao rezultat toga da osobe sa izraženom ekstraverzijom zbog svog visokog samopouzdanja i optimističnosti mogu biti sklone davanju poželjnijih odgovora usmjerenih u pravcu socijalnog i intelektualnog statusa kako bi dodatno poboljšale i naglasile svoje samopouzdanje i samopoštovanje. Druga hipoteza je potvrđena i u domenu faktora emocionalnosti koji značajno negativno korelira sa skalom egoističnog iskrivljavanja i predstavlja jedan od najznačajnijih prediktora ove skale, što govori u prilog teorijskom objašnjenju egoistične pristrasnosti, a odnosi se na tendenciju preuveličavanja ili izostanka istog u domenu emocionalne stabilnosti, neustrašivosti i dominacije (Paulhus & John, 1998). Dobijena negativna korelacija između emocionalnosti i skale egoističnog iskrivljavanja govori da ispitanici sa višim skorovima emocionalnosti pokazuju nižu tendenciju za

davanje socijalno poželjnih odgovora na skali egoističnog iskrivljavanja. Emocionalnost je u ovom modelu dovedena u vezu sa anksioznošću i sentimentalnošću, što može biti potencijalni razlog zašto emocionalnije osobe ipak paze kako odgovaraju na upitnike i svoje odgovore daju prilično iskreno, te se ne samoobmanjuju kada je u pitanju sopstvena neustrašivost. Rezultati korelacije između faktora savjesnost i egoističnog iskrivljavanja su djelimično u suprotnosti sa ranijim istraživanjima, jer je ovaj faktor uglavnom pokazivao korelaciju sa moralističkom skalom (Parmač et al., 2014). Rezultati ukazuju na to da osobe koje se procjenjuju kao odgovorne i marljive daju socijalno poželjnije odgovore u ovom domenu. Faktor savjesnost u sebi nosi crtu perfekcionizma, što može biti glavni razlog zašto osobe sa izraženim faktorom savjesnosti teže socijalno poželjnim odgovorima kako bi se u sopstvenim i u očima drugih prikazali u što boljem svjetlu. Takođe, to da ispitanici koji ostvaruju visoke skorove na skali savjesnosti pokazuju veću tendenciju za davanjem socijalno poželjnih odgovora na skali za egoistično iskrivljavanje ima smisla i ako se sjetimo da je u osnovi egoistične pristrasnosti zapravo motiv za djelotvornošću, postignućem i predstavljanjem sebe kao kompetentnijim (Belavić, 2007). Skala moralističkog iskrivljavanja ima značajnu korelaciju sa pet osobina iz HEXACO modela, izuzev emocionalnosti sa kojom nije ostvarena značajna korelacija. Ovaj nalaz bi se mogao posmatrati kontradiktornim u odnosu na ranija istraživanja koja su pokazala korelaciju između moralističke pristrasnosti i emocionalne stabilnosti (Parmač et al., 2014), ali ako se sjetimo drugačijih konceptualizacija emocionalne stabilnosti i emocionalnosti, ova razlika nije toliko iznenađujuća. S obzirom na to da je u osnovi samozavaravanja u domenu moralističke pristrasnosti često prikazana vrijednost zajedništva i motiv za odobravanjem (Belavić, 2007), iako u ovom domenu nije fomulisana hipoteza, moglo se očekivati da će emocionalnost, kao faktor koji opisuje ljude koji su sentimentalni i povezani sa drugima, biti u korelaciji i sa moralističkom pristrasnosti, te se može reći da rezultat nije u skladu sa očekivanjima koja proizilaze iz teorijskog modela. Osobina otvorenost pozitivno korelira sa skalom moralističkog iskrivljavanja, što bi se moglo objasniti time da su ove osobe otvorene za nova iskustva, često nekonvencionalne i radoznale, te postoji mogućnost da ih društvo kao takve odbaci zbog njihove različitosti, pa iz tog razloga ostvaruju više skorove na skali moralističkog iskrivljavanja, u želji da se osjete bližima i povezanijima sa drugima. Budući da se radi o niskoj korelaciji faktora otvorenost i skale moralističkog iskrivljavanja, možda bi se moglo zaključiti da se radi o nesvjesnoj pristrasnosti, te da ovi ispitanici, iako žele da se približe drugima, isto tako teže svojoj individualnosti i slobodi. Savjesnost je takođe u pozitivnoj korelaciji sa moralističkim iskrivljavanjem, kako je i očekivano. Pozitivna korelacija ekstraverzije sa moralističkim iskrivljavanjem govori u prilog tome da su ekstraverti češće skloni da se prikazuju i vide u boljem svjetlu u ovom domenu od introverata. Dobijena je pozitivna korelacija osobine poštenje sa moralističkim iskrivljavanjem. Poštenje/skromnost kao faktor HEXACO modela se odnosi na iskrenost i pravednost, te ovi nalazi predstavljaju zanimljivost, jer osobe sa izraženim faktorom poštenja više iskrivljuju svoje odgovore kada je u pitanju opisivanje sebe kao pouzdane i altruistične osobe, što predstavlja svrhu skale moralističkog iskrivljavanja. Ljudima koji imaju izraženu moralističku pristrasnost je jako važno da se drugima predstave kao dobri ljudi kojima je stalo do drugih. Svakako na umu treba imati i činjenicu da je popunjavanje upitnika bilo anonimno, te da ispitivačku situaciju možemo tretirati prije kao situaciju iskrenog odgovaranja, što ukazuje na to da je prisutan bio i segment samoobmane, te da je ovim ispitanicima važno i da sami sebe vide u ovakvom svjetlu. Prijatnost takođe pozitivno korelira sa ovom skalom. Faktor prijatnosti se odnosi na praštanje, nježnost i strpljivost, što doprinosi tome da se ovaj faktor pokazuje kao prediktor socijalno poželjnog odgovaranja u domenu koji je po svom sadržaju u vezi sa odnosom prema drugim ljudima.

Dobijeni efekat roda je pokazao da su muškarci skloniji davanju socijalno poželjnih odgovora na skali egoističnog iskrivljavanja socijalno poželjnih odgovora, u odnosu na

ženske ispitanike. Ranija istraživanja su pokazala da muškarci ostvaruju više skorove od žena u domenu samoobmane, dok žene ipak ostvaruju više rezultate kada je u pitanju upravljanje utiskom (Bobbio et al., 2011). Ovo istraživanje je sprovedeno anonimno, te se svakako može dovesti u vezu sa samoobmanom, pa se iz tog razloga može reći da rezultati istraživanja potvrđuju prethodno spomenute podatke.

Prikazani rezultati istraživanja pokazuju da određene osobine ličnosti mogu biti prediktori socijalno poželjnog odgovaranja, te da različite osobine ličnosti različito koreliraju sa dvije skale socijalno poželjnog odgovaranja, egoističnom i moralističkom. Saznali smo da emocionalnost negativno korelira za egoističnom pristrasnošću, dok sa moralističkom ne ostvaruje značajne korelacije. Osobina ekstraverzija ostvaruje značajne korelacije sa obje skale socijalno poželjnog odgovaranja, s tim da je korelacija dosta izraženija u domenu egoistične. Savjesnost takođe ostvaruje značajne korelacije sa obje skale, s tim da je korelacija mnogo izraženija i u domenu srednje visoke za moralističku pristrasnost. Otvorenost značajno korelira samo sa moralističkom pristrasnosti, a prijetnost i poštenje/skromnost značajno koreliraju samo sa moralističkim iskrivljavanjem. Do sada još uvijek nije utvrđena tako jasna razlika dvije dimenzije socijalno poželjnih odgovora, egoistične i moralističke, te ovo istraživanje predstavlja dopunu ranijim istraživanjima i može pomoći da se formira jasan stav o tome šta tačno mjere pomenute skale. Ovim istraživanjem je pokazano koje osobine ličnosti mogu biti prediktori egoistične i moralističke skale socijalno poželjnih odgovora u situaciji koja više odgovara okolnostima iskrenog odgovaranja, s obzirom na to da je u pitanju bilo anonimno odgovaranje. Kada bismo imali podatke iz različitih konteksta procjena, ova priča bi mogla biti mnogo potpunija, tako da je u narednim istraživanjima poželjno upotrijebiti iste instrumente u različitim situacijama i kontekstima procjene, kako bi se više 'isprovociralo' upravljanje utiskom, te uporediti rezultate sa ovim istraživanjem. Takođe, poželjno je ispitati veći uzorak ispitanika i provjeriti da li neke druge varijable, poput zanimanja i/ili fakulteta koji pohađaju ispitanici ostvaruju vezu sa davanjem socijalno poželjnih odgovora.

LITERATURA

- Ashton, M. C. & Lee, K. (2008). The HEXACO Model of Personality Structure and the Importance of the H Factor. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(5), 1952–1962. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2008.00134.x>
- Belavić, M. (2007). *Provjera sveobuhvatnog inventara socijalno poželjnog odgovaranja*. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Bobbio, A. & Manganelli, A. (2011). Measuring social desirability responding. A short version of paulhus' bidr 6. *University of Padova. TPM* 18(2), 1-19.
- De Vries, R. E., Zettler, I. & Hilbig, B. E. (2013). Rethinking Trait Conceptions of Social Desirability Scales. *Assessment*, 21(3), 286–299. <https://doi.org/10.1177/1073191113504619>
- Dinić, B. (2019). *Principi psihološkog testiranja*. Univerzitet u Novom Sadu. Filozofski fakultet.
- Fastić, I. (2005). *Socijalno poželjno odgovaranje u različitim modalitetima prezentacije čestica i njegova povezanost s osobinama ličnosti*. Filozofski fakultet u Zagrebu, Department of Psychology.
- JASP Team (2022). JASP (Version 0.16.3)[Computer software].
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. (1983). Social desirability scales: More substance than style. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51(6), 882–888. <https://doi.org/10.1037/0022-006x.51.6.882>
- Parmač, G. M., Galić, Z. & Jerneić, Ž. (2014). Social Desirability Scales as Indicators of Self-Enhancement and Impression Management. *Journal of Personality Assessment*, 96(5), 532–543, <https://doi.org/10.1080/00223891.2014.916714>
- Paulhus, D. L. (1984). Two-component models of socially desirable responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(3), 598–609. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.3.598>

- Paulhus, D. L. (1988). Balanced inventory of desirable responding (BIDR). *Acceptance and Commitment Therapy. Measures Package*, 41, 79586-79587.
- Paulhus, D. L. & John, O. P. (1998). Egoistic and moralistic biases in self-perception: The interplay of self-deceptive styles with basic traits and motives. *Journal of personality*, 66(6), 1025-1060.
- Paulhus, D. L. (1991). *Measurement and control of response bias*. In J. P. Robinson, P. R. Shaver & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 17-59). <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50006-X>
- Paulhus, D. L. (2002). *Socially desirable responding: The evolution of a construct*. In Braun, H. I., Jackson D. N. & Wiley D. E. (Eds.), *The role of constructs in psychological and educational measurement*, 49-69. Mahwah NJ: Erlbaum.
- Paulhus, D. & Vazire, S. (2007). *The Self-Report Method*. In Robins, R., Fraley, R. & Krueger, R. (Eds.), *Handbook of Research Methods in Personality Psychology* (pp. 228).
- Proroković, A., Slišković, A. & Bumbak, I. (2008). Osobine ličnosti i socijalna poželjnost u selekcijskoj situaciji. *Društvena istraživanja*, 6(98), 1157-1177.
- Subotić, S., Dimitrijević, S. & Radetić-Lovrić, S. (2016). Psychometric evaluation and short form development of the Balanced Inventory of Desirable Responding (BIDR-6). *Psihologija*, 49(3), 263-276.
- Uziel, L. (2010). Rethinking Social Desirability Scales. *Perspectives on Psychological Science*, 5(3), 243-262. <https://doi.org/10.1177/1745691610369465>
- Viswesvaran, C. & Ones, D. S. (1999). Meta-Analyses of Fakability Estimates: Implications for Personality Measurement. *Educational and Psychological Measurement*. 59(2), 197-210. <https://doi.org/10.1177/00131649921969802>
- Wiggins, J. S. (1964). Convergences Among Stylistic Response Measures from Objective Personality Tests. *Educational and Psychological Measurement*, 24(3), 551-562. <https://doi.org/10.1177/001316446402400310>

RELATIONSHIP OF PERSONALITY TRAITS AND SOCIALLY DESIRABLE RESPONDING IN STUDENTS

Author: MARINA TOPIĆ

Email: marinatopic2@gmail.com

Mentor: TA Lana Vujaković

Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Introduction: Personality questionnaires are mainly based on self-assessment, which in itself is subject to self-deception and the tendency to distort answers in the direction of social desirability, which can be a problem in the context of the validity of the questionnaire and the overall research.

Aim: The aim of this research is to verify the existence of a relationship between personality traits and socially desirable responses, which was assessed using two scales that measure two separate content domains—the egoistic scale and the moralistic distortion scale.

Material and Methods: The research sample consisted of 200 students from Bosnia and Herzegovina who filled out an online questionnaire that consisted of general demographic data, the HEXACO personality assessment questionnaire, and egoistic and moralistic distortion scales for assessing socially desirable responses.

Results: The results showed that male respondents were more inclined to give socially desirable answers on the egoistic distortion scale. The scale of egoistic distortion significantly correlates with the traits of extraversion and emotionality, while the scale of moralistic distortion correlates with all five traits of the HEXACO model except emotionality. Extraversion and emotionality stand out as the best predictors of the egoistic distortion scale, while conscientiousness, agreeableness, and honesty are the most important predictors on the moralistic distortion scale.

Conclusion: This research has shown which personality traits can be predictors of the egoistic and moralistic scale of socially desirable answers in a situation of honest answering. It would be desirable to use the same instruments in different assessment situations and contexts in subsequent research.

Keywords: socially desirable responding, egoistic and moralistic distortion, personality traits, HEXACO

IZAZOVI RODITELJA U VEZI SA OBRAZOVANJEM SVOJE DECE U VREME KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM COVID-19*

Autor: JANA MIŠOVIĆ

e-mail: jana.misovic@f.bg.ac.rs

Mentor: Docentkinja Zorica Milošević

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Globalno uvođenje vanrednog stanja u martu 2020. godine, usled proglašenja pandemije virusa COVID-19, drastično je promenilo čitav svet, ali dodatno i jedan svet u malom – obrazovni sistem. Odjednom, 1,58 milijardi dece primorano je da uči na daljinu, od kuće. Merom zatvaranja škola, pored učenika i nastavnika, podjednako su bili izloženi i roditelji. Roditelji su usled nestabilne ekonomske situacije, balansiranja između privatnih i poslovnih obaveza, brige o zdravlju i životu svoje dece, sebe, a neretko i treće generacije, morali i da se aktivno uključe u obrazovanje svoje dece.

Cilj: Sistemski prikaz izazova roditelja u vezi sa obrazovanjem svoje dece u vreme krize izazvane pandemijom COVID-19 i davanje preporuka za njihovo prevazilaženje.

Materijal i metode: U radu je korišćena analiza sadržaja relevantnih publikovanih istraživanja. Literatura je prikupljana pretraživanjem baza i naučnih časopisa u periodu od februara do jula 2022. godine.

Rezultati: Pregled dostupnih istraživanja pokazao je da, iako su se mnogi roditelji u novoj, koedukatorskoj ulozi snašli odlično, većini je uključivanje u obrazovanje svoje dece predstavljalo izazov. Neodgovarajući fizički resursi, nepoznavanje novih tehnologija i aktuelnog školskog gradiva, neposredovanje adekvatnih pedagoških i didaktičkih znanja, kao i briga za obrazovna postignuća svoje dece i njihovu socijalizaciju, neki su od najčešćih izazova sa kojima su se roditelji suočavali tokom pandemije COVID-19, ali sa kojom se i dalje suočavaju u izmenjenoj, „novoj realnosti“.

Zaključak: Već prihvaćeno obrazovanje na daljinu pruža brojne mogućnosti za razvoj obrazovno-vaspitnog rada. Kako ne bi predstavljalo izazove za decu i mlade, nastavnike, ali i za roditelje, potrebno je unaprediti obrazovni sistem, kontinuirano usavršavati nastavnike i obezbediti sisteme podrške za roditelje koji su važni činioci obrazovanja svoje dece.

Ključne reči: izazovi roditelja u vreme krize; obrazovanje u vreme pandemije COVID-19; uključenost roditelja u obrazovanje svoje dece; obrazovna postignuća dece u vreme krize

UVOD

Izazovi na putu ispunjavanja roditeljske uloge sve su kompleksniji, zbog neraskidive povezanosti između (sve kompleksnijeg) šireg društvenog sistema i porodičnog sistema. Karakteristike i specifičnosti života u određenoj istorijskoj epohi neminovno utiču na procese vaspitanja, socijalizacije i podizanja dece uopšte. Savremeno vreme dovelo je do toga da roditeljstvo dramatično utiče na živote muškaraca i žena. Kreiranje novih, društvenih uloga, izmenjene društvene mreže i odnosi, zbijeni životni raspored, oskudnije finansije i veće brige, samo su neke od situacija koje prate osećanja zadovoljstva i uzbuđenja usled dobijanja i podizanja dece (Elder & Greene, 2021). Iznenađna pandemija COVID-19, koja je zvanično, ali neočekivano izbila 11. marta 2020. godine, u potpunosti je redefini-

* Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

sala dotadašnje životne tokove, što se neminovno ogledalo i u polju roditeljstva. Na već postojeće balansiranje između mnogo rada, privatnog života, nestabilnosti i potrebe za sigurnošću, vreme pandemije je roditeljima „oduzelo“ i brojne partnere uključene u vas-pitanje i obrazovanje njihove dece.

Implikacije pandemije COVID-19 na zdravlje i svakodnevni život ljudi su izuzetno velike: milioni ljudi su pozitivno testirani na virus COVID-19, dok je stotine hiljada ljudi širom sveta od istog virusa preminulo (World Health Organization, 2021). Ovakvi podaci zabrinuli su sve, posebno roditelje koji strepe i koji su odgovorni za zdravlje i život svoje dece, sebe, a neretko i za zdravlje i život treće generacije. Pored katastrofalnih posledica po zdravlje, pandemija je u potpunosti poljuljala ekonomije svih zemalja sveta rastućom nezaposlenošću, kao i hitnim zatvaranjem brojnih delatnosti, škola i dnevnih boravaka. Kao krajnja mera sprečavanja širenja virusa COVID-19 uvedeno je ograničeno kretanje ljudi, ali i njihovo totalno „zatvaranje“ (Collins et al., 2021). Trodnevno „zatvaranje ljudi“, odnosno već prihvaćeno „*lockdown*“ (uz sve druge aktuelne faktore), dovelo je ljude u stanje neizvesnosti i drugačijeg, baš kao i svaka druga krizna situacija. Kriza se manifestuje kao teškoća, ali i kao prilika za razvoj, ili kako autorka Pejatović kompleksnije objašnjava: pojam *krize* možemo da razumemo kao presek između „1) dotadašnjeg i 2) sadašnjeg koje se doživljava kao neprijatno i/ili uznemirujuće, u svakom slučaju različito, i 3) budućeg u kojem kriza ishoduje, a koje je, opet, različito i od dotadašnjeg i od sadašnjeg“ (Pejatović, 2021: 189). Upravo ovakvo razumevanje krize navodi nas da napomenemo da koliko god pandemijska situacija bila kompleksna i teška, ona je predstavljala i situaciju za učenje i razvoj, i sigurno je mnogo ljudi koji su na taj način dočekali „buduće“ o kojem piše autorka Pejatović. Međutim, brojna istraživanja iz različitih nauka (ekonomije, medicine, mentalnog zdravlja, ekologije, obrazovanja...) upućuju na visoke brojke kada je obuhvat svetske populacije u pitanju, koji doživljava i na svojoj koži oseća negativne posledice pandemije izazvane virusom COVID-19. Sa rastućom stopom nezaposlenosti, porastom cena osnovnih životnih namirnica, zdravstvenom krizom, na površinu su isplivali pojedini negativni aspekti (mnogih) sistema, među kojim se našao i obrazovni.

Cilj ovog istraživanja je sistemski prikaz izazova roditelja u vezi sa obrazovanjem svoje dece u vreme krize izazvane pandemijom COVID-19 i davanje preporuka za njihovo prevazilaženje. Cilj je vodio ka definisanju sledećih istraživačkih pitanja: koji su izazovi roditelja u vezi sa obrazovanjem svoje dece; zabrinutost roditelja u vezi sa (potencijalnim) posledicama obrazovanja na daljinu na njihovu decu; koje su preporuke za unapređenje obrazovnog sistema za „već pristiglu budućnost“. U radu je korišćena metoda analize sadržaja relevantnih, publikovanih istraživanja u periodu od februara do jula 2022. godine.

KA BOLJEM RAZUMEVANJU IZAZOVA RODITELJA U VEZI SA OBRAZOVANJEM SVOJE DECE TOKOM PANDEMIJE VIRUSA COVID-19

„Svi smo mi danas pomalo učitelji“

Iznenadno zatvaranje celokupnog obrazovnog sistema dovelo je pred „svršen čin“ sve one koji u tom sistemu učestvuju. Sa jedne strane, veliki deo odgovornosti za rezultate obrazovanja svoje dece preuzeli su roditelji. Sa druge strane, usled zatvaranja škola, više od 1,58 milijardi dece i mladih širom sveta bilo je „primorano“ da uči od kuće (Cohen & Kupferschmidt, 2020; UNICEF, 2020). Radi dodatne ilustracije veličine izazova sa kojim se suočio obrazovni sistem, u trenutku zatvaranja škola je pogođeno oko 233 miliona učenika u Kini, 25 miliona učenika u Turskoj, 16,5 miliona učenika u Japanu i 14,5 miliona učenika u Iranu (Misirli & Ergulec, 2021; Tonković, Pongračić i Vrsalović, 2020). Permanentno ostajanje kod kuće ovolikog broja učenika i svih članova njihove porodice, zahteva od

roditelja, kao glavnog nosioca porodičnog funkcionisanja, izvrsno balansiranje između posla i privatnog života, odgovaranje na povećan obim kućnih poslova, ali i intervencije i podršku kada je u pitanju obrazovanje njihove dece, što roditelje čini jednom od najpogodnijih kategorija pandemijom COVID-19 (Elder & Greene, 2021; Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020; Lee, Ward, Chang & Downing, 2021). Prema podacima Američke psihološke asocijacije (APA), 74% roditelja je izjavilo da je menjanje starih i uvođenje novih rutina predstavljalo značajan stresor (American Psychological Association (APA), 2020). Uvećan obim gotovo svakog posla, veći angažman oko kuće i porodice, preusmerava se najpre na žene/majke, na šta se nije moralo dugo čekati „jer je žrtvovanje žena i pritisak da one preuzmu uvećani teret poslova i odgovornosti poznati mehanizam snalaženja u svakom haosu“ (Bobić, 2022: 54). Pomenuti kaos, koji se u svojim „talasima“ povećava i smanjuje, iznedrio je školu kao dodatnu aktivnost, gotovo svakom roditelju deteta školskog uzrasta, bilo da govorimo o osnovcu ili srednjoškolcu. Bez ikakvog prethodnog pripremanja ili planiranja, roditelji su postali jedan od najvažnijih činilaca obrazovanja svoje dece.

Od samog proglašenja vanrednog stanja, na globalnom nivou, jedna od prvih mera protiv suzbijanja širenja virusa COVID-19 bila je zatvaranje škola. Naravno da je u trenutku zdravstvene, koju u stopu prati i ekonomska kriza, fokus međunarodnih organizacija, vlada, porodica i pojedinca kako da prežive i opstanu. Ukoliko se nakratko osvrnemo na čuvenu Maslovljevu teoriju o hijerarhiji potreba, setićemo se da su one (potrebe) međusobno uslovljene i bez zadovoljenja potreba nižeg reda ne možemo zadovoljiti potrebe višeg reda. Grupisane su u pet hijerarhijskih nivoa, od najnižih do najviših: fiziološke potrebe, potrebe za sigurnošću, potrebe za ljubavlju i pripadanjem, potrebe za poštovanjem, koje sledi potreba za samoaktuelizacijom (Lester, 2013). Rezultati nekih istraživanja ukazuju na to da se većinski procenat roditelja (čak do 89,3%) složio sa politikom zatvaranja škola u vreme pandemije (Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020, 2020; UNICEF, 2021). Ovakvi nalazi potvrđuju da je ljudima neophodno zadovoljenje potrebe za sigurnošću, pored, naravno, fizioloških potreba, kako bi mogli da zadovolje potrebe višeg reda, među kojima je i potreba za obrazovanjem. Slične rezultate nam pruža i istraživanje koje je sprovedla Vranješević u Srbiji (2021). Roditelji su u najvećoj meri zabrinuti za psihološku i zdravstvenu dobrobit dece, ali ono što skreće pažnju jeste činjenica da su roditelji obrazovanje odabrali na drugom mestu prioriteta, odmah posle psihološke i zdravstvene dobrobiti svoje dece (Vranješević, 2021).

Privremeno ukidanje tradicionalnog obrazovanja prelaskom na učenje na daljinu¹ preoblikovaće obrazovne institucije, ideju o samom obrazovanju, i zapitaće kreatore obrazovnih politika i programa kakvo obrazovanje u 21. veku treba da bude? Pandemija je primorala „nastavnike, učenike i roditelje da razmišljaju kritički, rešavaju probleme, budu kreativni, da komuniciraju, sarađuju i budu ažurni“ (Stepanović, 2020), na sve ono čemu ih nismo u regularnim okolnostima učili, i što nismo gajili kao vrednost. U Srbiji je već 17. marta 2020. godine Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja organizovalo učenje putem nastave na daljinu, kako bi sve obrazovno-vaspitne institucije pravilno i ujednačeno postupile, u skladu sa odlukama Vlade Republike Srbije (Stojanović, 2020). Ministarstvo je donelo operativni plan obrazovnog rada u vanrednim društvenim okolnostima, gde je početni period predstavljao najveći izazov za nastavnike, decu i roditelje – kada je nastava na svim nivoima obrazovanja realizovana isključivo na daljinu (Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022; Stojanović, 2020).

Ovakva situacija izmenila je roditeljsku ulogu kada je u pitanju obrazovanje dece. Ona sada podrazumeva aktivnije roditeljsko uključivanje, tačnije, permanentno praćenje pro-

¹ Tokom i nakon pandemije COVID-19, obrazovanje je organizovano uz pomoć različitih tehnologija (televizije, kompjutera, radija, video-snimaka, telefona, tableta...). U radu će se koristiti termin *obrazovanje na daljinu*, i odnosiće se na sve oblike organizovanog obrazovanja koji se nisu odvijali uživo, uključujući i hibridan model nastave.

cesa realizacije nastave u virtuelnom okruženju, što iziskuje veću odgovornost roditelja, koja se ogleda u obrazovnim postignućima, socijalnom ponašanju i samostalnošću njihove dece (Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022). Roditelji, pored braće, sestara i drugih članova porodice najednom dobijaju ulogu *facilitatora* obrazovnog procesa, *pseudo učitelja*, *trenera*, *koedukatora* (Bonal & González, 2020; Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022; Stepanović, 2020; Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020). Dok su se neki roditelji odlično snašli u ovoj novododeljenoj ulozi, rezultati brojnih istraživanja ukazuju na to da je veliki broj roditelja nerado prihvatao ulogu koedukatora, zbog prevelike odgovornosti u procesu obrazovanja svog deteta (Bonal & González, 2020). Sa druge strane, značaj roditeljskog učestvovanja u obrazovnom procesu dece, i uticaji tog uključivanja na dečija postignuća, potvrđeni su još ranije kroz istraživanja sprovedena u regularnim društvenim okolnostima, a dimenzija međusobnog odnosa, između školskog i porodičnog sistema, dobila je na dodatnoj vrednosti u vreme pandemije (Bonal & González, 2020; Fontenelle-Tereshchuk, 2021; Vanderhout et al., 2020). Osećanja roditelja u vezi sa nužnim uključivanjem u obrazovanje svoje dece kreću se na kontinuumu između dva ekstrema, zavisno od stepena snalaženja za vreme obrazovanja na daljinu. Dok se jedni osećaju vrlo kompetentno i uspešno u pomaganju deci oko učenja, za druge je ovakva dodatna aktivnost predstavljala obavezu i opterećenje (Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020). Ukoliko roditelji preuzimajući ulogu nastavnika ne poseduju adekvatna pedagoško-didaktička znanja, ili čak ne poznaju gradivo koje njihovo dete treba da nauči, verovatno je da efekat učenja i obrazovanja deteta neće biti kakav bi bio u školskom okruženju (Stepanović, 2020). Roditelj neće biti u stanju da podrži svoje dete u učenju onoga što ni sam ne razume, te će razlike u znanjima učenika postajati sve veće (*Ibid.*).

Pandemija virusa COVID-19 jasno je pokazala da škole ne mogu da ispune svoju svrhu bez intenzivne saradnje i podrške od strane roditelja (Gutiérrez Alvarez et al., 2020). Dok se roditeljsko uključivanje u obrazovanje svoje dece definiše različito, oko jednog se svi slažu. Uključivanje roditelja u obrazovne aktivnosti svoje dece je u pozitivnoj korelaciji sa njihovim (dečijim) obrazovnim postignućem. Efekti se ogledaju u obrazovnim postignućima učenika, u motivaciji za učenje, u razvoju akademske samoeфикаsnosti, kao i u socijalnom funkcionisanju (Wilder, 2014; Gonzalez-DeHass et al., 2005; Fan & Williams, 2010). Istraživanja rađena za vreme pandemije COVID-19 pokazuju da većina roditelja posvećuje 1–3 sata više u učenju sa decom u odnosu na ranije (Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022). Takođe, UNICEF-ovo istraživanje rađeno u našoj zemlji pokazalo je da čak 70% roditelja dece uzrasta 7–12 godina, i 40% roditelja dece uzrasta 12–17 pomaže deci prilikom učenja i savladavanja gradiva (UNICEF, 2021). Podrška se ogleda u objašnjavanju uputstava za rad, proveravanju urađenih zadataka, poučavanju novih sadržaja, dok se manje ogleda u direktnoj pomoći pri rešavanju zadataka (Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022). Možemo videti da su roditelji pokrivali širok dijapazon uloga u procesu obrazovanja, i ova dodatna opterećenja izazvala su mnoge zabrinutosti.

(Ne)jednakost šansi

Aktuelni neoliberalni kapitalizam je između ostalog baziran i na tezi o jednakosti šansi za sve, kako u obrazovanju tako i u drugim aspektima života. Ukoliko kroz život ne idemo „širom zatvorenih očiju“, jasno nam je da jednakost *per se* nije osigurana svima. Pandemija COVID-19 je omogućila obrazovnom sistemu da ukaže na pojedine probleme koji su i ranije postojali, ali su sada postali vidljiviji. Najčešće navođeni nedostaci obrazovnih sistema su nejednakost, opasnost od privatizacije obrazovanja i nepripremljenost obrazovnih sistema za online obrazovanje i obrazovanje na daljinu (Vranješević, 2021; Tonković, Pongračić i Vrsalović, 2020). Iako su navedeni nedostaci bili i ranije poznati donosiocima odluka, izgleda da čovek i dalje jako malo uči iz istorije i sopstvenog iskustva.

Ako bismo probali jednom rečenicom da opišemo krizu u kojoj se ceo svet našao, opisali bismo je kroz nejednakost šansi. Već pomenute pukotine različitih sistema i privremeno zatvaranje škola pogodilo je sve, ali je dodatno marginalizovalo već marginalizovane. I ranija istraživanja rađena za vreme drugih društvenih kriza ukazala su na velike gubitke usled zaustavljanja tradicionalnog obrazovanja, sa posebnim fokusom na ugroženiju decu. Nejednakost među učenicima, odnosno ljudima uopšte ogleđa se kroz različite aspekte, i mnogi od tih aspekata direktno ili indirektno utiču na obrazovanje dece, njihov emocionalni i socijalni razvoj i njihova postignuća.

Participacija dece i mladih u obrazovanim aktivnostima na početku pandemije COVID-19 u potpunosti je zavisila od posedovanja interneta, kompjutera i/ili televizije, a kasnije delimično, uvođenjem hibridnog modela nastave. Koliko god da se slažemo da veliki broj dece i mladih internet odveć koristi u obrazovne svrhe i za razonodu, pandemija je „izbacila“ na površinu brojne činjenice o neravnomernoj rasprostranjenosti interneta i dostupnosti tehnologija u svetu. Prema podacima Svetske banke, 826 miliona učenika nema pristup računaru, 706 miliona nema pristup internetu (Svetska banka, 2020; prema: Tonković, Pongračić i Vrsalović, 2020). Evropa spada u delove sveta sa poprilično uređenom digitalnom infrastrukturuom, dok to nije slučaj na nivou čitavog sveta (mada ni za čitavu Evropu). Prema nekim podacima, 82,2% domaćinstava u Africi nema pristup internetu u svojim domovima (Tonković, Pongračić i Vrsalović, 2020). Razlike u posedovanju i pristupu internetu i kompjuteru primećene su ne samo u između različitih kontinenata i država, već i u okviru iste zemlje. Istraživači iz Kine navode da su razlike između istočnog i zapadnog dela Kine jako veliki (Zhu et al., 2022). Istočna Kina je bila deo plana kineske vlade u jačanju ekonomije i položaja ljudi koji u tom delu žive, za razliku od zapadnog (*Ibid.*). Ove razlike su se posebno primetile u vreme krize. Isti istraživači navode i primetne razlike između dece koja žive i obrazuju se u ruralnim i u gradskim sredinama (*Ibid.*). Sigurni smo da je Kina samo jedan od brojnih primera neravnomerno razvijenih delova unutar iste države, te je ovo još jedna veoma važna varijabla o kojoj treba voditi računa, kako već ugroženija i poprilično pusta ruralna mesta ne bi u još većoj meri kaskala za urbanizovanim. Kako bismo se na kratko osvrnuli i na situaciju u Srbiji, i „smestili“ je u međunarodne okvire, pregledali smo izveštaje Republičkog zavoda za statistiku o dostupnosti interneta i tehnologija. Iako nismo naišli na adekvatniji izvor informacija, osvrnuli smo se na Godišnje istraživanje koje je sproveo Republički zavod za statistiku. Republički zavod za statistiku je objavio Godišnje istraživanje o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija nekoliko meseci pre izbijanja pandemije (Republički zavod za statistiku, 2019). Prema podacima iz istraživanja, 73,1% domaćinstava ima računar, dok 80,1% domaćinstava ima pristup Internetu. Ona domaćinstva koja imaju pristup internetu, a ne poseduju računar, internetu pristupaju mobilnim telefonom ili tabletom (*Ibid.*). Navedene cifre se svakako odnose na domaćinstvo, a ne na pojedinačne članove. To nam govori da u porodici sa dva školarca (i jednim ili oba roditelja koja rade od kuće) možda nema dovoljan broj računara za sve. Kada je reč o fizičkim resursima, važno mesto zauzima i prostor u kojem učenici i njihove porodice žive. Fizički prostor u kojem porodica živi može predstavljati ometajući faktor tokom rada ili obrazovanja, ukoliko ne postoji dovoljno mesta za sve (Bonal & González, 2020; Scarpellini et al., 2021). Pitanje stanovanja posebno dolazi do izražaja u trenucima kada se uzme u obzir da su mnoge porodice obavljale i posao i obrazovne aktivnosti (nekada u isto vreme) iz istog prostora.

Gotovo sva istraživanja koja su se iz bilo koje perspektive bavila mišljenjem/ stavovima/ izazovima sa kojima su se roditelji suočavali tokom podržavanja svoje dece u obrazovnim aktivnostima za vreme pandemije pokazala su jedno – nesumnjivo najveći izazov za roditelje predstavljalo je balansiranje između posla i privatnog života, uključujući i pomoć deci u obrazovnom radu (Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020; Peek & Richardson, 2010; Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022). Nedostatak vremena i energije koji se utroše na

poslu udaljavali su roditelje od uključivanja u obrazovne aktivnosti svoje dece. Takođe, veći broj dece školskog uzrasta, i uopšte roditeljska preplavljenost usled krizne situacije, u značajnoj meri su uticali na roditeljsko uključivanje u obrazovanje svoje dece (*Ibid.*) Poteškoće prilikom usklađivanja privatnih i poslovnih obaveza roditelja pokazale su se kao veliki izazov i u ranijim krizama (Peek & Richardson, 2010). Ovako obimni izazovi zahtevaju intenzivna promišljanja na koje načine i uvođenjem kakvih politika možemo rasteretiti roditelje, kako bi bili u mogućnosti da na adekvatan i celovit način učestvuju u vaspitanju i podizanju svoje dece.

Jedna od najvećih pratećih efekata zdravstvene, COVID-19 krize, jesu velika finansijska pomeranja i negativni trendovi u stopi zaposlenosti, povećani otkazi i umanjene zarade. Zaposlenje roditelja, ili preciznije vrsta poslu koju roditelji obavljaju, u velikoj meri će uticati na mogućnosti roditelja da budu podrška svojoj deci tokom učenja na daljinu. Rezultati nekih istraživanja pokazuju da su zaposleni roditelji u manjoj meri posvećivali vreme obrazovnim aktivnostima svoje dece u odnosu na nezaposlene roditelje (za 1,2 sata više) (Villadsen, Conti & Fitzsimons 2020). Ako se uzme u obzir da su druga istraživanja pokazala da roditelji u proseku utroše 1–3 sata dnevno u pomoći deci tokom učenja (Slijepčević, Zuković i Stojadinović, 2022), ove razlike deluju zaista veliko. Vrsta delatnosti kojom se roditelji bave u velikoj meri utiče na mogućnosti roditelja da podržavaju svoju decu tokom učenja. Veliki broj profesija nije moguće obavljati radom od kuće – odnosi se na osobe poput lekara, medicinskih sestara, dostavljača hrane, uslužne delatnosti... Nemogućnost rada od kuće posebno pogađa žene, s obzirom na to da je 70% žena zaposleno u zdravstvu i socijalnoj zaštiti (Bobić, 2022). Pored obaveznog odlaska na posao, dodatno ugrožavajući svoje i zdravlje svojih bližnjih, žene su u većoj meri od muškaraca učestvovala u obrazovnim aktivnostima svoje dece. To znači da mnoge majke nisu bile u mogućnosti da podrže svoju decu u učenju (*Ibid.*), sa jedne strane, dok sa druge strane, kada dođu kući, umorno preuzimaju ulogu *koedukatora*, čime dodatno bivaju opterećene.

Mada je sam pristup internetu i posedovanje računara glavni i osnovni preduslov participacije u obrazovanju na daljinu, zadovoljavanje ovog kriterijuma ne znači nužno da će učenici biti u stanju da samostalno i adekvatno prate nastavu, i na kraju dosegnu do željenih postignuća. Obrazovanje na daljinu od učenika zahteva samostalnost, autonomiju u učenju, preuzimanje odgovornosti za svoje učenje, razumevanje kako se uči (Stepanović, 2021). Ovakva vrsta nastave posebno je otežavajuća za decu mlađih razreda osnovne škole, što iziskuje pronalazak novih načina da se obrazovanje na daljinu prilagodi i najmlađim učenicima.

ZABRINUTOST RODITELJA ZBOG (POTENCIJALNIH) POSLEDICA OBRAZOVANJA NA DALJINU NA NJIHOVU DECU

Zabrinutost roditelja koja nastaje usled proglašenja vanrednog stanja i zatvaranja škola, ali koja traje i dalje, jesu posledice nespremnog prelaska na obrazovanje na daljinu, uključujući i period primene hibridnog obrazovnog modela. Njihovu zabrinutost možemo posmatrati najpre kroz dva pravca – kvalitet obrazovanja i obrazovna postignuća dece i socijalizacija i socijalna prilagođenost uopšte. Kako je škola obrazovno-vaspitna institucija, njena uloga je velika u obe pomenute dimenzije, što ne znači da ne postoji zabrinutost roditelja za još neke moguće efekte obrazovanja na daljinu.

Brojna istraživanja rađena tokom i nakon perioda zatvaranja škola upućuju na niža obrazovna postignuća dece na globalnom nivou. Nijedan obrazovni sistem ne može da se pohvali postignutim rezultatima. Istraživanje rađeno u Holandiji pokazuje da je obrazovno postignuće učenika opalo za 3,16% kada su u pitanju matematika, čitanje i pisanje (Van de Werhorst, 2021). Osvrćući se na teoriju Lava Vigotskog, učenje se odvija u socijalnom

kontekstu, u kojem pojedinci aktivno učestvuju i razmenjuju svoja znanja (Vygotsky, 1978, prema: Misirli & Ergulec, 2021). Škola predstavlja pravu priliku za sticanje socijalnog iskustva i učenja kroz interakciju sa svojim vršnjacima i nastavnicima, dok učenje na daljinu omogućava jedino interakciju putem tehnologije (Misirli & Ergulec, 2021). Smanjenje fizičkog kontakta i interakcije može negativno uticati kako na kvalitet obrazovanja dece i mladih, tako i na proces socijalizacije i na povećane probleme u vezi sa mentalnim zdravljem dece. (*Ibid.*).

Uloga škole u procesu socijalizacije dece i razvoja njihove emocionalne i socijalne strane ličnosti izuzetno je velika. Nakon prelaska na nastavu na daljinu, ograničenog kontakta sa vršnjacima i nastavnicima, ali i komšilukom i širom familijom, pitanje najpre socijalizacije dolazi do izražaja. Kako je vanredno stanje skoro prošlo, a u eri virusa COVID-19 i dalje živimo, teško je pričati o posledicama privremenog zatvaranja škola, čini nam se da je za to potrebna veća vremenska distanca. No, trenutni dostupni podaci upućuju na to da je veliki broj roditelja širom sveta iskazao da su njihova deca promenila svoje ponašanje tokom pandemije (Misirli & Ergulec, 2021). Roditelji su istakli da su njihova deca u zavisnosti od uzrasta pokazivala veći nemir, anksioznost, agresivnost (Scarpellini et al., 2021). S obzirom na to da su tehnologije zauzele svoje mesto u obrazovnom sistemu, i da će biti njen sastavni deo u budućnosti, jedan od najvećih zadataka kreatora obrazovnih politika, istraživača i nastavnika je da osmisle načine podsticanja socijalne i emocionalne interakcije u virtuelnom prostoru.

Još jedna posledica prelaska sa tradicionalnog obrazovanja na obrazovanje na daljinu jeste vreme koje učenici provode ispred televizije/ekrana kompjutera. Veliki deo učeničkih aktivnosti (učenje, gledanje crtača i drugih filmova, igranje igrice) odvijao se ispred neke od mogućih tehnologija. Ovoliki upliv tehnologije u ljudske živote zabrinuo je mnoge roditelje. Prema nekim istraživanjima, čak 64% roditelja je izrazilo zabrinutost zbog prekomerne upotrebe tehnologija od strane njihove dece (Statistics Canada, 2020, prema: Fontenelle-Tereshchuk, 2021). Među brojnim autorima vlada mišljenje da prekomerna upotreba tehnologija tokom svakog dana može dovesti do mentalnih problema. Prema nekim preporukama, deca osnovnoškolskog uzrasta ne bi trebalo da koriste tehnologije duže od 2 sata dnevno. Kao i kod mnogih drugih spomenutih obrazovnih aspekata, i u ovom se roditelji predstavljaju kao ključan faktor koji treba da ograniči deci prekomernu upotrebu tehnologija (Fontenelle-Tereshchuk, 2021; Scarpellini et al., 2021). Preopterećeni zdravstvenom krizom i ekonomskim uslovima života, mnogi roditelji nisu bili u stanju da „kontrolišu“ upotrebu tehnologija za vreme njihovog odsustva, te nam ostaje da vidimo kakve će se posledice pojaviti i zbog prekomerne upotrebe tehnologija.

PREPORUKE ZA VEĆ PRISTIGLU BUDUĆNOST

Mada predstavljena slika koju živi veliki broj roditelja dece školskog uzrasta deluje mračno, i pomalo razočaravajuće, krizne situacije treba da nam posluže kao prostor za razvoj, jačanje kapaciteta i učenje kako treba ubuduće, kako ćemo (probat) da posmatramo i ovu krizu. Sigurni smo da su mnogi od navedenih izazova postojali u i vremenu pre pandemije COVID-19, ali da na njih tada nismo obraćali pažnju. O krizi u obrazovnim sistema širom planete već se uveliko priča i piše, ali se po tom pitanju malo i čini! Barem kada je reč o velikom delu sveta.

I istraživanja sprovedena za vreme nekih ranijih kriza upućivala su na slične ili gotovo iste probleme sa kojima se suočava obrazovni sistem i danas, kao i roditelji, koji su njegov deo. U periodu koji je sledio nakon uragana Katrina, veliki broj škola nije mogao da podrži potrebe svojih đaka, posebno onih iz marginalizovanih grupa, dok je u jednoj studiji 75% učenika izrazilo da je doživelo pad obrazovnog postignuća (Shavers, 2006; Peek & Richar-

dson, 2010). Istraživanja rađena tokom prethodne zdravstvene, globalne krize izazvane SARS-om i virusom AH1N1, takođe su ukazivala na otežano balansiranje roditelja između poslovnih obaveza i obrazovnih potreba dece, nedostatak efikasne komunikacije između roditelja i škole i nedovoljno inkluzivnih načina da sistem podrži zadovoljavanje nekih drugih učeničkih potreba koje nisu obrazovne (Lee, Ward, Chang & Downing, 2021).

Ovako predstavljeni izazovi sada već izgledaju poznato. S obzirom na to da krize ne možemo da izbegnemo, a da su tehnologije zauvek postale deo svih sfera života, važno je napomenuti da obrazovanje na daljinu, u svom pravom obliku, izgleda drugačije nego što je to bilo tokom pandemije (Zhu et al., 2022). Obrazovanje na daljinu zahteva intenzivnije pripreme i duže planiranje da bi ostvarilo svoj puni potencijal, što je bilo onemogućeno usled neočekivanog izbijanja virusa COVID-19.

U nastavku slede preporuke kako se može unaprediti obrazovni sistem, u većoj meri uključiti tehnologija, ali i kako možemo podržati roditelje u ovim kompleksnim vremenima.

Škola iz druge perspektive

Obrazovanje se oblikuje i prilagođava kako u vremenima intenzivnog civilizacijskog razvoja tako i u vreme krize. Sa jedne strane, pandemija COVID-19 je ogolila veliki broj problema obrazovnog sistema koji se više drži „tradicionalnog“ nego „modernog“. Iako nismo stava da je potrebno odreći se svih elemenata koji su činili obrazovni sistem pre pandemije, takođe smatramo da on ne treba da isključuje aktuelnosti i nove mogućnosti. Potrebna je bolja opremljenost škola internetom i tehnologijama, kao i primena novih metoda i oblika podučavanja. Korišćenjem najboljeg od nastave uživo i nastave na daljinu biće više mogućnosti da se razvijaju potencijali svih učenika. Treba iskoristiti mogućnosti obrazovanja na daljinu da stignemo i do onih udaljenijih učenika, kojima bi nastava mogla više da se individualizuje i da se prilagodi. Sa druge strane, ostaje veliki zadatak teoretičarima i praktičarima iz oblasti obrazovanja da pronađu načine razvijanja socijalne interakcije u nastavi na daljinu. Bez obzira na okolnosti i na način realizacija nastavnih aktivnosti, skrećemo pažnju na to da se zaboravlja važnost uloge škole u podsticanju mentalnog i fizičkog zdravlja, u razvoju i ispoljavanju emocija i procesa socijalizacije. Usmereni na uspeh i akademsko postignuće, prevideli smo jedan važan deo obrazovnog sistema, koji je potrebno razvijati u budućnosti.

Kontinuirano usavršavanje nastavnika

Bez obzira na to da li je reč o regularnim ili vanrednim društvenim okolnostima, nastavnik predstavlja stub obrazovnog sistema. Iako smo videli da roditelji igraju važnu ulogu u obrazovnom procesu, nastavnici su ti čija je odgovornost veća i od čijih kompetencija zavisi obrazovno postignuće učenika, u najvećoj meri (Fontenelle-Tereshchuk, 2021). Veliki broj autora smatra da od kvaliteta rada nastavnika zavisi čitav obrazovno-vaspitni sistem, dok se druga grupa autora slaže da su nastavnici sigurno jedan od ključnih faktora za uspešnost obrazovno-vaspitnog sistema (Vučinić i Antonijević, 2018). Korišćenje tehnologije u nastavi menja strategije mišljenja, veštine i kognitivno operisanje (Nikolić i sr., 2020). Postignuti efekti od upravo navedenih u potpunosti će zavisiti od onoga ko dizajnira proces učenja, tj. od nastavnika (Pešikan, 2016). Pandemija COVID-19 je pokazala da nastavnici nisu spremni za promene tako velikih razmera, kao i da u najvećem delu sveta nastavnici nemaju mnogo iskustva sa upotrebom tehnologija u procesu obrazovanja, čak i kada su u pitanju i najrazvijenije zemlje (Fontenelle-Tereshchuk, 2021; Mælan et al., 2021). Jedna studija sprovedena u aprilu 2020. godine pokazala je da najveća većina nastavnika iz Norveške i Sjedinjenih Američkih Država nije imala nikakvo iskustvo u držanju nastave

na daljinu pre izbijanja krize. U istoj studiji su se nastavnici izjasnili da su imali poteškoća u praćenju svojih učenika, usled nemanja iskustva u držanju nastave na daljinu koja je od njih zahtevala učenje novih metoda podučavanja u isto vreme kada već podučavaju (*Ibid.*). Iako je kontinuirano usavršavanje sastavni deo nastavničke profesije (i formalno i neformalno), nedovoljno ulaganje (materijalno, vremensko, konceptualno) u obrazovanje rezultiralo je i manjim ulaganjem u razvoj nastavničke profesije. Da bi se nastavnici osećali kompetentnijim, samopouzdanijim, zadovoljnijim, ali i da bi na adekvatan način obrazovali, potrebno je intenzivnije podržavanje, pa čak i zahtevanje kontinuiranog usavršavanja (Gray et al., 2017, prema: Fontenelle-Tereshchuk, 2021; UNICEF; 2021). Nastavnici moraju unapređivati svoje kompetencije, u suprotnom neće moći da pripreme decu i mlade za budućnost. Bez adekvatnog (kontinuiranog) obrazovanja nastavnika, veliki deo odgovornosti će spasti na roditelje, kao što je to sada slučaj. U vremenima krize, svima je potrebna dodatna podrška, a posebno roditeljima. Podrška sistema je veoma važna, i s obzirom na to da je nemoguće pomoći svakom pojedincu individualno, važno je da sistem osnažuje i unapređuje svoje podsisteme. Tek unapređeni i osavremenjeni podsistemi će moći da ispune svoju punu svrhu. Usavršavanjem nastavnika koji prate aktuelnosti u svojoj ekspertizi, ali i u didaktici, unapređujemo i obrazovni (pod)sistem u celini.

Poboljšanje saradnje roditelja i škole

Usled podizanja svesti o važnosti saradnje između škole i roditelja đaka, poslednjih decenija su roditelji sve vidljiviji kada je reči o obrazovanju. Mnoga istraživanja su pokazala da su roditelji relativno zadovoljni načinom na koji su škole sa njima komunicirale. Istraživanje koje su sprovele Đurišić i Duhanaj (2022) u Srbiji to i potvrđuju. Aspekt kojim su roditelji manje bili zadovoljni je komunikacija između škole i roditelja o temama koje nisu u vezi sa domaćim zadacima i savladavanjem gradiva (Đurišić i Duhanaj, 2022). Obrazovni sistemi treba da osmisle aktivnosti i načine kako da uključe roditelje da polemišu, iznose svoja iskustva i učestvuju u odlučivanju o obrazovnim pitanjima. Roditelji, nastavnici i učenici jesu na istoj strani, i treba zajednički da se bore za pitanja kvaliteta, dostupnosti i adekvatnosti obrazovanja. Dosadašnja praksa je pokazala da se roditelji uključuju u obrazovanje svoje dece u najvećoj meri u trenutku kada je detetu potrebna pomoć ili kada su u pitanju ocene, ali saradnja između porodica i škole treba da bude mnogo sveobuhvatnija.

Kreiranje obuka za roditelje kako bi adekvatnije učestvovali u obrazovnim aktivnostima svoje dece

Mnoga istraživanja pokazuju da su roditelji svesni značaja uključivanja u obrazovanje svoje dece. Međutim, nekada nisu u mogućnosti da podrže obrazovne aktivnosti svoje dece (što zbog zaposlenja, što zbog drugih obaveza koje imaju), a nekada ne znaju kako to da urade. Bilo da govorimo o regularnim okolnostima, ili ovim, kriznim, istraživači ističu važnost kreiranja obuka koje će upoznati roditelje sa aktuelnim trendovima u obrazovanju, sa korišćenjem tehnologija i karakteristikama učenja na daljinu, kao i važnosti uključivanja u obrazovne aktivnosti svoje dece (Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020). Takođe, mi bismo dodali i kreiranje nekih drugih obrazovnih programa za roditelje. Bilo da govorimo o obrazovanju za roditeljstvo u vreme krize ili o obrazovanju za roditeljstvo u određenoj fazi životnog ciklusa porodice, smatramo da bi obrazovanje moglo da bude jak i stabilan vid systemske podrške roditeljima. Obrazovanje za roditeljstvo nije mnogo zastupljeno u našoj zemlji, ali bi aktuelna situacija trebalo da se iskoristi u tom pravcu. Veliki potencijal obrazovanja se ogleda u njegovoj preventivnoj ulozi, ali mi taj potencijal u maloj meri koristimo. Obrazovanje roditelja o učenju na daljinu, o platformama i alatima koji se u istom koriste, o komunikaciji između učenika–škole–roditelja od ključnog je značaja za

buduće uspehe učenja na daljinu (Garbe, Ogurlu, Logan & Cook, 2020).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Obrazovanje i porodica su dva ekstremno važna, međusobno povezana i komplementarna fenomena. Istraživanja njihovih povezanosti i uticaja je veoma kompleksan i iscrpljujući posao, i nemoguće ih je istraživati i razumeti bez obuhvatanja zdravstvenog, ekonomskog, socijalnog i drugih konteksta.

Obrazovni sistem (na svim nivoima, a posebno na nižim nivoima obrazovanja) predstavlja neophodan faktor odrastanja i procesa postajanja čovekom. Škola je prostor u kojem deca i mladi prolaze kroz socijalna iskustva, razvijaju se, usvajaju nova znanja i uče adekvatne oblike socijalnog ponašanja (Misirli & Ergulec, 2021). U obrazovanje se ulaže puno nade i veruje se da ono (obrazovanje) omogućava obezbeđivanje blagostanja, adekvatnih resursa za život, podržava vertikalnu pokretljivost i da doprinosi umanjenu postojećih nejednakostima u svetu. Ova kriza, izvana pandemijom virusa COVID-19, pokazala nam je da to baš i nije tako. Da bi obrazovanje moglo da doprinese navedenim mogućnostima, potrebna su veća sistemska ulaganja, ali i promena vrednosti i paradigme o obrazovnom sistemu koja važi u javnom mnjenju. Promene koje se permanentno dešavaju u širem društvenom sistemu, moraju da utiču na promenu i preoblikovanje obrazovnog sistema, odnosno, obrazovni sistem mora da prati aktuelnosti i novitete proistekle u moderno doba. Iako su tehnologije ne samo sastavni deo dece, mladih i njihovih porodica uveliko već, pandemija COVID-19 je pokazala nespremnost škola da prihvati i na adekvatan način koristi tehnologije.

Na površinu je isplivala i nerazvijena praksa globalnog organizovanja nastave na daljinu (sa svim njenim varijetetima), bez obzira na to što je školovanje od kuće već uveliko prisutno u nekim delovima sveta. Kriza koja nas prati, sad već dugo, pokazala je i dokazala da će obrazovanje na daljinu, ili barem hibridni modeli učenja, ostati deo obrazovnog prostora. Ono što treba da nas raduje jeste činjenica da obrazovanje na daljinu može mnogo više da nam pruži, u odnosu na viđeno, kada se blagovremeno i adekvatno planira, promišlja, dizajnira i realizuje. Važan doprinos razvoju obrazovnog sistema čine adekvatno obučeni i kontinuirano pripremani nastavnici za promene u obrazovanju. Kao glavni nosioci obrazovnog procesa, tek dobro pripremljeni, samopouzđani nastavnici će biti u mogućnosti da odgovore na različite obrazovne potrebe svojih učenika, i doprineti smanjenju marginalizacije onih koji dolaze iz nepovoljnih socioekonomskih situacija.

Drugi važan fenomen obuhvaćen u ovom radu jesu roditelji, odnosno, čitave porodice. U naučnim krugovima već postoje polemike da li je moderna porodica u krizi? Međutim, možda je bolje pitanje da li su roditelji u krizi, s obzirom na to da su oni glavni i odlučujući nosioci porodičnog funkcionisanja u aktuelnom globalnom haosu. Na osnovu iznetih rezultata istraživanja, možemo videti da su izazovi sa kojima roditelji žive odveć veliki. Veličina izazova sa kojima se susreću, pokazuju negativne uticaje na obrazovanje njihove dece. Iako je malo prostora u ovom radu posvećeno izazovima sa kojima se žene/majke suočavaju, studije pokazuju da su one u znatno lošijem položaju od muškaraca. Neki autori navode da je ova kriza značajno negativno uticala na rezultate višedecenijske ženske emancipacije, stavljajući ponovo intenzivan teret na njih (Bobić, 2022). Ista autorka navodi da postoji opasnost da će žene biti ponovo „vraćene“ u kuću, koju već godinama pokušavaju da napuste (*Ibid.*). Stoga bi bilo dobro uraditi dalja istraživanja i analize o ulozi majki u obrazovanju svoje dece, kako bismo u budućnosti mogli da ih podržimo i unapredimo njihov položaj.

Da bismo sačuvali porodice i sve njihove članove (pojedinačno i roditelje i decu), potrebno je podržati obrazovne programe za roditeljstvo. Potrebno je da pokažemo rodi-

teljima da može drugačije, ali i da ih bolje pripremimo za nove izazove koji slede. Za vreme pandemije virusa COVID-19 još jednom je istaknut značaj systemske podrške roditeljima i važnost obrazovnog sistema, koja je upravo u tim vremenima najviše i nedostajala. Kada roditelji nisu u stanju i mogućnosti da podrže svoju decu, počinju da sumnjaju u svoje roditeljske sposobnosti. Stoga je jako važno da školski sistem i nastavnici razumeju da roditelji, želeći najbolje (obrazovanje) za svoju decu, nekada ipak nisu u stanju da im to pruže. U nekim ranijim „teškim vremenima“ škola se pokazala kao utočište i sigurno mesto, mesto podrške za đake. S obzirom na to da u okolnostima samoizolacije i mera distanciranja ovakva uloga obrazovanja postaje nemoguća, važno je razvijati sisteme podrške koji mogu pomoći roditeljima u obavljanju svoje roditeljske uloge. Bez obzira na to da li govorimo o vremenu krize ili o regularnim vremenima. Preopterećenost roditelja da budu na visini zadatka, u svakom trenutku, na svakom polju svog života, dodajući im i ulogu nastavnika, koedukatora, najdirektnije će se odraziti na obrazovna postignuća i lični rast i razvoj njihove dece, čime će se jaz među decom i mladima drastično uvećati.

LITERATURA

- American Psychological Association (APA) (2020). *Stress in America 2020: Stress in the time COVID-19 (Vol.1)*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Bobić, M., (2022). Biti žena/majka u vreme pandemije kovida 19 u Srbiji. U: O. Radonjić (ur.). *Kovid 19: pandemija društvenih rizika i nesigurnosti* (51–69). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bonal, X., & González, S. (2020). The impact of lockdown on the learning gap: family and school divisions in time of crisis. *International Review of Education*, 66, 635-655.
- Cohen, J., & Kupferschmidt, K. (2020). Countries test tactics in 'war' against COVID-19. *Science*, Vol.367, No. 6484, 1287-1288.
- Collins, C., Landivar, L. C., Ruppaner, L. & Scarborough, W. J. (2021). COVID-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work and Organization*, 28(1), 101-112.
- Đurišić, M., i Duhanaj, N. (2022). Mišljenje roditelja o saradnji sa školom tokom pandemije COVID-19. U: Ž. Krnjaja, M. Senić Ružić i Z. Milošević (ur.). *Obrazovanje u vreme krize i kako dalje*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju, Pedagoško društvo Srbije.
- Elder, L., & Greene, S. (2021). A Recipe for Madness: Parenthood in the Era of Covid-19. *Social Science Quarterly*, Vol.102, No. 5, 2296-2311.
- Fan, W., & Williams, C. M. (2010). The effect of parental involvement on students' academic self-efficacy, engagement and intrinsic motivation. *Educational Psychology*, 30(1), 53-74.
- Fontenelle-Tereshchuk, D. (2021). 'Homeschooling' and the COVID-19 Crisis: The Insights of Parents on Curriculum and Remote Learning. *Scholarly Journal*, 52(2), 167-191.
- Garbe, A., Ogurlu, U., Logan, N., & Cook, P. (2020). COVID-19 and Remote Learning: Experiences of Parents with Children during the Pandemic. *American Journal of Qualitative Research*, 4(3), 45-65.
- Gonzalez-DeHass, A. Willems, P., & Doan Holbein, M. (2005). Examining the Relationship Between Parental Involvement and Student Motivation. *Educational Psychology Review*, 17, 99-123.
- Lee, S. J., Ward, K. P., Chang, O. D., & Downing, K. M. (2021). Parenting activities and the transition to home-based education during the COVID-19 pandemic. *Children and Youth Review*, 122, 105585-105585.
- Lester, D. (2013). Measuring Maslow's hierarchy of needs. *Psychological Reports: Mental & Physical Health*, 113(1), 15-17.
- Mælan, E. N., Gustavsen, A. M., Stranger-Johannessen, E., & Nordahl, T. (2021). Norwegian students' experiences of homeschooling during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Special Needs Education*, 36(1), 5-19.
- Misirli, O., & Ergulec, F. (2021). Emergency remote teaching during the COVID-19 pandemic: Parents experiences and perspectives. *Education and information technologies*, 26(6), 6699-6718.
- Peek, L., & Richardson, K. (2010). In their own words: Displaced children's educational recovery needs after Hurricane Katrina. *Disaster Medicine*, 4, 63-70.
- Pešikan, A. (2016). Common misconceptions about ICT technologies. *Teaching and education*, 65(1), 31-46.
- Republički zavod za statistiku. *Godišnje istraživanje o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija*,

2019. Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20190920-godisnje-istrazivanje-o-ikt/?a=27&s>
- Scarellini, F., Segre, G., Cartabia, M., Zanetti, M., Campi, R., Clavenna, A., & Bonati, M. (2021). Distance learning in Italian primary and middle school children during the COVID-19 pandemic: a national survey. *BMC Public Health*, 21(1035), 1-13.
- Shavers, A. (2006). Katrina's children: Revealing the broken promise of education. *Thurgood Marshall Law Review*, 31, 499-530.
- Stojanović, D. (2020). *Analiza realizacije učenja na daljinu u Srbiji za vreme pandemije virusa COVID 19*. In: Black swan in the world economy 2020. Institut ekonomskih nauka, Beograd, pp. 121-140.
- Tonković, A., Pongračić, L. i Vrsalović, P. (2020). Djelovanje pandemije Covid-19 na obrazovanje diljem svijeta. *Časopis za odgojne i obrazovne znanosti Foo2rama*, 4(4), 121-134.
- UNICEF (2020). *Responding to COVID-19. UNICEF Annual Report 2020*. New York, UNICEF.
- UNICEF (2021). *Istraživanje o uticaju pandemije kovida-19 na porodice sa decom u Srbij. Treći talas istraživanja*. Beograd: UNICEF u Srbiji.
- van de Werfhorst H. G. (2021). Inequality in learning is a major concern after school closures. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118(20), e2105243118.
- Vanderhout, S. M., Birken, C. S., Wong, P., Kelleher, S., Weir, S. & Maguire, J. L. (2020). Family perspectives of Covid-19 research. *Research Involvement and Engagement*, 6(69).
- Villadsen, A., Conti, G., & Fitzimons, E. (2020). *Parental involvement in homeschooling and developmental play during lockdown*. UCL report. Dostupno na: <https://cls.ucl.ac.uk/wp-content/uploads/2017/02/Parental-involvement-in-home-schooling-and-developmental-play-during-lockdown-initial-findings-from-COVID-19-survey.pdf>, Pristupljeno: Maj, 2020.
- Zhu, W., Liu, Q. & Hong, X. (2022). Implementation and Challenges of Online Education during COVID-19 Outbreak: A national Survey of Children and Parents in China. *Early childhood research quarterly*, 61, 209-219.
- Wilder, S. (2014). Effects of parental involvement on academic achievement: A meta-synthesis. *Educational Review*, 66(3), 377-397.
- Врањешевећ, Ј. (2021). Социоемоционално учење и резилијентност у доба кризе. У: В. Спасеновић (ур.) *Образовање у време кризе – где смо и куда даље* (65–80). Београд, Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Вучинић, Д. и Антонијевић, Р. (2020). Улога наставника у остваривању квалитетног образовног процеса. *ТЕМЕ: Часопис за друштвене науке*, 44(3), 723–744.
- Николић, И., Банђур, И., и Мартиновић, Д. (2021). Улоге наставника у школи дигиталног доба. *Социолошки преглед*, 54(1), 88–103.
- Пејатовић, А. (2021). Живот као превазилажење криза учењем. У: Ш. Алибабић (ур.). *Живот у кризним временима – андрагошки погледи* (187–201). Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Слијепчевић, С. Д., Зуковић, С. Н., и Стојадиновић, Д. Д. (2022). Родитељска укљученост у образовање деце током пандемије вируса корона. *Иновације у настави*, 35(2), 56–70.
- Степановић, С. (2020). Утицај пандемије вируса корона на образовање. *Настава и васпитање*, 69(2), 183–296.

CHALLENGES PARENTS FACE IN EDUCATING THEIR CHILDREN DURING CRISIS CAUSED BY COVID-19 PANDEMIC

Author: JANA MIŠOVIĆ

Email: jana.misovic@f.bg.ac.rs

Mentor: Asist. Prof. Zorica Milošević

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Introduction: The global introduction of a state of emergency in March 2020 due to the declaration of the COVID-19 virus pandemic drastically changed the entire world. Suddenly, 1.58 billion children were forced to learn remotely from home. As a result of the closure of schools, in addition to students and teachers, parents were also affected. Due to the unstable economy, balancing between private and business obligations, taking care of the health and life of their children, themselves, and often the third generation, parents had to be actively involved in their children's education.

Aim: A systemic presentation of parents' challenges concerning the education of their children during the crisis caused by the COVID-19 pandemic and giving recommendations for overcoming them.

Material and Methods: The paper used an analysis of the content of relevant research from February to July 2022.

Results: A review of the research showed that, although many parents coped well in their co-educator role, most found involvement in their children's education a challenge. Inadequate physical resources, ignorance of new technologies and school materials, lack of pedagogical and didactic knowledge, as well as concern for the educational achievements and socialization of their children are some of the most common challenges that parents faced during the COVID-19 pandemic, which they still face in the changed, "new reality."

Conclusion: Distance learning provides numerous opportunities for the development of educational work. In order not to present challenges for children, youth, teachers, and parents, it is necessary to improve the education system, continuously train teachers, and provide support systems for parents who are important factors in their children's education.

Keywords: challenges of parents in times of crisis, education during the COVID-19 pandemic, involvement of parents in the education of their children, educational achievements of children in times of crisis

NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM TOKOM I NAKON COVID-19 PANDEMIJE: IZAZOVI I PREPORUKE*

Autor: NATALIJA GOJAK

e-mail: natalijaljubica@gmail.com

Mentor: Doc. dr Zorica Milošević

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Usled izbijanja COVID-19 pandemije sprovode se mere zatvaranja škola i fakulteta. Neposredno obrazovno okruženje biva zamenjeno virtuelnim obrazovnim okruženjem i online nastavom na daljinu. Studenti sa invaliditetom, članovi njihovih porodica i univerzitetski nastavnici koji ih podučavaju su se tokom online nastave na daljinu suočavali sa brojnim poteškoćama.

Cilj: Cilj rada je prikaz izazova online nastave na daljinu studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije i definisanje preporuka za nastavu studenata sa invaliditetom tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu i za period nakon COVID-19 pandemije.

Materijal i metode: Metoda korišćena tokom pisanja rada je analitičko-deduktivna metoda.

Rezultati: Preporuke za nastavu studenata sa invaliditetom tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu i za period nakon COVID-19 pandemije su: Odabir softvera/platformi za učenje koji pružaju mogućnosti raznovrsnih kanala za prenos informacija; Komunikacija univerzitetskih nastavnika i visokoškolskih ustanova sa studentima sa invaliditetom i njihovim porodicama; Podsticanje komunikacije studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka; Uvođenje IOP-a u visoko obrazovanje i predviđanje njegove primene u virtuelnom obrazovnom okruženju; Obuka studenata sa invaliditetom, univerzitetskih nastavnika i roditelja studenata sa invaliditetom; Dostupna psihosocijalna podrška za studente sa invaliditetom, njihove porodice i univerzitetske nastavnike.

Zaključak: Kako bi se postigao cilj optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom, neophodno je tokom perioda tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja na neposredno obrazovno okruženje kreirati adekvatan i dostupan sistem podrške za studente sa invaliditetom, članove njihovih porodica i univerzitetske nastavnike koji ih podučavaju.

Ključne reči: studenti sa invaliditetom; nastava studenata sa invaliditetom; nastava studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije

UVOD

Možda ništa u savremenoj istoriji obrazovanja nije toliko uzdrimalo tradicionalno obrazovanje u svojoj formi realizacije kao što je to učinilo izbijanje COVID-19 pandemije u decembru 2019. godine. Kao neke od mera uvedenih sa ciljem sprečavanja disperzije i suzbijanja virusa sprovode se mere socijalnog distanciranja i zatvaranje škola i fakulteta, čime biva pogođeno preko 1,5 biliona učenika i studenata širom sveta (UNESCO, 2020, prema: Porter, Greene & Esposito, 2021). Već postojeće društvene nejednakosti novonastalom pandemijom bivaju dodatno produbljene, pa oni koji su već bili u marginalizovanom

* Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

društvenom položaju izbijanjem COVID-19 pandemije postaju dodatno marginalizovani i zadovoljenje njihovih osnovnih potreba i prava u opisanom društvenom kontekstu dodatno otežano (Meleo-Erwin et al., 2021). Jedna od kategorija stanovništva koju COVID-19 pandemija dodatno marginalizuje su osobe sa invaliditetom. Usled zatvaranja fakulteta širom sveta, neposredno, fizičko obrazovno okruženje biva zamenjeno virtuelnim obrazovnim okruženjem i online nastavom na daljinu. Studenti sa invaliditetom, članovi njihovih porodica i univerzitetski nastavnici koji ih podučavaju su se tokom nastave na daljinu susretali i suočavali sa brojnim izazovima, koje ćemo u radu nastojati da prikazemo. U radu pružamo pregled rezultata istraživanja i opis izazova nastave studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije, na osnovu čega formulišemo preporuke za nastavu studenata sa invaliditetom tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu i za period nakon COVID-19 pandemije.

NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM TOKOM COVID-19 PANDEMIJE

Mere socijalnog distanciranja uvedene sa ciljem sprečavanja i smanjenja širenja COVID-19 virusa dovele su do zatvaranja škola i fakulteta, što je za posledicu imalo zamenu neposrednog, fizičkog obrazovnog okruženja virtuelnim obrazovnim okruženjem i online nastavom na daljinu. Studenti sa invaliditetom su se tokom perioda tranzicije prelaska sa jednog na drugi oblik realizacije nastave i tokom perioda realizacije online nastave na daljinu susretali i suočavali sa mnogim izazovima i poteškoćama, a jedan deo njih proizilazi iz (ne)dostupnosti i prirode tehnologije, koja u uslovima nastave na daljinu postaje neizostavan uslov njenog održavanja. Kako tehnologija predstavlja *conditio sine qua non* realizacije nastave tokom COVID-19 pandemije, pitanje njene dostupnosti postaje osnovno pitanje dostupnosti nastave za studente sa invaliditetom. Rezultati istraživanja sprovedenog u Americi tokom 2021. godine pokazuju da postoji digitalni jaz između odraslih Amerikanaca bez invaliditeta i onih sa invaliditetom: 62% odraslih sa invaliditetom izveštava da poseduje laptop ili desktop kompjuter, nasuprot 81% odraslih bez invaliditeta; 72% odraslih sa invaliditetom poseduje pametni telefon, nasuprot 88% odraslih bez invaliditeta (Perrin & Atske, 2021). Iako ne postoje slična istraživanja sprovedena u Republici Srbiji, uzevši u obzir socijalne i ekonomske uslove naše zemlje, možemo da pretpostavimo da bi digitalni jaz između odraslih bez invaliditeta i odraslih sa invaliditetom bio još veći i nepovoljniji, ali isto tako ne treba ni zaboraviti na činjenicu da ljudi sa invaliditetom koji imaju priliku da se visoko obrazuju verovatno pripadaju društvenom sloju koji ima bolje socioekonomske mogućnosti i veći pristup tehnologiji. Dalje, osim pitanja pristupačnosti tehnologije studentima sa invaliditetom, možemo postaviti i pitanje u kojoj meri je po svom dizajnu softvera ova tehnologija dostupna i pogodna za studente sa različitim vrstama invaliditeta. Dizajn softvera koji se koriste za podučavanje u sklopu nastave na daljinu može podsticati ili pak potpuno onemogućiti studente sa invaliditetom da prate nastavu i uče, a kakav će uticaj dizajn softvera imati na učenje studenata sa invaliditetom zavisi, između ostalog, od tipa invaliditeta studenta. Studentima sa fizičkim poteškoćama nastava na daljinu može značiti veću dostupnost obrazovanja, pošto zahteva manje pokreta i manji stepen suočavanja sa raznim fizičkim barijerama. Studente sa drugim vrstama invaliditeta neusklađenost i neadekvatnost softvera i platformi koje se koriste za podučavanje i učenje može onemogućiti da participiraju u procesu obrazovanja. Kako kaže Vatulak: „Nepristupačne tehnologije su za ljude sa invaliditetom problematične isto koliko i nepristupačne zgrade” (Watulak, 2019, prema: Smith, 2020: 169). Na problem nepristupačnih softvera i tehnologije studentima sa invaliditetom ukazuju i univerzitetski nastavnici. U istraživanju koje je sproveo Alkatani na uzorku od 100 univerzitetskih nastavnika koji podučavaju studente sa invaliditetom, nastavnici su isticali potrebu za adekvatnim softverima i hardve-

rima kao obrazovnim resursima, kako bi se podsticalo učenje studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije (Alkahtani, 2021). Kako bi obrazovanje u uslovima nastave na daljinu bilo dostupno svim studentima, pa i studentima sa invaliditetom, neophodno je da svi učesnici obrazovnog procesa budu adekvatno tehnološki opremljeni, ali i da softveri i platforme za učenje budu valjano osmišljeni, kreirani i prilagođeni specifičnim načinima zadovoljavanja obrazovnih potreba svih studenata. Obrazovni softveri treba da omogućavaju raznovrsne načine prenosa informacija i komunikacije, kako bi studenti sa različitim vrstama invaliditeta imali jednake mogućnosti da učestvuju u obrazovanju kao i studenti bez invaliditeta. S obzirom na brzo širenje virusa i proglašenje pandemije i iznenadni prelazak na online modalitet nastave, možemo se zapitati koliko su tehnološki uslovi i odabrane platforme za učenje bili prilagođeni specifičnim načinima zadovoljavanja potreba studenata sa različitim vrstama invaliditeta.

Za kvalitetno obrazovno iskustvo studenata sa invaliditetom, kako u okolnostima COVID-19 pandemije, tako i u „regularnim” okolnostima, neophodni su dobri nastavnici. Nastavnici su ti koji željene inkluzivne obrazovne reforme sprovode u praksi, te su viđeni kao ključni činioci uspešnosti tih reformi, viđeni su kao glavni nosioci promene visokog obrazovanja u pravcu inkluzije studenata sa invaliditetom (Kuyini et al., 2016; Rajović i Jovanović, 2010). I pored toga što imaju ovako važnu ulogu, rezultati istraživanja sprovedenih u periodu pre COVID-19 pandemije pokazuju da univerzitetski nastavnici za nju nisu adekvatno pripremljeni. Rezultati istraživanja pokazuju da univerzitetski nastavnici nemaju razvijene kompetencije potrebne za podučavanje studenata sa invaliditetom, usled čega predstavljaju jednu od barijera za sprovođenje inkluzivnih obrazovnih reformi u praksi. Obrazovnu nepripremljenost univerzitetskih nastavnika, nedostatak adekvatnih znanja i veština koje bi im omogućile da proces obrazovanja uspešno prilagode svim studentima, i potrebu za treningom izveštavaju kako sami univerzitetski nastavnici (Love et al., 2015; Moriña, 2018), tako i studenti sa invaliditetom (Collins, Azmat & Rentschler, 2019; Morgado Camacho, Lopez-Gavira & Moriña Diez, 2017; Strnadová, Hájková & Květoňová, 2015). Opisani kontekst COVID-19 pandemija dodatno usložnjava i produbljuje. Za realizaciju online nastave na daljinu univerzitetskim nastavnicima su potrebna dodatna znanja i veštine kako bi mogli uspešno da prilagode nastavu studentima sa invaliditetom i da valjano odgovore na specifičnosti zadovoljenja njihovih obrazovnih potreba. U uslovima podučavanja studenata sa invaliditetom u virtuelnom obrazovnom okruženju univerzitetski nastavnici svoje opšte nastavničke kompetencije primenjuju u dva specifična konteksta: u specifičnom kontekstu podučavanja studenata sa invaliditetom, te i u specifičnom kontekstu podučavanja u virtuelnom obrazovnom okruženju, što predstavlja veliki izazov za univerzitetske nastavnike koji nisu pripremljeni ni za jedan od navedenih specifičnih konteksta. Univerzitetski nastavnici, kako globalno, tako i u Republici Srbiji, nisu imali sistemsku i blagovremenu priliku da razviju kompetencije potrebne za podučavanje studenata sa invaliditetom u virtuelnom obrazovnom okruženju, što empirijski potvrđuju studije sprovedene od početka pandemije (Inclusive Education Initiative, 2021; Porter, Greene & Kate Esposito, 2021). COVID-19 pandemija je pred univerzitetske nastavnike postavila nove odgovornosti i zadatke, izazove koji su od nastavnika zahtevali brzu adaptivnu reakciju i razvoj novih kompetencija. Globalno istraživanje, koje je sprovedla Inicijativa za inkluzivno obrazovanje Svetske banke, pokazuje da je kod nastavnika učestao osećaj preplavljenosti, usled izmenjenih uloga i novih odgovornosti i zadataka (Inclusive Education Initiative, 2021).

Univerzitetski nastavnici su se tokom realizacije online nastave na daljinu u uslovima COVID-19 pandemije suočavali sa mnogim poteškoćama. Kako bi adekvatno osmislili nastavu koja će da odgovara na specifičnosti zadovoljenja obrazovnih potreba studenata sa invaliditetom i kako bi podsticali njihov razvoj, univerzitetski nastavnici moraju biti kontinuirano usavršavani za podučavanje studenata sa invaliditetom, a zatim i blagovre-

meno obavešteni da će takve studente podučavati, kako bi se upoznali sa njihovim osobnostima. Rezultati istraživanja pokazuju da se mnogi studenti odlučuju da ne otkriju invaliditet ukoliko on nije fizički vidljiv (Getzel, 2008; Grimes et al., 2018; Moriña, 2015). ŠV-20 obrazac, koji u Republici Srbiji studenti popunjavaju prilikom upisa na visokoškolsku ustanovu, nije anoniman, pa je moguće da studenti kojima je potreban određen vid pomoći i podrške neće izjasniti kao studenti sa invaliditetom usled straha etiketiranja. Odluka za nekomunikacijom određenog tipa invaliditeta i potrebe za dodatnom podrškom može otežati rad nastavnika, jer u tom scenariju univerzitetski nastavnik ne zna da podučava studenta sa invaliditetom, a posledično neće niti osmisliti niti realizovati nastavu na način da odgovara na specifičnosti zadovoljenja njegovih obrazovnih potreba. Studenti sa invaliditetom koji su visokoškolske studije započeli tokom COVID-19 pandemije možda nikada nisu bili u situaciji da neposredno i uživo komuniciraju sa svojim nastavnicima, usled čega mogu biti rezervisani u komunikaciji svojih potreba za dodatnom podrškom. Opisana situacija, udružena sa osiromašenim mogućnostima interakcije univerzitetskih nastavnika i studenata sa invaliditetom u uslovima komunikacije posredovane tehnologijom, može otežati nastavniku praćenje učenja i razvoja studenata sa invaliditetom, modelovanje sadržaja, forme i tempa realizacije nastave, kao i pružanje blagovremene i adekvatne povratne informacije studentu. Blagovremena i adekvatna povratna informacija ne samo da podržava učenje i razvoj studenata sa invaliditetom, nego im i šalje poruku da je nastavnicima do njih stalo i da misle da mogu uspešno da uče i da se razvijaju (Pešikan, 2020). Izostanak ovakve povratne informacije, koji je u kontekstu COVID-19 pandemije verovatan, studentima sa invaliditetom pak može poslati potpuno suprotnu poruku da univerzitetskim nastavnicima do njih nije stalo, ili navesti studenta da internalizuje identitet neuspešnog studenta.

Povratna informacija ne teče samo u smeru univerzitetski nastavnik – student sa invaliditetom, već i studenti sa invaliditetom pružaju mnoštvo povratnih informacija nastavnicima koji ih podučavaju. U douniverzitetskom obrazovanju nastavnici mogu pronaći neke oslonce za rad sa studentima sa invaliditetom u procesu svog inicijalnog obrazovanja (koje je po zakonskoj regulativi obavezno) i kroz programe stručnog usavršavanja nastavnika. Na nivou visokog obrazovanja, u Republici Srbiji, ovaj proces je najčešće reverzibilan – sada su studenti sa invaliditetom ti koji uče svoje nastavnike. Studenti sa invaliditetom su ti koji, pružajući povratnu informaciju, nagoveštavaju univerzitetskim nastavnicima na koji način da im prilagode nastavu, podržavajući tako razvoj svojih nastavnika. Kako je COVID-19 pandemija otežala/osiromašila komunikaciju univerzitetskih nastavnika i studenata sa invaliditetom, i povratna informacija koju univerzitetski nastavnici dobijaju od svojih studenata sa invaliditetom može biti ređa, ili čak izostati, što dodatno otežava nastavnicima da osmisle i realizuju relevantnu i kvalitetnu nastavu za studente sa invaliditetom.

Izbijanje COVID-19 pandemije dodatno je podsetilo na značaj obrazovanja i usavršavanja kompetencija univerzitetskih nastavnika, te mnogi autori preporučuju sadržinski različite programe usavršavanja za zaposlene u visokom obrazovanju. Pored kompetencija koje su univerzitetskim nastavnicima potrebne za podučavanje studenata sa invaliditetom, vanredne okolnosti pandemije i podučavanje u virtuelnom obrazovnom okruženju su otvorili mnoštvo novih tema usavršavanja nastavnika. Tako Grir, Rowland i Smit ističu da su nastavnicima neophodne dobro razvijene komunikacione veštine za podučavanje studenata sa invaliditetom u online okruženju, kako bi mogli da na raznovrsne načine interreaguju sa studentima, s obzirom na to da studenti sa invaliditetom imaju potrebu za jasnom komunikacijom (Greer, Rowland & Smith, 2014, prema: Smith et al., 2016). Autorka Šaljić kao nove važne teme stručnog usavršavanja nastavnika u oblasti inkluzivnog obrazovanja ističe: korišćenje različitih informacionih i tehnoloških resursa u realizaciji nastave koja je prilagođena različitim potrebama i mogućnostima učenika, uticaj nepovoljnih okolnosti na učenje i razvoj učenika i ovladavanje mogućim načinima

pružanja psihosocijalne podrške učenicima u kriznim situacijama (Шаљић, 2021). Potrebe za razvojem digitalnih kompetencija univerzitetskih nastavnika i kompetencija potrebnih za podučavanje studenata sa invaliditetom u kontekstu COVID-19 pandemije su ujedinjene u neophodnosti razvoja i usavršavanja kompetencija univerzitetskih nastavnika za podučavanje studenata sa invaliditetom u virtuelnom obrazovnom okruženju. Ovu tvrdnju empirijski potkrepljuje istraživanje sprovedeno u Andaluziji (Španija), na uzorku od 1194 nastavnika, koje pokazuje nizak nivo znanja o digitalnim resursima koji se mogu koristiti za podučavanje studenata sa invaliditetom, posebno među visokoškolskim nastavnicima (Cabero-Almenara et al., 2022).

Kako stvari u obrazovnom procesu nikada nisu jednosmerne i jednoznačne, nisu samo univerzitetski nastavnici ti koji treba da imaju razvijene digitalne kompetencije, već i studenti sa invaliditetom moraju posedovati zadovoljavajući nivo razvijenosti digitalnih kompetencija kako bi mogli uspešno da prate nastavu i kako bi imali kvalitetno obrazovno iskustvo. Istraživanje sprovedeno u Americi tokom 2016. godine pokazuje da ljudi sa invaliditetom izražavaju manji nivo komfora sa korišćenjem tehnologije, kao i da je značajno manja verovatnoća da će ljudi sa invaliditetom da izraze visok nivo samopouzdanja u svoju sposobnost da koriste Internet i druga komunikaciona sredstva (Schaeffer, 2020). Rezultati istraživanja sprovedenog u Rusiji, na delu populacije studenata sa invaliditetom, nam govore da većina studenata sa invaliditetom do COVID-19 pandemije nije imala iskustvo online nastave na daljinu (Denisova, Lekhanova & Gudina, 2020). Ovakvi rezultati sugerišu neophodnost razvoja digitalnih kompetencija studenata sa invaliditetom.

Sa zatvaranjem fakulteta deo odgovornosti za učenje i pružanje podrške studentima sa invaliditetom su od visokoškolskih ustanova i univerzitetskih nastavnika preuzele porodice ovih studenata. Potrebnu pomoć i podršku, kako na planu učenja, tako i na planu socioemotivnog razvoja, studentima sa invaliditetom tokom realizacije nastave na daljinu pružali su njihovi roditelji. Univerzitetski nastavnici, drugi studenti – vršnjaci i asistenti studenata sa invaliditetom su, usled mera socijalne distance, bili manje neposredno pristupačni studentima sa invaliditetom, a komunikacija između njih osiromašena posredovanjem tehnologije, te je na roditelje spala odgovornost za pružanje neposredne podrške koja je studentima sa invaliditetom za učenje potrebna. Porodice studenata sa invaliditetom su ostavljene da same, u jako kratkom vremenskom periodu, kreiraju podržavajuću atmosferu za učenje studentima sa invaliditetom (Porter, Greene & Kate Esposito, 2021). Uz već postojeće životne i profesionalne obaveze trebalo je uskladiti i deo odgovornosti nastavničke uloge i pružanje potrebne podrške studentima sa invaliditetom, pa ne čude rezultati istraživanja koje je sprovedla Inicijativa za inkluzivno obrazovanje Svetske banke, koji nam pokazuju da je kod roditelja studenata sa invaliditetom to razvilo osećaj emotivne preplavljenosti (Inclusive Education Initiative, 2021). Roditelji studenata sa invaliditetom za ovu ulogu nisu pripremani, nedostaju im neophodna znanja i veštine kako bi mogli da podrže akademski razvoj svoje dece u uslovima online nastave na daljinu (Ibidem; Jia & Santi, 2021). Obrazovna nepripremljenost i preplavljenost obavezama roditelja, udružene sa izostankom potrebne podrške od obrazovnog sistema, narušavaju emotivno blagostanje celokupnih porodica studenata sa invaliditetom. Porodice studenata sa invaliditetom izveštavaju znatno viši nivo stresa i mentalnih poteškoća i viši nivo zabrinutosti za učenje studenata sa invaliditetom od porodica studenata bez invaliditeta (Inclusive Education Initiative, 2021; Porter, Greene & Kate Esposito, 2021).

Društvene okolnosti pandemije imaju mnoštvo negativnih efekata i na emotivno blagostanje samih studenata sa invaliditetom. Sprovedena istraživanja nedvosmisleno empirijski potvrđuju značajno viši nivo stresa i depresivnih osećanja među populacijom studenata sa invaliditetom u poređenju sa periodom pre COVID-19 pandemije (Inclusive Education Initiative, 2021; Porter, Greene & Kate Esposito, 2021), kao i značajno viši nivo osećanja nesigurnosti, bespomoćnosti i usamljenosti (Šarčević Ivić-Hofman, Veseličić & Smolčić

Jerković, 2022). Negativni efekti karantina i mera socijalnog distanciranja i neizvesnost društvenih okolnosti pandemije su oslabili psihičke odbrambene mehanizme studenata sa invaliditetom (Gin et al., 2021, prema: Alkahtani, 2021). Realizacija nastave u formi nastave na daljinu može uticati na osećaj pripadnosti studenata fakultetu i na osećaj sopstvene vrednosti i uspešnosti (Шаљић, 2021). Opisane emotivne i mentalne poteškoće sa kojima se studenti sa invaliditetom susreću nisu u pozitivnoj korelaciji sa uspešnim rezultatima učenja i akademskim razvojem i ne predstavljaju atmosferu koja pogoduje kvalitetnom obrazovnom iskustvu, jer su „emocionalna ravnoteža i socijalna integracija... nužni uslovi da bi se oslobodio i iskoristio raspoloživi intelektualni potencijal” (Hrnjica, 2004: 40). I ovako oskudne mere podrške namenjene studentima sa invaliditetom mahom bivaju ukinute u okolnostima socijalne distance i zatvorenih fakulteta, te su studenti sa invaliditetom i njihove porodice bili prepušteni da se samostalno snalaze i suočavaju sa svim negativnim efektima pandemije.

Funkcija visokog obrazovanja nije samo da razvija intelekt, podučava određene sadržaje i priprema za pojedina zanimanja, već je funkcija visokog obrazovanja i da socijalizuje studente i da kod njih razvija vrednosti zajednice. Koncept inkluzivnog obrazovanja se u svojim osnovnim pretpostavkama i oslanja na socijalizatorsku funkciju obrazovanja. Cilj inkluzivnog obrazovanja je reforma okruženja i obrazovnog sistema u pravcu nesmetanog uključivanja učenika sa invaliditetom u taj sistem (Vujačić, 2010), a u uslovima mera socijalne distance i zatvaranja fakulteta ostvarenje ovog cilja biva ugroženo. Mere socijalne distance i zatvaranje fakulteta uticali su na učestalost, obim i formu komunikacije studenata sa invaliditetom sa drugim učesnicima obrazovanja – sa vršnjacima i univerzitetskim nastavnicima. Vršnjaci predstavljaju bogat resurs podrške studentima sa invaliditetom, vršnjaci su ti koji studentima sa invaliditetom najbolje mogu pomoći oko učenja i nastave i na taj način podržati njihov razvoj u različitim aspektima ličnosti. Komunikacija sa vršnjacima kod studenata sa invaliditetom može razviti osećaj pripadnosti zajednici i prihvaćenosti, a vršnjake senzitivije na različitosti i specifične načine zadovoljenja potreba ljudi sa invaliditetom, kod njih podstiče empatiju i osetljivost na tuđe potrebe i perspektive. Mere suzbijanja prenosa COVID-19 virusa su umanjile mogućnosti neposredne interakcije studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka, što ima višestruke negativne efekte na učenje i razvoj studenata sa invaliditetom. Rezultati istraživanja koje je sprovedla Inicijativa za inkluzivno obrazovanje na globalnom nivou pokazuju da studenti sa invaliditetom, posebno oni koji su učestvovali u nastavi na daljinu sa asinhronom komunikacijom, nisu imali dovoljno prilike da komuniciraju sa svojim vršnjacima, zbog čega je došlo do regresa u stepenu razvijenosti njihovih socijalnih veština. Učesnici istraživanja strahuju da su izgubili socijalne veštine koje su ranije razvili i da će usled toga imati poteškoće da razviju konstruktivne odnose po povratku u kontekst učionice (Inclusive Education Initiative, 2021). Ovakve rezultate potvrđuje i istraživanje sprovedeno u Italiji na uzorku od 3170 nastavnika. 52% nastavnika koji su učestvovali u istraživanju je primetilo negativne promene kod učenika sa invaliditetom u ponašanju, socijalnim postignućima, samostalnosti i komunikaciji (Ianes & Bellacicco, prema: Шаљић, 2021). Društvene okolnosti pandemije su uticale i na formu i učestalost komunikacije studenata sa invaliditetom i univerzitetskih nastavnika. Ove promene, kao što smo već spomenuli, otežavaju univerzitetskim nastavnicima da prate učenje studenata sa invaliditetom i da im blagovremeno pruže povratnu informaciju o njihovom napretku i učenju. Siromašnija i ređa komunikacija univerzitetskih nastavnika i studenata sa invaliditetom onemogućava i studente sa invaliditetom da svojim nastavnicima pruže informacije na koji način da im adekvatno prilagode nastavu, što može umanjiti kvalitet nastave za studente sa invaliditetom.

NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM NAKON COVID-19 PANDEMIJE

Mere suzbijanja COVID-19 virusa su sve blaže, ili se potpuno ukidaju, kako na globalnom nivou, tako i u Republici Srbiji. Različiti aspekti društvenog funkcionisanja se „normalizuju”, tj. vraćaju se u stanje u kojem su bili pre početka COVID-19 pandemije. Tako se i nastava na visokoškolskim ustanovama postepeno vraća u svoju prvobitnu formu realizacije – na neposrednu nastavu uživo. Tempo i forma tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja na neposredno, fizičko obrazovno okruženje se razlikuju od zemlje do zemlje i od fakulteta do fakulteta. U Republici Srbiji tokom marta meseca tekuće, 2022. godine, Senat beogradskog Univerziteta savetuje fakultete da nastavu realizuju uživo, osim u izuzetnim slučajevima, za koje se preporučuje kombinovani model nastave (RTS, 2022). Fakulteti širom sveta ponovo otvaraju vrata svojim studentima, a kako bi nastava studenta sa invaliditetom bila kvalitetna i kako bi odgovarala na specifičnosti zadovoljenja njihovih obrazovnih potreba neophodno je prilikom konceptualizovanja, planiranja i organizacije nastave povoditi se iskustvom i lekcijama naučenim tokom COVID-19 pandemije. U nastavku rada pružamo preporuke za nastavu studenata sa invaliditetom u post-COVID periodu.

Odabir softvera/platformi za učenje koji pružaju mogućnosti raznovrsnih kanala za prenos informacija

Pristupačni i dostupni softveri i platforme koje se koriste za podučavanje studenata sa invaliditetom, koji omogućavaju raznovrsne načine prenosa informacija, predstavljaju *conditio sine qua non* inkluzivne nastave na daljinu. Iako posrednu nastavu na daljinu postepeno zamenjuje fizički neposredna nastava uživo, možemo pretpostaviti da će se u budućnosti sve češće pribegavati online modalitetima i kombinovanom modelu nastave. Stoga, potrebno je blagovremeno osmisliti i odabrati softvere/platforme za učenje koje pružaju mogućnosti raznovrsnih kanala za prenos informacija, kako bi se omogućilo da studenti sa različitim vrstama invaliditeta mogu nesmetano da prate nastavu i efektno i efikasno komuniciraju sa nastavnicima i svojim kolegama – vršnjacima. Tehnologija može biti efektno nastavno pomagalo, koje omogućava adaptaciju nastave i materijala studentima sa invaliditetom, a da bi ostvarila ovakvu ulogu mora biti adekvatno osmišljena i dizajnirana.

Komunikacija univerzitetskih nastavnika i visokoškolskih ustanova sa studentima sa invaliditetom i njihovim porodicama

Teško je očekivati da će univerzitetski nastavnici tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu biti u situaciji da prioritizuju potrebe studenata sa invaliditetom, već možemo da pretpostavimo da će biti preplavljeni zadacima koje promena obrazovnog konteksta sa sobom nosi. Upravo će zato komunikacija univerzitetskih nastavnika sa studentima sa invaliditetom i njihovim porodicama biti ključna tokom perioda tranzicije, kako bi mogli da sugerišu nastavnicima na koji način da prilagode nastavu studentima sa invaliditetom, na koji način da zadovolje njihove potrebe i u kojim aspektima su im potrebni dodatna podrška i pomoć u učenju.

Podsticanje komunikacije studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka

Komunikacija studenata sa invaliditetom sa vršnjacima predstavlja snažan socijalizatorski podstrek, kako za studente sa invaliditetom, tako i za njihove vršnjake. Da bi se približili ostvarenju ciljeva inkluzivnog obrazovanja, neophodno je po povratku u učionice i amfiteatre podsticati konstruktivnu komunikaciju studenata sa invaliditetom i njihovih

vršnjaka. Time će studenti sa invaliditetom imati priliku da premoste negativne posledice mera socijalne distance i zatvaranja fakulteta, te da dalje razvijaju i usavršavaju svoje socijalne veštine, a njihovi vršnjaci da se senzitiviju na specifičnosti zadovoljenja potreba studenata sa invaliditetom i dodatno razviju empatiju i prihvatanje različitosti. Inkluzivno obrazovanje ne znači samo dati nekome priliku da se obrazuje, već znači menjanje i senzitivizaciju celokupne zajednice u smeru prihvatanja različitosti, te komunikacija studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka, kao jedna od mogućih formi te senzitivizacije, treba permanentno da se podstiče. Zadatak je nastavnika da osmisli obrazovne aktivnosti koje će ovu komunikaciju podsticati i u kojima vršnjaci mogu pružiti studentima sa invaliditetom potrebnu pomoć prilikom učenja, podstičući na taj način njihov razvoj.

Uvođenje IOP-a u visoko obrazovanje i predviđanje njegove primene u virtuelnom obrazovnom okruženju

Individualni obrazovni plan – (u daljem tekstu IOP), je obrazovni dokument čiji je cilj optimalni razvoj učenika. Za svakog učenika se kreira jedinstveni IOP, sa ciljem da se proces obrazovanja prilagodi potencijalima, mogućnostima, tempu napredovanja i interesovanjima datog učenika (Vujačić, 2010). IOP predviđa ciljeve nastave i učenja za pojedinog učenika, tempo napredovanja i potrebna prilagođavanja i oblike podrške. U Republici Srbiji je Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2009. godine izrada IOP-a za učenike sa potrebom za dodatnom podrškom u douniverzitetskom obrazovanju uvedena kao obaveza, ali se i dalje ne koristi u visokom obrazovanju. IOP predstavlja vredan obrazovni resurs za podsticanje razvoja studenata sa invaliditetom i univerzitetskim nastavnicima može služiti kao smernica na koji način da odgovore na specifičnosti zadovoljenja obrazovnih potreba studenata sa invaliditetom, koje aspekte nastave da im prilagode i kako to da učine i u kojim domenima da im pruže potrebnu podršku. IOP, takođe, može služiti kao evaluativno sredstvo u visokom obrazovanju, kako učenja i razvoja studenata, tako i rada i obrazovnih potreba univerzitetskih nastavnika, na osnovu čega se mogu projektovati i planirati dalji obrazovni planovi. U budućnosti možemo očekivati sve učestalije pribegavanje virtuelnim obrazovnim okruženjima i realizaciji nastave na daljinu, pa u skladu sa time preporučujemo da se prilikom izrade IOP-a u visokom obrazovanju predviđaju i blagovremeno planiraju adekvatne tehnologije (prateći njihov razvoj i nastanak novih) za realizaciju nastave. Na taj način ni univerzitetski nastavnici, ni roditelji studenata sa invaliditetom neće biti ostavljeni da se „preko noći” snalaze na koji način da podrže učenje i razvoj studenata sa invaliditetom, već će aktivnosti, uloge i odgovornosti biti blagovremeno osmišljene i međusobno usaglašene u cilju optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom.

Obuka studenata sa invaliditetom, univerzitetskih nastavnika i roditelja studenata sa invaliditetom

Nepripremljenost da podučavaju i podrže studente sa invaliditetom u učenju i potrebu za obukom od početka COVID-19 pandemije izveštavali su i univerzitetski nastavnici i roditelji studenata sa invaliditetom. COVID-19 pandemija još jednom je potvrdila potrebu razvoja kompetencija univerzitetskih nastavnika za podučavanje studenata sa invaliditetom i otvorila nove važne teme obuke i usavršavanja nastavnika, jer sada svoje nastavničke kompetencije treba da primene i u online okruženju. Takođe, trebalo bi univerzitetske nastavnike obučiti na koji način da pruže podršku studentima sa invaliditetom u online okruženju. Kako su roditelji studenata sa invaliditetom preuzeli deo nastavničkih odgovornosti i zadatak pružanja pomoći i podrške studentima sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije, potrebno je i njih u razvoju ove uloge podržati. Univerzitetski nastavnici

tokom perioda tranzicije mogu biti preopterećeni, te će adekvatna pomoć roditelja i u ovom periodu biti neophodna, za šta je roditeljima potrebna obrazovna podrška. Kako možemo očekivati da će se u budućnosti češće pribegavati kombinovanom modelu nastave i realizaciji nastave na daljinu, neophodno je blagovremeno razvijati digitalne kompetencije studenata sa invaliditetom.

Dostupna psihosocijalna podrška za studente sa invaliditetom, njihove porodice i univerzitetske nastavnike

Proces tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja na fizičko obrazovno okruženje i nastavu uživo može sa sobom nositi brojne poteškoće i biti emotivno, fizički i vremenski naporan i preplavljujuć za sve aktere obrazovnog sistema, posebno za studente sa invaliditetom, njihove porodice koje im pomažu i univerzitetske nastavnike koji ih podučavaju. Integralan i dostupan sistem psihosocijalne podrške biće neophodan za sve navedene grupacije, kako bi proces tranzicije sa jednog oblika nastave na drugi protekao što bezbolnije i kako bi kvalitet nastave za studente sa invaliditetom i njihovo celokupno blagostanje bili što veći.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Visoko obrazovanje studentima sa invaliditetom predstavlja priliku za poboljšanje života i povezano je sa mnogim pozitivnim socijalnim ishodima, kako za pojedince sa invaliditetom, tako i za društvo u celini (Collins, Azmat & Rentschler, 2019). Međutim, kako bi im visoko obrazovanje istinski predstavljalo priliku za poboljšanje kvaliteta života, neophodno je da se obezbede karakteristike relevantnosti i kvaliteta obrazovnog procesa. Upravo je zato je bitno osvrnuti se na karakteristike obrazovnog procesa za studente sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije. Ukoliko visoko obrazovanje ne odgovara na specifičnosti zadovoljenja potreba studenata sa invaliditetom i ne pruža im adekvatne prilike za učenje, ono postaje samo još jedan segment društva koji doprinosi njihovoj daljoj marginalizaciji.

Pregled literature i rezultati istraživanja sprovedenih tokom COVID-19 pandemije pokazuju da su se studenti sa invaliditetom suočavali sa mnogim poteškoćama tokom realizacije nastave na daljinu, kako na planu kognitivnog funkcionisanja i učenja, tako i na planu socijalnog i psihičkog/emocionalnog funkcionisanja. Globalne društvene okolnosti pandemije zahtevale su instant, brzu adaptivnu reakciju od obrazovnih sistema i u takvim okolnostima studenti sa invaliditetom nisu bili u centru tranzicije i sprovedenih obrazovnih reformi. Možemo zaključiti generalne tendencije o obrazovnom iskustvu i kvalitetu nastave na daljinu studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije, ali će kvalitet tog iskustva dosta varirati u zavisnosti od konteksta i vrste invaliditeta. Nastava na daljinu ne znači isto za studenta koji ima poteškoća sa kretanjem, za studenta sa slušnim poteškoćama ili za studenta sa poteškoćama sa vidom (na primer). Mali je broj istraživanja koja kvalitet obrazovnog iskustva studenata sa invaliditetom nastoje da saznaju od samih studenata sa invaliditetom, te je potrebno preduzeti istraživanja u kojima bi mogli da se čuju njihovi glasovi, kako bi se kreirali valjani oblici podrške namenjeni ovoj populaciji studenata.

Sa mnogim poteškoćama su se tokom COVID-19 pandemije susretali i suočavali i roditelji studenata sa invaliditetom i univerzitetski nastavnici koji ih podučavaju. COVID-19 pandemija je pred njih stavila nove uloge, zadatke i odgovornosti, a u snalaženju sa njima su bili bez systemske podrške. Kako bi se postigao cilj optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom, neophodno je u periodu tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja

na neposredno obrazovno okruženje podržati i njih. Neophodno je kreirati adekvatan i dostupan sistem podrške za univerzitetske nastavnike i roditelje studenata sa invaliditetom, a neke od mogućih oblika te podrške predložimo u radu.

Možemo očekivati da će se u budućnosti češće pribegavati kombinovanom modelu nastave i realizaciji nastave na daljinu, a da bi takav model nastave istinski bio prilika za poboljšanje života studenata sa invaliditetom potrebno je da bude dobro i blagovremeno osmišljen, kao i da svi akteri koji u procesu nastave učestvuju budu za to blagovremeno pripremljeni. Društvene okolnosti pandemije još jednom su potvrdile da obrazovne ustanove – fakulteti i studenti sa invaliditetom i njihove porodice moraju biti partneri u ostvarenju zajedničkog cilja – optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom i postizanja ciljeva inkluzivnog obrazovanja. Za to je potrebna sistemski podsticana i unapred uspostavljena dobra komunikacija i spremnost i podrška celokupnog sistema, kako niko od navedenih aktera ne bi bio ostavljen da se sam *ad hoc* snalazi.

KORIŠĆENA LITERATURA

- Alkahtani, M. A. (2021). E-learning for Students With Disabilities During COVID-19: Faculty Attitude and Perception. *SAGE Open*, DOI: <https://doi.org/10.1177/21582440211054494>
- Cabero-Almenara, J., Guillén-Gámez, F. D., Ruiz-Palmero, J. & Palacios-Rodríguez, A. (2022). Teachers' digital competence to assist students with functional diversity: Identification of factors through logistic regression methods. *British Journal of Educational Technology*, 53, 41-57. DOI: 10.1111/bjet.13151
- Collins, A., Azmat, F. & Rentschler, R. (2019). 'Bringing everyone on the same journey': revisiting inclusion in higher education. *Studies in Higher Education*, 44 (8), 1475-1487.
- Denisova, O. A., Lekhanova, O. L. & Gudina T. V. (2020). Problems of distance learning for students with disabilities in a pandemic. *SHS Web of Conferences*, 87, DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20208700044>
- Getzel, E. (2008). Addressing the Persistence and Retention of Students with Disabilities in Higher Education: Incorporating Key Strategies and Supports on Campus. *Exceptionality: A Special Education Journal*, 16 (4), 207-219.
- Grimes, S., Southgate, E., Scevak, J. & Buchanan, R. (2018). University student perspectives on institutional non-disclosure of disability and learning challenges: reasons for staying invisible. *International Journal of Inclusive Education*, 23 (5), 639-655.
- Hrnjica, S. (2004). *Škola po meri deteta: priručnik za rad sa učenicima redovne škole ometenim u razvoju*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta, Save the children UK kancelarija u Beogradu.
- Inclusive Education Initiative, World Bank Group (2021). *Learners with disabilities & COVID-19 school closures*. Dostupno na: https://www.inclusive-education-initiative.org/sites/iei/files/2021-09/Inclusive%20Education%20Initiative%20%28IEI%29%20Survey%20Report_09152021.pdf , Pristupljeno: 10. april 2022.
- Jia, L. & Santi, M. (2021). Inclusive education for students with disabilities in the global COVID-19 outbreak emergency: some facts and thoughts from China. *Disability and Society*, 36 (7), 1186-1191.
- Kuyini, A. B., Yeboah, K. A., Das, A. K., Alhassan A. M. & Mangope, B. (2016). Ghanian teachers: competencies perceived as important for inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 20 (10), 1009-1023.
- Love, S. T., Kreiser, N., Camargo, E., Grubbs, E. M., Kim, J. E., Burge, L. P. & Culver, M. S. (2015). STEM Faculty Experiences with Students with Disabilities at a Land Grant Institution. *Journal of Education and Training Studies*, 3 (1), 27-38.
- Meleo-Erwin, Z., Kollia, B., Fera, J., Jahren, A. & Basch, C. (2021). Online support information for students with disabilities during the COVID-19 pandemic. *Disability and Health Journal*, 14, DOI: 10.1016/j.dhjo.2020.101013
- Morgado Camacho, B., Lopez-Gavira, R. & Moriña Diez, A. (2017). The ideal university classroom: Stories by students with disabilities. *International Journal of Educational Research*, 85, 148-156.
- Moriña, A. (2015). 'We aren't heroes, we're survivors': higher education as an opportunity for students with disabilities to reinvent an identity. *Journal of Further and Higher Education*, DOI: <https://doi.org/10.1080/0309877X.2015.1070402>
- Moriña, A. (2018). Learning from experience: training of faculty members on disability. *Perspectives: Policy*

- and Practice in Higher Education. <https://doi.org/10.1080/13603108.2018.1534759>
- Perrin, A. & Atske, S. (2021). *Americans with disabilities less likely than those without to own some digital devices*. Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/09/10/americans-with-disabilities-less-likely-than-those-without-to-own-some-digital-devices/> Pristupljeno: 06. april 2021.
- Pešikan, A. (2020). *Učenje u obrazovnom kontekstu – osnovne psihologije učenja/nastave*. Beograd: Službeni Glasnik.
- Porter, G. S., Greene, K. & Kate Esposito, M. C. (2021). Access and Inclusion of Students with Disabilities in Virtual Learning Environments: Implications for Post-Pandemic Teaching. *International Journal of Multicultural Education*, 23 (3), 43-61.
- Rajović, V. i Jovanović, O. (2010). Profesionalno i privatno iskustvo sa osobama s posebnim potrebama i stavovi nastavnika redovnih škola prema inkluziji. *Psihološka istraživanja*, 13 (1), 91–106.
- RTS (2022). *Univerzitet u Beogradu preporučio nastavu uživo*. Dostupno na: <https://www.rts.rs/page/stories/r/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/story/3148/zivot-u-vreme-pandemije/4750497/fakulteti-beograd-univerzitet.html> , Pristupljeno: Mart 2022.
- Schaeffer, K. (2020). *As schools shift to online learning amid pandemic, here's what we know about disabled students in the U.S.* Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/04/23/as-schools-shift-to-online-learning-amid-pandemic-heres-what-we-know-about-disabled-students-in-the-u-s/>, Pristupljeno: 06. april 2022.
- Smith, C. (2020). Challenges and Opportunities for Teaching Students with Disabilities During the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Multidisciplinary Perspectives in Higher Education*, 5 (1), 167-173.
- Smith, J. S., Basham, J., Rice, F. M. & Carter, R. A. (2016). Preparing Special Educators for the K-12 Online Learning Environment: A Survey of Teacher Educators. *Journal of Special Education Technology*, 31 (3), 170-178.
- Strnadová, I., Hájková, V. & Květoňová, L. (2015). Voices of university students with disabilities: inclusive education on the tertiary level – a reality or a distant dream? *International Journal of Inclusive Education*, 19 (10), 1080-1095.
- Šarčević Ivić-Hofman, Ž. K., Veselić, I. B. & Smolčić-Jerković T. I. (2022). Emotional changes in people with disabilities during the COVID-19 pandemic. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21 (1), 1-13.
- Vujačić, M. (2010). *Mogućnosti i ograničenja inkluzije dece sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu univerziteta u Novom Sadu.
- Шаљић, З. (2021). Пружање додатне подршке ученицима у ванредним условима образовања. У В. Спасеновић (Ур.), *Образовање у време ковид кризе: Где смо и куда даље* (стр. 247–259). Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

TEACHING STUDENTS WITH DISABILITIES DURING AND AFTER COVID-19 PANDEMIC: CHALLENGES AND RECOMMENDATIONS

Author: NATALIJA GOJAK

Email: natalijaljubica@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Zorica Milošević

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Introduction: Due to the outbreak of the COVID-19 pandemic, school and university closure measures were implemented. The immediate educational environment was replaced by a virtual educational environment and online distance learning. Students with disabilities, their family members, and the university teachers who teach them have faced numerous difficulties during online distance learning.

Aim: The aim of the paper is to present the challenges of online distance learning of students with disabilities during the COVID-19 pandemic and to define recommendations for teaching students with disabilities during the transition period from online distance learning to direct, live teaching, as well as for the period after the COVID-19 pandemic.

Material and Methods: The method used in the paper is the analytical-deductive method.

Results: Recommendations for teaching students with disabilities during the transition period from online distance learning to direct, live teaching, as well as for the period after the COVID-19 pandemic, are: selection of learning software/platforms that provide opportunities for various channels for information transmission; communication of university teachers and higher education institutions with students with disabilities and their families; encouraging communication between students with disabilities and their peers; introducing IEP in higher education and predicting its application in a virtual educational environment; training of students with disabilities, university teachers, and parents of students with disabilities; available psycho-social support for students with disabilities, their families, and university teachers.

Conclusion: In order to achieve the goal of optimal development of students with disabilities, it is necessary to create an adequate and accessible support system during the period of transition from a virtual educational environment to a physical educational environment for students with disabilities, their family members, and university teachers who teach them.

Keywords: students with disabilities, teaching students with disabilities, teaching students with disabilities during the COVID-19 pandemic

NIVO SOCIJALNE DISTANCE STUDENATA PREMA OSOBAMA KOJE MUCAJU U ODNOSU NA KONTAKT SA OSOBAMA KOJE MUCAJU

Autor: IVANA BLAGOJEVIĆ

e-mail: ibлагоjevic997@gmail.com

Mentor: Prof. dr Slavica Golubović

Katedra za logopediju

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Uvod: Mucanje je multifaktorijski poremećaj ritma i tempa govora. Pored brojnih intrapersonalnih poteškoća koje osoba usled ovog govorno-jezičkog poremećaja ima, izuzetno bitan a otežavajući faktor predstavljaju negativni stavovi okoline. Negativni stavovi socijalne sredine utiču na formiranje negativne slike o sebi osoba koje mucaju, što otežava njihovo lično i profesionalno funkcionisanje i može dovesti do njihovog isključivanja iz društva. Jedan od načina kojim se može proveriti da li postoji socijalna isključenost je merenje socijalne distance.

Cilj: Cilj rada jeste utvrditi da li kontakt sa osobama koje mucaju ima uticaj na nivo socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju.

Materijali i metode: U istraživanju je primenjen upitnik posebno dizajniran za ovo istraživanje. Uzorak je sačinjavalo 100 studenata. Program koji je upotrebljen za statističku obradu podataka je *IBM SPSS Statistics Data 21*.

Rezultati: Pored druge dve hipoteze proverene u ovom istraživanju, potvrđena je osnovna hipoteza: postoji statistički značajna povezanost između odgovora studenata na upitniku determinisanih kontaktom sa osobama koje mucaju i nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju ($r_r = .43$, $p < .001$).

Zaključak: Kod osoba koje mucaju, veoma je važan socijalni aspekt prihvatanja i osećanje pripadanja zajednici, te im zato treba obezbediti društvo u kojem će se osećati ravnopravno. Uz povećani trud šire društvene zajednice na osveščivanju stereotipa, moguće je smanjiti nivo socijalne distance. Na taj način, doprineće se podizanju svesti i većem znanju, a samim tim i manjim predrasudama o osobama koje mucaju.

Ključne reči: mucanje; stavovi; socijalna distanca

UVOD

Govor je vrlo složen psihofizički proces. Sačinjavaju ga dva bitna elementa koji su međusobno tesno povezani i čine u normalnim uslovima jedinstvo: unutrašnji govor koji se odnosi na psihičku stranu, na smisao ili sadržinu i spoljašnji govor kojim se oformljava unutrašnja strana (Matić, 1968). Ovu drugu stranu govora čine usmeni govor, pisanje, gestikulacija i mimika. Drugim rečima, ovim formama spoljašnjeg govora, izražava se unutrašnja strana. Unutrašnji i spoljašnji govor nastaju i razvijaju se pod uticajem socijalne sredine, a naročito pod uticajem vaspitanja i bioloških činilaca u organizmu svakog pojedinca (op. cit).

Nema delikatnije i složenije psihofiziološke funkcije ljudskog organizma od govora i jezika i zato njihov razvoj i patologiju moramo dobro poznavati, kako bi jedinka neometano funkcionisala u društvenoj sredini (Sovilj, Subotić, Todorović 2010). Jedan od poremećaja koji u mnogome otežava komunikaciju a samim tim i esencijalni deo socijalizacije jeste mucanje (Terzić, Drljan, Šoster, 2010).

S obzirom na to da se pod tečnim govorom podrazumeva lak i prirodan govorni tok bez napora, nevoljnih prekida, oklevanja, ponavljanja i produžavanja jezičkih jedinica, govor koji zahteva preteran napor, nije tečan, te se tako i mucanje primarno manifestuje poremećajima prozodije, odnosno poremećajem ritma, tempa, melodije iskaza i akcenta reči (Golubović, 2017).

Mucanje (*balbuties, battarismus, dysarthria spastica, dysphemias, stammering, stuttering*) je poremećaj tečnosti govora koji se ispoljava u isprekidanosti i nepravilnosti govornog procesa, usled grčeva organa za artikulaciju (jezika, usana, nepca), fonaciju (glasnica) i disanje (Golubović, 2017).

Mucanje je multifaktorijalni poremećaj, a njegova etiologija je nepoznanica za stručnjake različitih oblasti (Davidović, Otašević, Kljajić, 2018). Iz literature se može uočiti da se mucanje pojavilo još u davnim vremenima, te se pretpostavlja da je ono staro kao i sam govor (Matić, 1968). U starom veku, mucanjem su se bavili očevi medicine Hipokrat i Aristotel. Oni su zastupali stav da je uzrok mucanja posledica anomalija govornih organa, naročito jezika. U srednjem veku, uzrok mucanja se tražio u bolestima i organskim anomalijama pa se lečenje svodilo na davanje lekova i preduzimanje hirurških intervencija. Ipak, od 19. veka, naučna ispitivanja osporavaju tačnost ovog gledišta i dokazuju da je mucanje funkcionalnog karaktera. Mali broj slučajeva mucanja se zasniva na patološkim pojavama nervnog sistema ili perifernih govornih organa (op. cit).

Glavni kriterijum za utvrđivanje mucanja jeste upotreba uzrečica, repeticija slogova, reči i fraza, nekompletnih fraza, disritmična fonacija i hipertonične pauze (Golubović, 2017). Verbalno-glasovno ponašanje karakterišu: ponavljanje ili produžavanje glasova (b-b-b-bicikl), slogova (ku-ku-kuća), delova reči (koš-koš-košarka) ali i čitavih reči i fraza (Golubović, 2017).

Kod osoba koje mucaju, pojavljuje se niz raznovrsnih psihičkih i telesnih odlika (Matić, 1968). Prema tome, mucanje se ne može posmatrati kao poremećaj sam za sebe, već kao kompleks karakterističnih simptoma psihičkog i telesnog stanja ličnosti, koje odstupa od normalnosti i u kome dominira govorni poremećaj. Bitna odlika psihičkog života osoba koje mucaju jeste strah od govora, odnosno logofobija (Matić, 1968). Osoba koja muca se plaši da izgovori izvesne glasove i reči koje je u svesti fiksirala kao teške. Samim tim, strah od govora utiče nepovoljno na centralni nervni sistem, naročito na oblasti kore mozga zadužene za govor, što izaziva nepravilnu inervaciju govornih organa, pojavu grčeva i pogoršanje mucanja (op. cit). Reakcije koje prate mucanje su napetost mišića usana, vilice i/ili vrata, drhtanje usana, vilice i/ili jezika tokom pokušaja da se započne govorenje, zatim nervozno lupanje stopalom o pod, treptanje očima, trzaji glavom i razni tikovi kako bi se izbeglo mucanje (Golubović, 2017).

Osobe koje mucaju usled straha od govora i potištenosti povlače se u sebe, izbegavaju društvo i odaju se usamljenosti (Matić, 1968). U doba puberteta, nastaje faza oformljenja identiteta koju karakteriše napor ljudskog bića da uspostavi jedan opštiji, potpuniji i konačni identitet vlastite ličnosti (Hrnjica, 1982). Da li će u ovoj fazi doći do formiranja stabilnog identiteta ili će doći do konfuzije, zavisi kako od naslednih faktora tako i od uticaja faktora sredine (Hrnjica, 1982). Nepoverenje u sebe i ljude oko sebe otežava čoveku da shvati kakav je stvarno i da formira jasnu sliku o sebi, a mucanje u ovoj fazi života može dodatno da oteža oformljenje identiteta, zbog ranije stečenog osećanja inferiornosti, koje se u najvećem broju slučajeva mucanja uočava (Matić, 1968). Zbog čestih promena raspoloženja, i velike osetljivosti kod većine osoba koje mucaju, misli da vreme govora ne teku pravilno jer takve osobe misle ne samo šta treba da kažu već i kako da kažu (Matić, 1968). Osim toga, oni misle i na to kakav će utisak ostaviti svojim govorom na druge ljude, na nastavnike, na drugove i na roditelje. To često izaziva zbrku i nesredjenost misli, što se ispoljava u njihovom izražavanju, sintaksi i gramatici njihovog govora (Matić, 1968).

Pravilnim načinom života i vaspitanjem, gore navedene tendencije se mogu izmeniti ili

u velikoj meri ublažiti. Nažalost, roditelji, ne znajući da mogu izazvati mucanje, nesvesno primenjuju brojne greške u vaspitanju, a neke od njih su:

1. Preterana strogost, odnosno ako jedan ili oba roditelja nepravilno postupaju sa detetom koje muca, često ga grde ili kažnjavaju, oni izazivaju stalan strah od surovih postupaka koji može izazvati mucanje.
2. Razmaženost, to jest preterano ugađanje, suvišna briga i „lebdenje” nad detetom u porodici. Kad takvo dete dođe u školu, gde nema tu pažnju i preteranu nežnost, doživljava od druge dece a ponekad i od autoriteta neugodnosti koje izazivaju potrebe, što može dovesti do mucanja.
3. Preterane ambicije i zahtevi roditelja mogu izazvati mucanje. Ako roditelji forsiraju dete na razne aktivnosti, štete detetu i dovode do napetosti živaca u težnji da održi prestiž među drugovima, u školi i porodici. Međutim, kad takvo dete jednom doživi manji neuspeh, pretrpi duševni krah koji može izazvati mucanje.
4. Konflikti roditelja koji su prisutni u porodicama stalno, gde vlada mučna atmosfera, napetost i nervoza, najviše trpe i pate deca. Ona se obično nalaze u teškoj situaciji, kome da se prilagode – majci ili ocu. Njihovi inače razdražljivi i slabi nervi, stalno su izloženi uzbuđenjima. Strah i potištenost, naročito ako su česti, pogodno su tlo na kome se pojavljuje mucanje (Matić, 1968).

Pored navedenih intrapersonalnih poteškoća, koje osoba usled ovog govorno-jezičkog poremećaja ima, izuzetno bitan, otežavajući faktor predstavljaju negativni stavovi i česte predrasude okoline (Terzić, 2010). Čak, neka istraživanja navode da se mucanje može sagledati i kao naučen odgovor koji je rezultat negativnih reakcija slušalaca (Golubović, 2017). Negativni stavovi šire socijalne sredine utiču na formiranje negativne slike o sebi osoba koje mucaju, što otežava njihovo lično i profesionalno funkcionisanje i može dovesti do socijalnog isključivanja te osobe iz društva (Terzić, 2010). Jedan od načina kojim se može proveriti da li postoji socijalna isključenost osobe iz društva jeste merenje socijalne distance.

Reč distanca (lat. *distantia*, *distare*) predstavlja razdaljinu, razmak, uzdržanost, hladnoću prema nekome ili nečemu (Šuvaković, 2020). Pojam socijalne distance se najviše vezuje za Bogardusa, koji je konstruisao skalu za merenje ovog fenomena (Bogardus, 1925). Socijalna distanca podrazumeva stepen bliskosti u socijalnim odnosima koji neka osoba prihvata sa pripadnicima određenih društvenih slojeva, a može varirati od bliskih i toplih odnosa, preko ravnodušnih do neprijateljskih (Park, 1924). Stepenu socijalne distance upravo je srazmeran stepenu prihvatanja stereotipa i predrasuda (Bogardus, 1925). Na osnovu skale socijalne distance, mogu se rangirati odnosi prema različitim grupama. Socijalna distanca je jednodimenzionalni konstrukt sa negativnim i pozitivnim polom (Stanimirović, Veselinović, Dimoski, 2018). Dok većina definicija ovog koncepta naglašava isključivo pozitivan pol, u istraživanjima se obično izveštava o stepenu neprihvatanja (Stanimirović, 2018). Ukoliko je socijalna distanca veća, utoliko više utiče na ponašanje u zajednici i na uspostavljanje komunikacije sa određenom grupacijom. Stereotipi su osnova koja determiniše socijalnu distancu. Socijalna distanca, teorijski, može da se shvati i kao stavovska predispozicija za diskriminatorsko ponašanje prema različitim marginalnim grupama (op. cit). Pitanje socijalne distance jedno je od veoma važnih pitanja na prostoru jugoistočne Evrope, a takođe i problem kojim se bave psiholozi, sociolozi i istraživači drugih disciplina (Smuđa, Luković, Petrović, 2019). Postoji nekoliko istraživanja na ovu temu na našim prostorima. Jedno od njih je sprovedeno 2014. godine na temu socijalne distance prema vršnjacima sa invaliditetom (Golubović, Milašinović, Brkić-Jovanović, 2014). Istraživanjem je pokazano da je kvalitet i broj interakcija dece sa invaliditetom znatno siromašniji u odnosu na interakcije među decom tipičnog razvoja (Golubović, 2014). Prihvatanje dece sa smetnjama u razvoju od strane vršnjaka varira od odbaciva-

nja, ismevanja i izražavanja agresije do potpunog prihvatanja. Najveća socijalna distanca dolazi do izražaja kada se analizira emocionalna komponenta stava u pitanjima vezanim za odnos pripadnika pojedinih grupa, te je najčešći odgovor na pitanja: „ne znam”. Vršnjaci obično pokazuju samo bihevioralnu komponentu društveno poželjnog ponašanja. Zato je neophodno realizovati intervencije koje deluju na emocionalne aspekte, jer samo tako promena u ponašanju prema različitosti može biti dugotrajna (op. cit).

Da bi se socijalna distanca mogla meriti, ona se mora operacionalno definisati, najčešće preko uzoraka konkretnih odnosa u koje pripadnici grupa mogu da stupaju. U ovom istraživanju, upotrebljen je uzorak konkretnih odnosa u koje pojedinci i grupa mogu da stupaju iz prostog razloga što realne životne situacije stoje u određenom hijerarhijskom odnosu u pogledu bliskosti i značenja socijalnog kontakta u kojem se mogu naći pripadnici ispitivane grupe.

U poslednje vreme, naglašava se važnost socijalnog aspekta u problematici mucanja. S obzirom na to da u našoj državi nije sprovedeno slično istraživanje, već postoje samo pregledni radovi inostranih istraživanja, kao pokazatelj multidimenzionalnog odnosa prema osobama koje mucaju ali ne i ličnog ispitivanja osoba sa formiranim upitnikom za nivo socijalne distance, formiran je nacrt istraživanja koji je sproveden u delo.

Iz toga proizilazi **predmet** ovog istraživanja, a to je ispitivanje nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju u odnosu na kontakt sa osobama koje mucaju.

U skladu sa postavljenim predmetom istraživanja, formulisan je **cilj** ovog istraživanja: utvrditi da li kontakt sa osobama koje mucaju ima najviše uticaja na nivo socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju.

Formirajući cilj istraživanja, postavljene su i hipoteze istraživanja:

1. Očekuje se da će odgovori studenata u upitniku, a samim tim i nivo socijalne distance, biti determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju.
2. Očekuje se da uzrast studenata korelira sa nivoom socijalne distance prema osobama koje mucaju
3. Očekuje se da će biti više studenata koji imaju negativan stav prema osobama koje mucaju, zaposlenih u prosveti

MATERIJAL I METOD

Uzorak istraživanja

U istraživanju je učestvovao uzorak koji je bio dostupan istraživaču, što ga čini prigodnim. U uzorku je učestvovalo 100 studenata (Tabela br. 1). Ispitivani uzorak je obuhvatio oba pola: 26 ispitanika muškog pola i 74 ispitanika ženskog pola.

Vrednosti varijable „uzrast” su prikazane putem broja podataka ($N = 100$), minimuma ($min = 19$), maksimuma ($max = 30$), proseka ($M = 23.01$), medijane ($Mdn = 23.00$), standardne devijacije ($SD = 2.42$) i interkvartilnog raspona ($IQR = 4$).

Varijable u istraživanju

Prema načinu izražavanja, vrednosti varijable se dele na:

1. Numeričke varijable: Uzrast, Odgovori studenata u upitniku su determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju, Nivo socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju
2. Kategoričke varijable: Kontakt sa osobama koje mucaju

Prema ulozi koju imaju u istraživanju:

1. Zavisna: Nivo socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju
2. Nezavisne: Uzrast, Odgovori studenata u upitniku su determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju

Operacionalizacija varijabli:

Uzrast – sadrži sledeće indikatore: Broj godina života

Odgovori na upitniku su determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju – sadrži sledeće indikatore: Uopšte se ne slažem / Delimično se ne slažem / Neutralan(na) sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem.

Nivo socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju predstavlja sumarni skor svih stavova zabeleženih tokom odgovora na deset pitanja iz upitnika.

Instrument i procedura prikupljanja podataka

Za procenu nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju primenjen je onlajn upitnik koji je dizajniran za ovo istraživanje. Upitnik se sastojao od 13 pitanja. Neka od njih su: „Da li je tvoje iskustvo sa osobom koja muca bilo pozitivno ili negativno?“, „Da li bi stupio/la u emotivnu vezu sa osobom koja muca?“, „Da li bi pristao da osoba koja muca bude zaposlena u prosveti?“, „Da li su odgovori na ovom upitniku bili determinisani tvojim prethodnim iskustvom sa osobom koja muca?“... Na samom početku upitnika, tražili su se podaci o ispitaniku (pol, uzrast, postojanje kontakta sa osobom koja muca..), kako bi se utvrdilo na koji način oni imaju uticaja na nivo socijalne distance prema osobama koje mucaju. Upitnik je anoniman. Na pet pitanja odgovaralo se uz pomoć ponuđenih odgovora (Likertove petostepene skale: U potpunosti se ne slažem / Uglavnom se ne slažem / Neutralan(na)sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem) a na ostala pitanja se odgovaralo uz pomoć ponuđenih odgovora uz opcije dopune odgovora od strane ispitanika.

Pouzdanost upitnika je utvrđena izračunavanjem Kronbahovog α -koeficijenta. Na nivou skale u celini, registrovana je zadovoljavajuća pouzdanost ($\alpha = .76$) za osam podataka u skali. Pretpostavlja se da bi pouzdanost bila veća kada bi bilo i više podataka u skali.

Istraživanje je sprovedeno onlajn tokom juna meseca 2022. godine, putem društvenih mreža. Vreme koje je bilo potrebno za davanje odgovora je u proseku deset minuta.

Plan obrade podataka

Program koji je upotrebljen za statističku obradu podataka je *IBM SPSS Statistics Data 21*. Za utvrđivanje raspodele po kategorijama varijabli, korišćene su mere deskriptivne statistike. Usled odstupanja od normalne raspodele skorova za sve varijable, primenjen je neparametrijski statistički test: *Kendalova korelaciona analiza* kao zamena za *Pirsonovu korelacionu analizu*, kao i t-test za jedan uzorak.

U identifikaciji autlajera je korišćena Metoda 2 (Fidel & Tabachnik, 2003).

Identifikovan autlajer je tretiran metodom vinzorizovanja, tako da mu je dodeljena prva najbliža prihvatljiva vrednost. U pitanju je varijabla „uzrast“, gde je identifikovan jedan autlajer.

Rezultati dobijeni istraživanjem prikazani su u nastavku rada.

REZULTATI

Na uzorku od 100 studenata, ispitao se nivo socijalne distance prema osobama koje mucaju, putem upitnika koji je posebno dizajniran za ovo istraživanje.

Prilikom formiranja nacrt istraživanja, predviđena je provera tri hipoteze putem statističkih testova.

Nacrtom istraživanja, predviđena je provera dve hipoteze putem *Kendalove korelacione analize*, kao neparametrijske zamene za *Pirsonovu korelacionu analizu*. Prva hipoteza za proveru putem ovog testa je „Očekuje se da će odgovori studenata u upitniku, a samim tim i nivo socijalne distance, biti determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju”. Rezultati *Kolmogorov-Smirnov testa* pokazuju da empirijska distribucija mera na varijabli „Odgovori na upitniku su determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju” statistički značajno odstupa od modela normalne raspodele ($K-S Z = 2.3, p < .11$).

Rezultati *Kendalove korelacione analize* pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između varijabli „odgovori na upitniku su determinisani kontaktom sa osobama koje mucaju” i „nivo socijalne distance prema osobama koje mucaju” ($r_s = .43, p < .001$). Prva hipoteza pretpostavlja da postoji statistički značajna povezanost između odgovora na upitniku determinisanih kontaktom sa osobama koje mucaju i nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju. Samim tim, zaključuje se da je ova hipoteza potvrđena.

Druga hipoteza za proveru putem ovog testa je: „Očekuje se da uzrast studenata korelira sa nivoom socijalne distance prema osobama koje mucaju”.

Rezultati *Kolmogorov-Smirnov testa* pokazuju da empirijska distribucija mera na varijabli „uzrast”, statistički značajno odstupa od modela normalne raspodele ($K-S Z = 1.05, p < .22$). Rezultati *Kolmogorov-Smirnov testa* pokazuju da empirijska distribucija mera na varijabli „nivo socijalne distance prema osobama koje mucaju” statistički značajno odstupa od modela normalne raspodele ($K-S Z = 1.17, p = .13$).

Rezultati *Kendalove korelacione analize* pokazuju da ne postoji statistički značajna povezanost između uzrasta i nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju ($r_s = -.12, p < .12$). Druga hipoteza koja je proverena u ovom istraživanju pretpostavlja da postoji statistički značajna povezanost između uzrasta i nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju. Ipak, ova hipoteza nije potvrđena.

Hipoteza „Očekuje se da će biti više studenata koji imaju negativan stav prema osobama koje mucaju, zaposlenih u prosveti” je proverena putem *t-testa za jedan uzorak*. Stavovi studenata prema zaposlenosti osoba koje mucaju u prosveti i obrazovanju dece, u ovom istraživanju ($N = 100, M = 3.48, SD = 1.27$), statistički su značajno iznad populacione vrednosti, koja iznosi 3, kad je u pitanju stav prema obrazovanju dece i zaposlenosti u prosveti ($t = 3.71, df = 99, p < .001$). Treća hipoteza pretpostavlja da postoji više studenata koji imaju negativan stav prema učestvovanju osoba koje mucaju u prosveti. Proverom se zaključuje da je ova hipoteza potvrđena.

DISKUSIJA

Za pojavu mucanja, važna su dva činioca: sklonost (konstitucija) osobe i nepovoljni spoljašnji uticaji (Matić, 1968).

Ono što je svakako presudan faktor za indikaciju mucanja, pored slabog nervnog sistema, jesu i spoljašnji činioci poput: verbalnih neugodnosti doživljenih u školi (uvreda, pretnji, ponižavanja), neuspeha u akademskom postignuću, sukoba sa vršnjacima, ali ono što dodatno otežava njihovo socijalno funkcionisanje jesu loši stereotipi i predrasude od okoline, koje prate ove osobe od momenta kad krenu da mucaju (Matić, 1968).

Pregled inostranih istraživanja pokazao je da postoji negativna slika prema osobama koje mucaju od strane okoline i da je za tretman mucanja neophodno razvijati osećanje

za zajednicu ali je neophodno i da se radi na suzbijanju negativnih stereotipa i socijalnih atributa koji dominiraju i određuju distancu (Terzić, 2010). S obzirom na to da u našoj državi nije sprovedeno slično istraživanje, bilo je potrebno sagledati stavove prema osobama koje mucaju. Za ciljnu grupu ispitanika određeni su studenti uzrasta od 19 do 30 godina, ne samo što su bili dostupni istraživaču, već je izrazito važno istaći da su to profili osoba koji uveliko imaju oformljene stavove i definisanu ljudsku moralnost, za razliku od adolescenata. Ono što bi dodatno poboljšalo istraživanje jeste i upoređivanje stavova studenata prema osobama koje mucaju, u zavisnosti od fakulteta koji studiraju, kao i upoređivanje njihovih i stavova odraslih osoba.

Zbog svoje specifičnosti, patologija mucanja je nedovoljno istraživana i upravo to treba da nam da nove ideje, zadatke i pitanja o sagledavanju uzroka, posledica i komorbiditeta koje mucanje nosi sa sobom, a to bi se moglo odgonetnuti u narednim istraživanjima.

Rezultati sprovedenog istraživanja su objašnjeni putem provere tri hipoteze.

Proverom se utvrdila potvrda prve hipoteze ($U = 572, p < .01$). Bilo bi besmisleno negirati prisustvo korelacije gore navedene dve varijable u ovoj hipotezi, jer da bi se razumela određena pojava, mora se imati elementarno znanje o toj pojavi ili 'pak iskustvo sa tom pojavom. Ispitanici koji su u upitniku odgovorili da su imali pozitivno iskustvo sa osobama koje mucaju (79) su determinisali pozitivno stanovište, to jest manje izraženu socijalnu distancu prema osobama koje mucaju. Sa druge strane, ispitanici koji su odgovorili da su imali negativno iskustvo sa osobama koje mucaju (6), izrazili su veću socijalnu distancu prema osobama koje mucaju. To rasvetljava činjenicu da je bitan ne samo kontakt, već i kvalitet kontakt sa osobama koje mucaju ili bilo kojim osobama prema kojima su upućeni stereotipi. Svakako, treba istaći da je u svemu tome važna i vrsta međusobnog odnosa (emotivni, prijateljski, poslovni, akademski...) Čak 70 ispitanika u istraživanju je odgovorilo da se u potpunosti slaže sa stavom da je kontakt, odnosno izostanak kontakta, determinisao odgovore u upitniku a samim tim i nivo socijalne distance prema osobama koje mucaju. Šta se može zaključiti na osnovu ovog prikaza? Kontakt, odnosno izostanak kontakta sa osobama koje mucaju, potvrdio je početnu tezu istraživanja, a to je da nivo socijalne distance studenata zavisi od kontakta sa osobama koje mucaju. Negativni stereotipi o osobama koje mucaju su česti a ova okolnost doprinosi visokom riziku za postajanje mete vršnjačkog nasilja (Blood & Blood, 2007). Ova deca su često odbacivana od vršnjaka i ignorisana su u socijalnim reakcijama a samim tim socijalna distanca ka ovim osobama negativno utiče na kvalitet života i opšti psihosocijalni razvoj osoba koje mucaju (Blood & Blood, 2007).

Gore navedeno istraživanje (Golubović, 2014), pokazuje da čak i u razvijenim zemljama, kao i kod nas, postoje i dalje duboko ukorenjene predrasude prema osobama sa nekom vrstom invaliditeta koje otežavaju njihovu potpunu integraciju u društvenu zajednicu. Polazeći od osnovne ideje inkluzije, da se svi ljudi razlikuju među sobom, društvo je to koje treba da se prilagođava, kako bi se smanjio nivo socijalne distance ka njima (op. cit).

Istraživanjem se utvrdilo da druga hipoteza nije potvrđena ($r_r = -.12, p < .12$). Treba imati na umu mali raspon razlike između uzrasta i da je polovina uzorka istog uzrasta (23/24 godine). U narednim istraživanjima, trebalo bi ispitati uzorak šireg spektra prema uzrastu kako bi se dobile statistički značajne razlike među ispitanicima.

Treća hipoteza se istraživanjem pokazala kao potvrđena ($t = 3.71, df = 99, p < .001$). Ukratko, među stavovima studenata, problem se sveo na sam tip predmeta koji bi predavala osoba koja muca, jer je pitanje bilo opšteg tipa. Teško je identifikovati se sa stanovištem „uopšte se ne slažem” kada je u pitanju predmet „muzičko” ali bilo bi poželjno razjasniti važnost elokventnosti predavanja „srpskog jezika i književnosti”, kao i vaspitanja i obrazovanja dece u predškolskoj ustanovi od strane osobe koja muca. Ne treba zanemariti značaj i tipa mucanja koji osoba ima. Ovakva argumentacija zasnovana je iz najmanje dva razloga: Mucanje vaspitačice/učiteljice/profesorka u školi može uticati na decu sa neuropatskom

konstitucijom i da ona počnu mucati aktivno (kad nervno labilno dete podražava ovaj govor) i pasivno (kad ga duže vreme sluša) (Golubović, 2017). U daljim istraživanjima, trebalo bi detaljnije ispitati razliku među stavovima ljudi prema osobama koje mucaju, u odnosu na predmete u obrazovnim ustanovama koje predaju te osobe.

Uloga nastavnika je bitna i u podsticanju jačanja samopouzdanja dece koja mucaju (Dimoski, Stojković, 2015). Važno je istaći deci bez govornih teškoća da je važnije šta je zaposleni koji muca izrazio a ne kako je izrazio. Međutim, sopstvene predrasude se ne menjaju jednostavno za kratko vreme. Potreban je dug period zajedničke saradnje vaspitanja kao i društvene svesti o fleksibilnijem postupanju prema osobama koje mucaju. Neki autori preporučuju tretman mucanja u školi koji treba da bude baziran na zajedničkom delovanju između terapeuta, roditelja, nastavnika i dece (op. cit).

ZAKLJUČAK

Kod osoba koje mucaju je veoma važan socijalni aspekt prihvatanja i osećanje pripadanja zajednici.

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da postoji statistički značajna povezanost između odgovora na upitniku, determinisanih kontaktom sa osobama koje mucaju i nivoa socijalne distance studenata prema osobama koje mucaju, čime je i potvrđen osnovni cilj istraživanja. Zatim je pokazano da ne postoji statistička značajna korelacija između uzrasta studenata i nivoa socijalne distance studenata, prema osobama koje mucaju. Nadalje, pokazana je statistički značajna povezanost u broju studenata koji imaju negativan stav prema zaposlenosti osoba koje mucaju u prosveti.

Dobijene rezultate potrebno je uzeti sa rezervom. Teško je braniti mišljenje da nije postojala sklonost ispitanika ka davanju socijalno prihvatljivih odgovora. Takođe, trebalo bi da se primeni veći broj varijabli u upitniku, kako bi se obuhvatile različite socijalne situacije i sa različitim tipom odnosa u istim, kako bi smo dobili jasniju i detaljniju sliku socijalne distance. Zatim, najbolji način da se postigne pouzdanost istraživanja jeste upoređivanje sa drugim, sličnim naučnim radovima. Međutim, prisutan je nedostatak prethodnih istraživanja na prostoru Srbije, pa i šire, s kojima bi se rezultati sprovedenog istraživanja mogli uspoređivati.

Sagledavajući važnost ovog istraživanja za logopedsku praksu, nameće se zadatak za buduća istraživanja da se veća pažnja posveti analizi mentalnog zdravlja, emocionalnih komponenata i stavova osoba koje mucaju, zbog čestih stereotipa proisteklih od strane okoline.

Po mišljenju autora ovog rada, navedena ograničenja ne umanjuju doprinos rezultata ovog istraživanja razmatranoj problematici.

Kod interpretacije rezultata, mora se uzeti u obzir da je istraživanje sprovedeno na relativno malom uzorku. U daljim istraživanjima, trebalo bi obezbediti reprezentativniji uzorak kao i šire područje na kome se istraživanje sprovodi, kako bi se povećao značaj dobijenih rezultata.

Predlog za buduća istraživanja je ispitivanje i analiza značaja socijalnog funkcionisanja za osobe koje mucaju. Poželjno bi bilo razviti projekat edukacije i radionica sa studentima pa i adolescentima i odraslim osobama, kako bi se povećala spremnost društva za socijalizaciju i empatiju prema osobama koje mucaju. Rad na smanjenju socijalne distance nije jednostavan zadatak (Smuđa, 2019). Uz povećani trud šire društvene zajednice na osvešćivanju stereotipa kroz strateški pristup, moguće je smanjiti nivo socijalne distance. Na taj način, doprineće se podizanju svesti šire javnosti i većem znanju a samim tim i manjim predrasudama o osobama koje mucaju.

LITERATURA

- Blood, G. W., & Blood, I. M. (2007). Preliminary study of self-reported experience of physical aggression and bullying of boys who stutter: Relation to increased anxiety. *Perceptual and Motor Skills*, (14), 1060-1066.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology*, 299-308.
- Dimoski, S., Stojković, I. (2015). Mucanje kod dece: dometi psihološkog teorijskog pristupa i tretmana sa osvrtom na ulogu školskog okruženja. *Primenjena psihologija*, 8(1), 47-65.
- Dobrota, N., Otašević, J., Kljajić, D. (2018). Neuropsihološki pokazatelji kao mogući indikatori poremećaja fluentnosti govora kod dece. *Vojnosanitetski pregled*, 75 (4), 341-346.
- Fidell, L. S., & Tabachnick, B. G. (2003). Preparatory data analysis. *Research methods in psychology*, Vol. 2, pp. 115-141.
- Golubović, S. (2017). *Poremećaji fluentnosti govora*, Treće dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Društvo defektologa Srbije, Tonplus, 17-74.
- Golubović, S., Milašinović, S., Brkić-Jovanović, N. (2014). Socijalna distanca i stavovi učenika prema vršnjacima sa invaliditetom. *Nauka, bezbednost, policija* (3), 47-55.
- Hrnjica, S. (1982). *Zrelost ličnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 12-13.
- Matić, M. (1968). *Logopedija-Nauka o govornim poremećajima*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 148-235.
- Park, R. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American journal of Sociology* 33: 881-893.
- Smuđa, M., Luković, S., Petrović, D. (2019). *Socijalna distanca i struktura stereotipa učenika osnovne škole prema Romima* – kvantitativna i kvalitativna analiza. Zbornik radova pedagoškog fakulteta Užice (21), 89-108.
- Sovilj, M., Subotić, M., Todorović, S. (2010). *Generator zvučnog stimulusa za prenatalni slušni skrining*, Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd, (3), 1358-1359
- Stanimirović, D., Veselinović, B., Dimoski, S. (2018). Socijalna distanca većinske populacije prema slepim osobama pre tri decenije i danas. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 17 (1), 81-101.
- Šuvaković, U. (2020). O metodološkom problemu nekritičkog preuzimanja pojmova na primeru upotrebe pojma „socijalna distanca” tokom pandemije COVID-19, *Sociološki pregled*, 54 (3), 445-470.
- Terzić, I., Drljan, B., Šoster, D. (2010). Odnos socijalnog okruženja prema osobama koje mučaju, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 9 (1), 141-161.

PRILOZI

Upitnik sproveden u istraživanju

Pitanja:

1. Pol (Muški/ženski)
2. Uzrast (Broj godina)
3. Da li si student? (Da/Ne)
4. Da li si imao/la kontakt sa osobama koje mucaju? (Da/Ne)
5. Ukoliko jesi, da li je to iskustvo bilo pozitivno ili negativno? (Pozitivno/Negativno)
6. Pristao/la bih da mi nadređeni/a na poslu bude osoba koja muca (Da/Ne)
7. Pristao/la bih da osoba koja muca bude zaposlena u prosveti (Uopšte se ne slažem / Delimično se ne slažem / Neutralan-na sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem)
8. Pristao/la bih da osoba koja muca bude odbornik u skupštini (Da/Ne)
9. Pristao/la bih da osoba koja muca bude moj kolega u radnoj organizaciji (Uopšte se ne slažem / Delimično se ne slažem / Neutralan-na sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem)
10. Pozvao/la bih osobu koja muca na svoje slavlje (Da/Ne)
11. Pozvao/la bih osobu koja muca na večeru (Uopšte se ne slažem / Delimično se ne slažem / Neutralan-na sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem)
12. Bio/la bih u emotivnoj vezi sa osobom koja muca (Uopšte se ne slažem / Delimično se ne slažem / Neutralan-na sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem)
13. Smatram da su odgovori na ovom upitniku bili determinisani ličnim prethodnim iskustvom sa osobama koje mucaju (Uopšte se ne slažem / Delimično se ne slažem / Neutralan-na sam / Delimično se slažem / U potpunosti se slažem)

LEVEL OF SOCIAL DISTANCE OF STUDENTS TOWARD PERSONS WHO STUTTER IN RELATION TO CONTACT WITH PERSONS WHO STUTTER

Author: IVANA BLAGOJEVIĆ

Email: iblagojevic997@gmail.com

Mentor: Full Prof. Slavica Golubović

Department of Speech and Language Pathology

Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade

Introduction: Stuttering is a multifactorial disorder of speech rhythm and tempo. In addition to numerous intrapersonal difficulties that a person has as a result of this speech and language disorder, an extremely important and aggravating factor is the negative attitudes of the environment. Negative attitudes of the social environment influence the formation of a negative self-image of persons who stutter, which makes it difficult for them to function privately and professionally and can lead to their social exclusion. One of the ways to check whether a person experiences social exclusion is to measure social distance.

Aim: The aim of the paper is to determine whether contact with people who stutter has an impact on the level of social distance students have toward people who stutter.

Material and Methods: A specially designed questionnaire was used in the research. The sample consisted of 100 students. The program used for statistical data processing was IBM SPSS Statistics Data 21.

Results: In addition to the other two hypotheses tested in this research, the basic hypothesis was confirmed—there is a statistically significant correlation between students' responses determined by contact with people who stutter and the level of social distance that students have toward people who stutter ($r = .43$, $p < .001$).

Conclusion: For people who stutter, the social aspect of acceptance and the feeling of belonging to a community is very important, so they should be provided with a company that will help them feel equal. With an increased effort of the social community to raise awareness of stereotypes, it is possible to reduce the level of social distance. This will contribute to raising awareness and extending knowledge, which will, in turn, result in less prejudice about people who stutter.

Keywords: stuttering, attitudes, social distance

APSTRAKTI

ФУНКЦИЈЕ МОНУМЕНТАЛНИХ НАТПИСА МАЈА И ЊИХОВА КЛАСИФИКАЦИЈА

Аутор: ЛУКАШ БИРСКИ

Имејл: lukasz.byrski.uj@gmail.com

Ментор: Др хаб. Казимијера Микош

Филолошки факултет Јагелонског универзитета

Увод: Цивилизација Маја је поново откривена тек средином 19. века, али је дуго погрешно тумачена као утопијско друштво којим влада мирољубива класа свештеника посвећена искључиво математичким прорачунима и посматрању звезда. Напори многих научника да дешифрију мистериозне знакове које су Маје оставиле, углавном на каменим споменицима, али и на керамици и папирним кодексима, показали су се узалудним током више од једног века. Тек 1952. године млади руски лингвиста Јуриј В. Кнорозов (чија 100. годишњица рођења пада тачно на 19. новембар) направио је пробој захваљујући којем древни мезоамерички народ поново добија свој глас. Од тада су постигнута многа важна открића о култури Маја.

Циљ: Ова студија посвећена је теми функција монументалних натписа у друштву древних Маја и њиховој класификацији.

Материјал и методе: Истраживање је спроведено на познатим и већ објављеним примерима у корпусу хијероглифских натписа Маја. Користиће се аналитичка метода.

Резултати: Истраживање за потребе рада довело је до поделе споменутих извора у три основне категорије диктиране садржајем: 1) натписи о рату и заробљавању, 2) темељни натписи и династичка историја и 3) натписи о митологији и ритуалима.

Закључак: Глифови Маја су пример употребе писма које се радикално разликује од нашег. Неазбучни облик писања омогућио је Мајама да се поиграју графичком формом, често преплићући илустрације са текстом или инвентивно користећи медијуме писања у сврху комуникације.

Кључне речи: системи писања; Мезоамерика; Маје; хијероглифи; монументални натписи; дешифровање

FUNCTIONS OF THE MAYA MONUMENTAL INSCRIPTIONS AND THEIR CLASSIFICATION

Author: ŁUKASZ BYRSKI

Email: lukasz.byrski.uj@gmail.com

Mentor: Prof. Kazimiera Mikoś

Faculty of Philology, Jagiellonian University

Introduction: The Maya civilization was only rediscovered in the mid-19th century, but for a long time, it was misinterpreted as a utopian society ruled by the peaceful class of priests occupied by nothing more than mathematical calculations and stargazing. Many scholars' efforts to decipher the mysterious glyphs left by the Maya, mainly on the stone monuments but also on ceramics and paper codices, proved to be in vain for over a century. It was not until 1952 when a young Russian linguist Yuri V. Knorozov (whose 100th birth anniversary falls exactly on 19 November) made a breakthrough, and the ancient Mesoamerican people regained their voices. Many important discoveries have been made about the Mayan culture ever since.

Aim: This study is dedicated to the topic of the functions of monumental inscriptions in ancient Mayan society and their classification.

Material and Methods: The research is conducted on the known and already published examples in the corpus of Mayan hieroglyphic inscriptions. The analytical method will be used.

Results: The research for the purpose of the paper led to the division of those sources into three basic categories dictated by their content: 1) inscriptions on war and taking captives, 2) foundation inscriptions and dynastic history, and 3) inscriptions about mythology and rituals.

Conclusions: The Maya glyphs are an example of usage of the script not exactly correlating with our own. Non-alphabetical form of writing allowed the Mayans to play with the graphic form, frequently interweaving illustrations with the text or cleverly utilizing its carriers for communication.

Keywords: writing systems, Mesoamerica, Maya, hieroglyphs, monumental inscriptions, decipherment

ВОКАЛСКИ СИСТЕМ ГОВОРА СКУТРИЋА

Аутор: АЛЕКСАНДРА ДУГИЋ

Имејл: saska.dugic@gmail.com

Ментор: Проф. др Драгомир Козомара

Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци

Увод: У раду је описан вокални систем говора Скутрића, села у југоисточном дијелу општине Модрича. Говор Скутрића припада прелазној територији источнохерцеговачког (херцеговачко-крајишког) и источнобосанског говорног подручја.

Циљ: С обзиром на то да говор Скутрића (као ни ближа му околина) није био обухваћен минуциознијим дијалектолошким истраживањима, намјера нам је да предочавањем његових репрезентативних вокалских особина: а) употпунимо дијалекатску слику српских ијекавских говора, б) утврдимо однос скутрићког говора наспрам стандардног језика и, што је у овом раду најважније, в) евидентирамо његову (не)подударност са вокалским системима два поменута дијалекта, ради потврђивања или евентуалног кориговања изофона познатих у нашој дијалектолошкој литератури.

Материјал и методе: Дијалекатски материјал прикупљен је приликом теренског истраживања, при чему се водило рачуна да информатори буду лица која су репрезентативни представници говора Скутрића. Како је то уобичајено у оваквим истраживањима, грађа је добијена снимањем информатора и попуњавањем специјализованих упитника. Да би се постигао постављени циљ, примијењене су дескриптивна, компаративна и контрастивна метода.

Резултати: Као и у већини говора источнохерцеговачког типа, и овдје су евидентна одступања од стандардних рефlekса јата (нарочито у дугим слоговима), честе су редукције постакценатског и, као и сажимања појединих финалних вокалских скупина. Међутим, као тежиште у овом раду издваја се затварање дугог вокала а.

Закључак: На основу прикупљене грађе и њеног поређења са другим говорима у ближој или даљој околини, можемо потврдити да је затвореност дугог вокала а особина којом се говор Скутрића разликује од већине херцеговачко-крајишких и источнобосанских говора.

Кључне ријечи: говор Скутрића; вокализам Скутрића; источнохерцеговачки (херцеговачко-крајишки) дијалекат; источнобосански дијалекат

VOWEL SYSTEM OF THE SKUGRIĆ SPEECH

Author: ALEKSANDRA DUGIĆ

Email: saska.dugic@gmail.com

Mentor: Full Prof. Dragomir Kozomara

Faculty of Philology, University of Banja Luka

Introduction: This paper describes the vowel system of the Skugrić speech, characteristic of a place on the southeast side of the Modriča municipality. The Skugrić speech is situated between the territories of Eastern Herzegovinian and Eastern Bosnian dialects.

Aim: Considering that the speech of Skugrić (as well as its nearby surroundings) until now was not a part of thorough research in dialectology, by presenting the typical vowel characteristics of this speech, we tend to a) complement the current image of Serbian Ijekavian dialect, b) determine the relationship between the speech of Skugrić and standard language, and most importantly, c) note if it is compatible with the vowel system of the two mentioned dialects so we can either acknowledge or eventually correct the isophones that are currently recognized in our dialectology.

Material and Methods: The dialectal material was collected during the field research, where we looked for participants who were representative speakers of the Skugrić speech. The material was collected by recording the participants and filling out specialized questionnaires in the way it is common in this type of research. To reach our goal, we used the methods of description, comparison, and contrast.

Results: Similar to other speeches of the Eastern Herzegovinian type, exceptions of the standard jat reflex are clearly found (especially within long syllables), the reductions of the vowel *i* in a position after the stressed syllable are frequent, as well as the contractions of groups of vowels found in the final position. However, the closed articulation of the vowel *a* stands out as the central point of this paper.

Conclusion: Based on the collected material and its comparison to other close and distant speeches, we can acknowledge that the closed articulation of the vowel *a* is what distinguishes the Skugrić speech from the majority of Eastern Herzegovinian and Eastern Bosnian speeches.

Keywords: Skugrić speech, vocalism of Skugrić, Eastern Herzegovinian dialect, Eastern Bosnian dialect

УТИЦАЈ ВЛАСТЕЛЕ НА ЖИВОТ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ У СРПСКИМ ИЗВОРИМА

Аутор: ВУКАШИН ВУКМИРОВИЋ

Имејл: vukasinvukmirovic@gmail.com

Ментор: Редовни професор др Снежана Божанић

Одсек за историју

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Увод: Стефан Урош III Дечански је врло трагична личност међу владарима из светородне династије Немањића. У династичким сукобима је био са оцем, браћом, а на крају и са својим сином. Та превирања између чланова династије пратило је и сврставање племства за једног од претендената на престо.

Циљ: Овим радом се жели сагледати на који начин је властела утицала на живот Стефана Дечанског од његовог најранијег периода до његове кончине.

Материјал и методе: Метода која ће се користити је аналитичка медота.

Резултати: У овом раду ће се анализирати, на основу доступних извора, а пре свега оних који су настали из пера Даниловог настављача и дечанског игумана Григорија Цамблака, на који је све начин живот овог краља био повезан са односом према властели. Колико је властела учествовала у његовим успонима и падовима и колико је крива за његов насилан крај.

Закључак: Овим радом се жели приказати какав је утицај властела имала у време Стефана Дечанског, како на њега тако и на целу државу.

Кључне речи: Стефан Дечански; властела; однос; утицај

INFLUENCE OF NOBLEMEN ON LIFE OF STEFAN DEČANSKI IN SERBIAN SOURCES

Author: VUKAŠIN VUKMIROVIĆ

Email: vukasinvukmirovic@gmail.com

Mentor: Full Prof. Snežana Božanić

Department of History

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Introduction: Stefan Uroš III Dečanski is a very tragic figure among the rulers of the holy Nemanjić dynasty. He was in dynastic conflicts with his father, brothers, and finally, with his son. The turmoil between the members of the dynasty was followed by the alignment of the nobility for one of the claimants to the throne.

Aim: This paper aims to look at the way in which the nobility influenced the life of Stefan Dečanski from his earliest period until his death.

Material and Methods: The method which will be used here is the analytical method.

Results: On the basis of the available sources, primarily those written by Danilo's successor, abbot of Visoki Dečani Grigori Camblak, this paper will analyze how this king's life was connected with his relationship with the nobility, how much the noblemen participated in his ups and downs and how much they are to blame for his violent end.

Conclusion: This paper aims to show what kind of influence the noblemen had during the time of Stefan Dečanski, both on him and on the entire state.

Keywords: Stefan Dečanski, noblemen, relationship, influence

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)
82.09(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (15 ; Бања
Лука ; 2022)

Humanističke nauke : zbornik radova / 15. Naučno-stručni
skup Studenti u susret nauci - StES 2022, Banja Luka = Humanities
: proceedings / 15th scientific conference Students encountering
science - StES 2022 ; [urednici Milica Polić, Danilo Bosnić]. - [Banja
Luka] : Univerzitet : Studentski parlament Univerziteta, 2022 (Banja
Luka : Mikro print). - 152 стр. : табеле ; 25 cm. - (Humanističke
nauke, ISSN 2637-1995, ISSN 2637-1901)

Текст ћир. и лат. - Тираж 25. - Библиографија уз сваки рад. -
Abstracts.

ISBN 978-99976-49-27-0

COBISS.RS-ID 137108481